



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	13
'Aho	Tusite 8 'o Sune, 2021

Fai 'i Nuku'alofa



FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2021 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tusite 8 'o Sune, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022• Fakamatala Patiseti 2021/2022• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisita Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisita Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Tauelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Ui ‘o e Fale.....	8
Hao kotoa kau pasese mei ‘Aositelelia mo Nu’usila mei he Koviti-19	9
Hoko atu Vouti Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga.	10
Fehu’i ki he hiki he vahenga ‘oku ‘asi he patiseti ‘a e potungaue.	10
‘Ikai ko ha hiki vahenga ka ko e fakalahi ki he me’a’ofa hili hono vakai’i fuafatongia ‘a e kau ngaue.....	10
Kau e vāhenga ‘o e Minisita fo’ou ‘i he ‘uhinga ki he hiki.	13
‘Oku kei tu’uma’u pe tokolahi Hou’eiki Minisita ‘i he toko 12.	19
Kau mo e PMS ‘i hono fakakau ki he pa’anga ko eni ‘oku fai ai e feme’a’aki ‘o pehe ‘oku hiki.	20
Fiema’u ke mahino e tu’utu’uni fekau’aki pea mo e fakatonutonu.	21
Paloti pea tali Vouti Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga.....	23
Vouti Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika.	23
‘Ikai ke fakalahi e Vouti ‘a e Potungaue Leipa ki he ta’u ni.....	24
Fehu’ia pa’anga ‘oku vahe ki he pale fakalangilangi.....	25
Fakamahino ‘e he Minisita ko e pale ‘oku fa’a foaki lolotonga faka’ali’ali ngoue.	26
Maaui pe pule’anga ke tokonia e fakaakeake ‘a e fonua mo tokonia ki he kau tu’u lavea ngofua ki he Koviti 19.	27
Fokotu’u ke hiki hake pa’anga vahe’i ki he alelea ‘i he fefakatau’aki.	29
Tokanga mei Ha’apai ki he toutai ke kau mo ia hono fakakaukau’i ki he fefakatau’aki.....	30
Fiema’u ke fakaivia mo faka’ai’ai ‘otu motu ke nau ngaue ke ma’u ha’anau mo’ui.....	32
Taumu’a Ha’apai 13 ke a’u ki he 3 mano pa’anga hu mai ngaahi famili Ha’apai ‘i he ta’u.	33
Fokotu’u ke teke malohi ngaue ‘a e potungaue ke fakasi’isi’i hu koloa mai.....	36
Hoha’a pe ki he holo ‘o e lahi e pa’anga ki he alea fefakatau’aki fakavaha’apule’anga.	39
Kei faingofua ange pe alea mo e ngaahi fonua hange ko Nu’usila mo ‘Aositelelia.	41
Tali ‘e he Kapineti ke fakalele ‘ae <i>Trade Show</i> Fakafonua ‘i ‘Aokosi ‘o e ta’u ni.....	41
Tali pa’anga ‘e 1 kilu ke tokoni ki he ngaahi sosaieti ngoue.	42
Kole Minisita Pa’anga ke hoko atu feme’a’aki he ‘oku to e pē ‘aho ngāue 3 ki he uike ni.....	43
Kole Fakafofonga Nopele Fika 2 Vava’u ke toki Kelesi pē feme’a’aki Fale Alea he ‘osi ‘a e taimi kakato.....	44
Fokotu’u ‘e Tongatapu 4 ke ‘unu’i mai ki mu’a ‘a e ngaahi potungaue tautonu hangē ko e Mou’i, Polisi, Ako mo e Ngoue.....	45
Pāloti ke tali ‘a e fokotu’u ke hoko atu ‘a e feme’a’aki ‘i he 4 pm.....	46
Tali he Fale ke hoko atu e feme’a’aki he 4pm.....	47
Kole Minisita Lao ke fakataha’i pē ‘a e Vouti 12 mo e 13	47
Me’a Minisita ki he Vouti ‘a e Fakamaau’anga mo e Pilisone	48

Ngāue ki hono ngaahi fo'ou 'a e pilisone 'i 'Eua	48
Fehu'i ki he tu'unga 'oku 'i ai e ngāue ki hono fakalelei'i e lao ki he faito'o konatapu	49
Kole kapau 'e hiki 'a e tautea ki he faito'o konatapu pea 'omai ke fai ha talatalanoa ki ai mo e kakai 'o e fonua	50
'Ohake Fakafofonga Tongatapu 4 'a e tokanga mei he kakai 'o e fonua fekau'aki mo e tautea ki he Lao <i>Traffic</i>	51
Tali Minisita Lao ki he tokanga na'e 'ohake 'e Tongatapu 4 fekau'aki mo e Lao <i>Traffic</i>	51
Fehu'i ki he Minisita Lao pē 'oku ai ha vouti ki he kau <i>Justice of Peace</i>	52
Kole ki he Minisita Lao pē 'oku ai ha tokoni ke fakaivia ha tokotaha ngāue fakafale'i ki he 'atamai	54
Tali Minisita Lao 'oku 'i ai pē ngaahi polokalama ako ki he kau sela ki he <i>anger control</i>	54
Kole Tongatapu 1 ki ha tokoni ki he ni'ihi 'oku 'ikai ke nau lava 'o totongi 'a e ngaahi ngāue fakafakamaau'anga	55
Paloti fakataha pe 'a e ongo Vouti 'a e Potungaue Fakamaau'anga mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	60
Me'a 'a e Minisita Polisi ki he Vouti 'ene Potungāue	60
Fakafuofua ki he 'Api Polisi 'e 4 pe 5 'ikai ha kau ngaue ai.	62
Fokotu'u va'a fo'ou he potungaue Polisi ki he tau'i faito'o konatapu.	62
Kole ke tu'u 'i Fua'amotu ha 'Api Polisi mo ha Tamate Afi.....	64
Fokotu'u Ha'apai 12 vahe'i ha 1 miliona ke 'omai'aki ha mataotao mei 'Amelika ki hono tau'i e faito'o konatapu.	65
Fiema'u lahi fengau'e'aki mo e kakai ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu.	66
Fehu'ia hiki mei he 3,500 ki he 1 miliona tupu e item he patiseti pea toe holo pe 'i he 2021/2022.	69
Tali Minisita Polisi kuo kakato ngaue ne fiema'u ki ai pa'anga 'uhinga ia 'oku toe holo ai.....	69
'UHINGA e hiki ko e <i>project</i> ki hono langa 'o e ako'anga polisi ne toki huufi.....	70
Tokanga Tongatapu 4 ke fakaivia tafa'aki 'oku nau tau'i hangatonu e faito'o konatapu.	71
1 kilu 'osi vahe'i ki he 'ovataimi va'a ko ia 'a e Polisi.....	72
Kole ke fokotu'u ha fale ki he polisi fakakolo 'i 'Umutangata.....	77
Tokanga ke kamata ngaue'i e Palani Ngaue e <i>National Drugs Ilicit Policy</i>	78
Me'a Minisita Polisi kuo 'osi kamata ngaue'aki.....	79
Lahi fe'unga pe 'a e pa'anga kuo 'osi vahe'i ke kamata'aki e ngaue ki he faito'o konatapu.	80
Paloti pea tali e Vouti hono 14 'a e Potungaue Polisi moe Tamate Afi.	80
Vouti 'a e Potungaue Mo'ui.....	81
Toko 1 afe tupu e kau ngāue e Potungaue Mo'ui mo e kau ngaue lau 'aho 'e toko teau hongofulu.	82
Hiki peseti 'e 10 Patiseti Potungaue mo'ui mei he 70.6 miliona ki he 77.9 miliona ki he 2021/2022.	82
Tali 'e he Kapineti ke langa e Ako'anga Neesi ko Kuini Salote.....	84
Te u ke kamata e langa 'e Ako'anga Neesi ko Kuini Salote kimu'a he faka'osinga 'o e ta'u ni.....	85

Fakamalo'ia 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko 'ene tokoni ki ha kelekele ke tu'u ai e senita mo'ui 'i Ma'ufanga.....	85
Kau mo e senita ki he mo'ui 'i Fua'amotu 'i he ngaahi polokalama ki hono fakalelei'i.....	90
Tokanga pe 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u ka a'u e Koviti 19 ki Ha'apai.....	91
Kole ha 'aisi mate ma'a Niuafou.....	93
Kuo 'osi hanga 'e he ngaahi fonua tu'umalie 'o e loka mo fakatau e faito'o ki he Koviti 19.....	95
Faka'amu Tongatapu 1 ke ki'i faka'ata e kau'afonua.....	96
Tokanga pe ki he mateuteu ha a'u mai e Koviti 19 ki Tonga ni.....	98
Fakamalo'ia 'e Vava'u 14 'a e patiseti 'oku vahe'i ki he ngaue 'ovataimi 'a e Potungaue Mo'ui...	99
Tokanga 'a Vava'u 14 ki he holo 'a e 'inasi 'oku vahe'i ki he <i>maintenance and operation</i> ki he va'a nifo.....	100
Fehu'i 'oku ai ha fakakaukau ke fokotu'u ha misini dialysis 'i Tonga ni.....	101
Kole fakama'ala'ala ki he 'inasi 8 kilu 'oku vahe'i ki he Tonga <i>Health</i>	101
Fakamalo'ia e tataki 'a e Minisita Mo'ui 'o tau kei hao ai mei he Koviti.....	106
Kole fakama'ala'ala ki he hiki e polokalama tokoni fika 14 mei he 1 miliona tupu ki he 10 miliona.....	108
Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e <i>unknown donor</i> fe'unga mo e 8 kilu ki he Tonga Health.....	108
Tali Minisita Mou'i ki he fehu'i 'a Tongatapu 5 ki he tokoni ki he Tonga Health.....	109
Fakama'ala'ala 'a e Minisita Mo'ui ki he kau <i>consultants</i> 'i he potungaue.....	109
Osi kamata e ngāue ki hono tukuhifo 'a e 'api neesi.....	110
'Osi fakahoko e fakamo'oni ki hono langa e fale tauhi'anga faito'o 'a e Potungaue Mo'ui.....	110
Kei hokohoko atu 'a e ngaahi alelea ki he dialysis.....	111
Talatalanoa ki he fiema'u ke langa fo'ou 'a e falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngū.....	111
Fakatonutonu Minisita Fefakatau'aki 'a e fika totonu ki he fakaneifua.....	112
Kole Tongatapu 5 ke hiki hake 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he Tonga Health.....	114
Tali Minisita Pa'anga ko e Minisita Mo'ui ke faitohi 'o kole ke fakalahi 'a e tokoni ki he Tonga Health.....	115
Pāloti ki he Vouti 'a e Potungaue Mo'ui.....	115
Me'a Minisita Ako ki he Vouti 'a e Potungaue Ako.....	116
Toko 1 afe tupu 'a e kau faiako 'i he Potungaue Ako.....	118
Ngāue 'a e Potungaue ke fa'u ha palani fakalalakala 'a e Potungaue Ako.....	119
Tokokanga ki he fokotu'u 'Univesiti Fakafonua na'a palopalema 'o tatau mo Ha'amoā.....	120
Poupou 'a Ha'apai 12 ke fokotu'u 'a e 'Univesiti Fakafonua.....	122
Tokanga Tongatapu 1 ki he mahu'inga 'o e ngaahi tanaki fakamatala 'a e Potungaue Ako.....	131
Tali Minisita Ako 'oku 'osi ai 'a e Va'a e Potungaue ki he tanaki 'o e ngaahi fakamatala.....	131
Kole fakama'ala'ala ki he 'inasi 'oku vahe ki he va'a fo'ou ko e EDID.....	133
Fakama'ala'ala Minisita Ako ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue ki he FISA mo e TMPI.....	135

45% 'o e fanau 'oku nau ako 'i he ngaahi Ako Tokamu'a pea ko e 55% 'oku nau nofo pē 'i 'api 137

Fehu'i pē 'oku fiemalie pē Minisita Ako ki he 11 miliona tupu ki he ngaahi kolisi mo e 1 miliona
tupu ki he *Higher Education* 140

Tali e Minisita 'oku fai pē femahino'aki kapau 'e ai ha Koviti 'oku ai pē pa'anga 'e lava ke nau
kole ki ai..... 140

Kole kapau 'oku 'ikai faingata'a'ia pea 'oua mu'a 'e hiki 'a e totongi ako 140

Kelesi 144

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1005

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui tataki mai e lotu e pongipongi ni.

LOTU: *(Tataki mo fakahoko ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’ui, Hon. ‘Amelia Tu’ipulotu)*

<009>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... *(Hoko atu e lotú.)*

<002>

Taimi: 1010-1015

‘Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmīa mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afiō, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite 8 Sune, 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmīa, ‘Eiki Tokoni Palēmīa, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau, mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmāte Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ikonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele

Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fā'otusia, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

'Eiki Sea kau toe fakango mu'a, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*. 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau mo e Toutai, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Sea ko e ngata'anga e taliui, ko e poaki 'oku ma'u heni ko e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata 'oku poaki tōmui mai, kei hoko atu 'a e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i, poaki tōmui 'a Mateni Tapueluelu, pea 'oku kei hoko atu mo e poaki 'a Sione Vuna Fā'otusia. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'i, Tupou VI, ko e Hau 'o e 'Otu Tonga, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki ko'etau 'asenita ena 'oku kei tatau pē mei he uike kuo 'osi ko 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti Kakato, pea ko e ngaahi vouti kuo lava 'o tali 'e he komiti, mahalo ko e vouti 'e 9, 'i he'ene pehē 'oku toe pē 'a e vouti 'e 16 mahalo.

Hou'eiki ko e faka'amu 'a e Pule'anga ke tau fakakakato 'a e ngāue ko eni 'i he uike ni, pea 'i he'ene pehē ko e tataki 'o 'etau ngāue 'oku makatu'unga pē ia 'i ho'omou feme'a'aki. Hangē pē ko e me'a na'a ku lave atu ki ai 'i he uike kuo 'osi, 'oka fiema'u 'e fai pē kole ke tau hoko atu 'i he houa efiāfi, ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a fo'ou 'i he pongipongi ni Hou'eiki, kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato, me'a mai Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga, Lord Tu'i'āfitu)

<005>

Taimi: 1015-1020

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Kole ke u hūfanga he tala fakatapu kakato ne tataki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pehē ki he mu'aki lotu tataki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, talitali moutolu Hou'eiki tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi

he fakalaumālie lelei e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. Lava atu e fu'u kātoanga lelei 'a e 'Eiki Minisitā Ako, pea 'oku ou tui ko e vai kuo tō ki he fonua ko e sāsāuni ia 'a e tāpuaki 'o e fiefia lotu lelei ia 'a e vahefonua ni, pea 'oku kei Tonga ai 'a Tonga tau fiefia 'i ha lotu hangmālie pehē hangē ā ko e Saame ne me'a'aki he takimu'a 'o e lotu. 'Otua 'oku tau tofi'a'aki 'oku 'ikai ko ha 'Otua ia 'oku tulemohe pē mohe pē tokoto. 'Otua ia 'oku tofi'a'aki 'i he Pule'anga 'o 'Ene 'Afio 'e ne takitaki māmālie kitautolu 'i he faingata'a mo e pōpō'uli 'o e māmani ko eni. Neongo pē ko e hā 'a e ta'au hotau māmani kei hao pē hotau ki' fonua ni ko e 'uhinga ko e lika mama'o 'o e taki lelei 'a e 'Uluaki Fā mo e tukufakaholo 'o Ha'a Moheofo.

Hou'eiki mālō ho'omou laumālie talitali lelei e kakai 'o e fonua, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kuo lava e vaeua e konga e ngāue e lao ko eni. 'Oku tau hoko hifo eni ki he Vouti hono 10 ko e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pē ko e *Ministry of Public Enterprises*, kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke me'a mai mālō.

Hao kotoa kau pasese mei 'Aositelelia mo Nu'usila mei he Koviti-19

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Hou'eiki pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā...kaungā fakafeta'i pē Sea mo e me'a na'a ke me'a ki ai felāve'i pea mo e 'aho ko ia 'o e Kolisi Tutuku 'a e Tonga High School kuo tau fiefia kotoa pē he ola lelei ko ia kuo tau a'usia fakamanatu 'a e ta'u 74 'o e ako'anga he hoko ko e takimaama 'a e fonua ni.

Kimu'a ke u hoko ki he Patiseti ko eni 'a e *Public Enterprises* 'e Sea kātaki pē mu'a ka u ki'i fakahoko atu e ki'i ongoongo lelei ko eni. Ko e toko 107 ko ia na'a nau ō mai mei Nu'usila pea mo e toko 141 na'e ō mai pea mei *Brisbane*. Ko e toko 248 ia na'e 'ai ke omi ia he Pulelulu kuo'osi pea mo e 'aho Tu'apulelulu ki Tonga ni 'i he *repatriation* ko ia ko ia hotau kāinga. 'Oku ma'u mai 'a e fakahā mai mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui nau *negative* kotoa pē he tesi pea 'oku nau kei mo'uilelei 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e hoko kia nautolu 'i he Koviti-19. Sea tau ongo'i pē 'oku tau kei fakafeta'i pē ki he 'Otua 'etau kei hao mai mei he Koviti-19. Ko 'etau ongo'i ko ia hotau kaungā'api fonua ko ia ko Fisi pea 'oku ki'i.. 'i ai e Hou'eiki ma'olunga he Potungāue Mo'ui kuo nau puke he Koviti-19 pea pehē pea mo e kau *front liners*. Ko ia 'oku ou fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kae pehē ki he 'Eiki Minisitā ko eni he *MEIDECC* ne tataki ko ia 'a e komiti ko ia hono tokanga'i ko ia 'a e ...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Palēmia: ... me'a fakafokifā, pea pehē pē foki ki he kau Polisi, ki he Tau Malu'i Fonua 'a Tongā ni mo kinautolu 'a e ngaahi kupu fekaukau'akí 'e kei lava pukepuke kitautolu mo tau

kei hao mai a'u mai ki he 'ahó ni. Taimi tatau 'oku 'alu pē ke faingata'a ange 'etau sio ki he 'ātakai, tautautefito ki he'enau ofi mai 'a e mahakí ki Tongá ni ka tau fakamālō pē he'etau kei hao mai. Ko e ki'i ongoongó pē ia Sea.

Hoko atu Vouti Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

Kau hoko atu ki he patiseti ko ia 'a e *Public Enterprises*. 'Oku 'ikai ko ha patiseti eni 'oku lahi. Ko e patiseti ko ení na'e pa'anga 'e 1.4 miliona hiki he vāhengá he me'a ko ia 'a e *PMS* ko ia ki he ngaahi Potungāue ko ia kau ngāue fakapule'angá, pea mo e hiki hake 'ofisi 'o e 'Eiki Minisitā 'o fakavāhenga'i koe'uhi 'oku 'ikai ke mahino 'etau fononga atú na'a 'i ai ha Minisitā fo'ou ai kae 'i ai ha vāhenga ai. Pea ko ia pē 'a e 'uhinga ia 'oku hiki ai 'a e Vouti ko eni. Hiki pē mei he 1.4 ki he 1.5 miliona. Ko u fokotu'u atu Sea 'a e Vouti ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Semisi Sika : Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Fehu'i ki he hiki he vahenga 'oku 'asi he patiseti 'a e potungāue.

Semisi Sika : Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipá. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē Sea ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā pē ko e 'Eiki Palēmiá 'oku ai e hiki 'i he ngaahi vāhengá 'i he 'ofisi 'o e 'Eiki Minisitā. Ko 'eku fakama'ala'ala pē pe ko e toki hiki eni ke fakakakato e fatongia angamaheni, pē ko hono fakafoki 'o e me'a na'e to'o, ke fakafoki ki he founga angamaheni. Pea ko ha toki hiki fo'ou pē?

Sea Komiti Kakato : Kātaki 'o faka'uhinga'i mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Ikai ko ha hiki vahenga ka koe fakalahi ki he me'a'ofa hili hono vakai'i fuafatongia 'a e kau ngaue.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea. Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé, ko e, 'ikai ko ha hiki 'Eiki Sea, ko hono ki'i fakalahi pē ko e fakakau eni ki ai e me'a'ofa 'oku 'oange ko ē ma'a e kau ngāué 'osi ko ē hono *review* ko ē enau faifatongia fakata'ú. Ko e Vouti 'a e Potungāue ko ení fakapa'anga katoa pē 'e he Pule'anga Tongá 'a e Potungāue ko eni. Ko enau *revenue* 'oku

'i ai e 'amanaki 'e toe ki'i, toe fu'u saiangē e ta'ú ni pea mo e *dividend* ko ia mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá. Ko u fokotu'u atu ke tau tali 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Fokotu'u atu.

Semisi Sika : Mālō 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pē fokotu'u 'a e motu'á ni Sea kapau pē 'oku 'i he tu'unga fakapotopoto pē ia pē 'uhinga mālie 'oku sai pē. Ko e, 'oku kei hoha'a pē foki motu'á ni ki he'etau fononga atu ko eni he patisetí, 'e 'i ai 'a e halafononga te tau hangē te tau tu'u ai 'o vakavakai ki he fiema'u vivili 'o e 'ahó ni, 'a ia ko e tau'i 'o e faito'o konatapu. Ko 'eku fakafehu'i pē Sea, ko e lolotonga 'etau tailiili mo 'etau feinga ke fakapotopoto'i holo 'etau tñaki pa'anga fakalotofonuá ka ko e patiseti ko eni mahino mai 'oku *fund* kakato pē 'e he *Recurrent* 'e he Pule'angá kakato. Ko e fa'ahinga fakakaukau ko ē 'oku totonu ke tau fakamā'opo'opo mai ki ai kuo pau ke tau tu'utu'u, kuo pau ke tau toe fakapotopoto ange, siofi na'a faifai kae hikitō e mahakí pē ko ha toe me'a kehe kuo tau mateuteu.

'Oku ki'i faka'ilonga fehu'i kiate au ia Sea 'a e toe fo'i tñaki vāhenga ko eni 'i he Potungāué lolotonga 'o e taimi tailiili ko ha mahaki faka'auha pea mo e fiema'u vivili ko e tau'i 'o e faito'o konatapu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Seá pea mo e Hou'eiki e Falé ni Sea. Ko e fakatonutonú 'Eiki Sea ko e tñaki vāhenga ko eni pē ko e founa ngāue motu'á na'e ngāue'aki pē *increment*. 'A ia ko e *Performance Management System*. 'A ia ko e 'osi ko ē 'a e faifatongia ko ē 'a e kau *civil servant* fakatātā, mei Siulai ko ia ta'ú ni a'u ki Sune ta'u ni 'e toki *assess* leva ia he ta'u fakapa'anga hokó 'oange leva 'enau fanga ki'i me'a'ofa 'a e fa'ahinga ko ē na'e sai 'enau faifatongia peseti 'e 3 peseti 'e taha ko e kongā...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e 'a ia ko e ko e ... ko e me'a angamaheni pē ia 'o e 'o e faifatongia pea 'oku mea'i lelei pē ia he Fakafofonga 'Eiki Sea. Ko e Polisi eni ia 'oku 'osi tali

he Pule'anga ki he fai 'a e ki'i fatongia ko eni. Pea 'oku 'ikai ke toe fakafehu'ia ia ko e fatongia angamaheni pē 'a e Pule'anga ke fai mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Me'a mai.

Semisi Sika: Kou fakamālō atu au ki he tohi talí 'oku mahino pē. 'Oku ou kei fifili pē Sea ko e potungāue eni 'oku taha poini fiha hono patiseti pea 'i ai e fakalelei vāhenga pē ko ha *increment* pē ko ha hiki vāhenga pē ko ha, ko ha *post* fo'ou 'oku kou vakai hifō ko e valu mano ko e fu'u fo'i hiki ko ia Sea 'oku 'ikai ke fenāpaasi ia pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'o e potungāue ko e ki'i potungāue si'isi'i ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko 'eku ki'i ...

Semisi Sika: 'Ikai ke u lave'i 'oku 'i ai ha hiki pehē he ngaahi potungāue lalahi ngaahi potungāue ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu mu'a 'a e Fakafofonga Fika 2.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

Kau e vāhenga 'o e Minisita fo'ou 'i he 'uhinga ki he hiki.

'Eiki Palēmia: Nau, nau toki fakahoko atu ko e fo'i hiki lahi 'i he 'Ofisi ko ia e 'Eiki Minisitā, 'i he taimi ni 'oku ko e 'ai ke fokotu'u ai e vāhenga ko ia 'o e Minisitā fo'ou 'o kapau 'e hoko ia he 'oku 'ai ke fai e fili Fale Alea ko hono 'uhinga ia 'a e fo'i ka ko e tu'unga ko ē kimu'a ko e me'a ia he *rent* pea 'oku kei tu'u na'e hiki e *rent*. Pea 'oku kei tu'uma'u pē *rent* ia ka ko e fo'i 'uhinga ia 'a e 'a e hoko atu ko ia 'o ngali lahi a'i ko e fo'i vāhenga ko ia 'oku 'ave ki ai. Malo Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino pē 'e Fakafofonga.

Semisi Sika: Sea 'io 'oku mahino pē Sea ka ko 'eku, ko e fakafehu'i ko ē 'a e motu'a ni Sea 'i he 'etimosifia mo e tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he taimi ni ke toe fai ha toe ...

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea toe fakatonutonu mu'a e 'a e Fakafofonga Fika 2 ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e toe fakatonutonu ē mei he 'Eiki Palēmia, me'a mai ...

'Eiki Palēmia: Ko 'ene, ko 'ene tipeiti 'a'ana ia 'oku fakalukufua ia, talamai e me'a ke tu'usi mo e me'a ko ia ke ke tukú.

Semisi Sika: Fo'i vāhenga fo'ou ko eni ko ē e 'Ofisi e Minisitā ko ia kou fokotu'u atu ...

'Eiki Palēmia: Me'a mai ko e fo'i vouti ē 'oku tonu ke to'o ia.

Semisi Sika: Ke ki'i taimi he 'oku 'i ai mahaki faka'auha 'oku tau lolotonga teteki ki ai ki'i taimi 'a e fo'i fokotu'u vāhenga fo'ou ko eni 'a e Minisitā 'i he *Public Enterprise*. Kapau na ko hono fakafoki mai eni ha me'a angamaheni mei mu'a 'e ki'i 'uhinga lelei. Kapau ko e toe fo'i fokotu'u fo'ou eni ia ko e fo'i valu mano ko e vāhenga 'o ha toe taha fo'ou lolotonga 'etau nofo siofi ke tau tānaki ivi ki he tau'i faito'o konatapu mo e toe ngaahi me'a kehe pē 'oku hoko he taimi ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu e ...

Semisi Sika: Ko e ki'i fo'i hiki vāhenga ko eni Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Semisi Sika: 'Oku ki'i nenefu 'aupito 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mahino 'aupito e me'a 'oku ke me'a ai Fakafofonga ka 'oku tonu ke tau fakaongo ki he Pule'anga 'a e me'a ke fakamaama mai. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu mo e Sea pea mo e Hou'eiki e Fale, ko e fakatonutonu pē Fakafofongá ko e fokotu'utu'u ko ē he Pule'anga he taimi ni ko e 'Eiki Palēmia pē ko ia pē 'oku ne Minisitā he *Public Enterprise*, ko e fokotu'utu'u ko ē he Pule'anga kimu'a ko e Minisitā ko ē ki he *Public Enterprise* na'e Minisitā mavahe pē ia. Mavahe pē mei he Palēmia. 'A ia ko e fatongia pē Pule'anga ke fakakakato ha silini ki ai ko e ta'u fili eni na'a fili mai he Pule'anga e kautama ko ena nau ōmai nautolu 'o toe 'ai ha Minisitā fo'ou ki ai 'oku 'osi 'i ai pē pa'anga ai. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino ‘aupito e anga e fokotu’utu’u ngāue ...

Semisi Sika: Sea ‘oku, ‘oku mahino pē ‘a e fakamatala ko eni mo e fakama'ala'ala ko ē ‘oku mai he Pule'anga ko e ko e poini ko ē mo e fakakaukau ko ē ‘oku ‘oatu he motu’a ni makatu’unga ‘i he’etau feinga ko eni ke tau fakama'opo'opo mai hotau ivi si’isi’i ke tau tu’u talifakii mo tau toe sio ki ha ngaahi me’a ‘e tu’utu’u ko e hā e ngaahi me’a ‘oku fakapotopoto pē ki’i taimi he ta’u ni toki ha’u he ta’u kaha’u kae ‘oua leva ke mahino ‘a e tu’unga ko eni ‘oku tau ‘i ai kae tautautefito ha me’a ‘oku ha’u ki he’eku fakakaukau ...

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga mahino kiate au me’a mai e Minisitā Lao.

Semisi Sika: Sea ‘oku te’eki ai ke fakahoko mai ‘e ia ko e fakatonutonu kau tangutu ki lalo. Kou tui ko e fo’i tafoki pē ia ‘o me’a pea ‘ai ‘e ia ke u tangutu au ki lalo kou lolotonga ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ke loto koe ‘a e fokotu’utu’u ko eni.

‘Eiki Minisitā Lao: Na’a ku lea atu ‘eku fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘A e Pule'anga ‘a e fo’i seniti ko eni ki he kaha’u ...

Semisi Sika: Ko ia kou fokotu’u atu ke ki’i taimi ‘i he ta’u ni.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea fokotu’u atu ke u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea. Tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku fokotu’u atu ai he pepá ko 'ene mahino ‘e lava. Pea ko e ‘ai ke hā ko eni kuo ‘alu pē ke vāhenga pea ko e ma’u ko ē *PMS*.

Semisi Sika: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘A e kau ngāue fakapule’anga ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu. Na’e ‘ikai ke u fakahoko atu ha taimi mou ki’i laumālie tukuange e me’a ke ki’i tau lelei kae toki fai e ...

<009>

Taimi: 1030-1035

Sea Komiti Kakato: ... fakatonutonu.

Semisi Sika: Ko e fakatonutonu atú Sea ‘oku ‘ikai ke u feinga atu au ia ke tamate’i e fo’i fakakaukaú pe ‘e lava mo e ta’emalava. Ko ‘eku fokotu’u atú ke tau sio fakapotopoto ko e taha eni e ngaahi me’a te tau lava ‘o ki’i taimi, ki’i talitali.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Semisi Sika: Ko ‘etau vāhengá Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i fakatonutonu atu Sea.

Semisi Sika: Kuo fai atu ia ‘ova he peseti ‘e 50.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mahino kia au Fakafofonga ho’o me’á.

Semisi Sika: Ke malava ‘o totongi ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou’eikí. ‘Eiki Sea, kuo ‘osi fakahoko atu he tēpile ko ení ko e fakapa’anga eni ‘o e lakanga ‘Eiki Minisitā he potungāue ko ení. Ko

e ngaahi ta'u kimu'á na'e 'Eiki Minisitā mavahe pē potungāue ko ení. Ko e Pule'anga e 'ahó ní 'oku fua pē fatongia ko iá he 'Eiki Palēmiá. Ko e ta'u fili eni! Kuo pau ke tau mateuteu pea kapau 'e hoko e fili he ta'u ní, fiema'u ke 'ai ha 'Eiki Minisitā ki he potungāue ko ení. Ko e pa'angá mei fē? 'Osi mateuteu e Pule'angá 'enau fokotu'utu'u ko ení 'Eiki Sea pea ko u fokotu'u atu mou laumālie lelei ka tau folau. Ko u fokotu'u atu ke tau tali e vouti ko ení pea kapau he'ikai ke fokotu'u pea 'e tuku pē pa'angá ia he'ikai ke kovi ha Minisitā ki ai he 'osi 'a e filí. Fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali e vouti ko ení.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga. Faka'osi mai.

Semisi Sika: Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a faka'osi mai.

Semisi Sika: Ko u faka'amu pē Sea ke 'oatu 'eku, 'a e fo'i laumālie ko ē 'o 'eku fakakaukaú. 'Oku, ko 'etau, ko e vahe ko ē 'o e kau ngāue fakapule'angá 'oku faktefito pea makatu'unga ia fakafalala ia ki he pa'anga tānaki pa'anga fakalotofonuá. 'Oku 'ikai ko ha founa fakapotopoto ia ke tau vahe 'a e kau ngāue fakapule'angá mei ha *donor fund*. 'A ia ko e hā pē lahi ko ē ko ē 'o e pa'anga tānaki fakalotofonuá ko ia ia 'oku hangehangē 'e fakatonu ki ai 'etau ngaahi vahe ko ē 'a e kau ngāue fakapule'angá.

Ko e tu'u he taimi ní *Budget Statement* peesi fika 21. Peseti 'e 65 e vahe 'a e kau ngāue fakapule'angá 'oku peseti ia 'e 65 mei he pa'anga tānaki fakalotofonuá. 'Oku totonu ko e angamahení ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

Semisi Sika: Ke tau malu ke 50, 50. 'Oua toe 'ova he 50.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Semisi Sika: Ko eni kuo fai hake eni ia 'o peseti 'e 65. 'Oku kei fai mo e 'ū hikihiki vāhenga ko ení ke toe faai hake ia ki 'olunga ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Sea ki'i kole mu'a ki he ...

Semisi Sika: ‘O tau ta’emalava hotau iví.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ki’i kole atu pē Fakafofongá pe ‘e sai pē ke u tokoni atu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō. Tapu pē mo e Feitu’una Sea ka u kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofakí. Sai pē ka u talanoa atu pē Sea ki he ki’i puipuitu’a ‘o e me’a mo’oni na’e hoko pea ‘oku ‘i he minití ia ‘Eiki Sea.

Ta’u ko eni na’e Pule’anga eni ko eni ‘a e ni’ihi ko eni na’e Tokoni Palēmia ai ‘a e tokotaha ko eni ‘oku me’a mai ‘i he ‘aho ní, kia au ‘oku ou tui au ki he me’a ko ē ‘oku ne ‘omaí. Ko u manatu’i lelei pea mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Minisitā ki he kau Polisi’i pea mo e ‘Eiki Nōpele ko ena Fika 1 ‘o Tongatapú. Na’a mau hanga ‘o vahevahe voutí ‘a e fo’i peesi ko ē ‘e 8 ko ē na’a ku lave ki aí ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kei manatu’i lelei pē. Ko e 77 miliona ‘o e pa’anga ‘o e ‘aho ko iá na’e vahevahe ki he ngaahi potungāue ‘o e Pule’anga pe ko e Minisitā ‘o e ‘aho ko iá ‘Eiki Sea. Na’a ku ‘ohovale lahi pea nau fehu’ia. Potungāue ‘e taha na’e ‘ave 1 poini fīha miliona, ‘ata’ata noa’ia ‘ikai ke ‘i ai hano ‘uhinga. Pea koe’uhí ko e kole mai he Palēmiá tuku mai ka nautolu ke nau, ko e me’a ia ‘oku nau vahevahe ki aí.

Ko e ‘aho ni, fakamatala mahino atu pē he Minisitā Pa’angá e makatu’unga mo e ‘uhinga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakapulipuli ‘e taha ia ai. Ko ‘aneafi pē ko e ta’u kuo’osí na’e pehē te tau nounou ‘i he 65 milioná. Kelesi eni ‘a e ‘Eiki’i ‘oku tau a’u mai ai ki he ta’u ní. Na’a tau 30 tupu miliona toe hiki ‘e he Falé ki he 40 tupu miliona. Ko e kelesi pē ia ‘a e ‘Eiki’i ‘oku tau fononga ‘Eiki Sea. Mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki aí Fakafofonga fakamolemole. Fēfē kae tuku mai ki he Pule’anga ko ení. Tukuange ko e 3 kilu. ‘A ia ko e peesi 176 Sea kapau te ke me’a ki he 176 ‘a e peesi 176 ko e 8 mano ko ē ‘oku ke me’a ki aí ki he kau ngāue, ko ia pē ‘oku hiki haké ki he 1 poini, 1 miliona ko iá Sea. ‘Oku ‘i he’eku ki’i me’angāue ko ení ‘oku ‘i mu’a ‘iate aú Sea. Ko e ki’i mata’ifiká pē ia pea ko u kole atu pē au, tukuange ki he Pule’angá ke nau hanga ‘o ‘ai fakapotopoto hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí. ‘Ikai ke ‘i ai ha toe ‘ata kehe pē fūfuu’i ko ena ‘oku ‘oatu pē ke mou me’a ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pea ka hoko pea ka ‘ikai pea tuku.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* pea hoko mai e ‘Eiki Minisitā e Fefakatau’akí.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Seá pea ko u fakatapu atu ki he Fale ‘Eikí. Sea ko u ki’i fie tokoni pē ‘aku ia ki he talangá. Ko e peesi 45 ko ē *presentation* ‘a e Minisitā Pa’angá na’e, na’e fakahoko ko ē he kamata’anga ‘etau ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Oku kei tu’uma’u pe tokolahi Hou’eiki Minisita ‘i he toko 12.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... *statement* ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi me’a ko eni, ko e Pa’anga Hū mai, ko e ‘uhinga pē ‘eku lave ki heni he ko e tokangá foki ke fakapotopoto’i ‘etau seniti, pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito pē tokanga ia ko ia Sea, ka ‘oku ou fie ‘oatu pē ‘a e fika ko eni ke fakamanatu pē he na’a mou ‘osi me’a pē ki ai kae mahalo ‘oku si’i ngalo pē.

Ko e Pa’anga Hū mai na’e holo’aki ‘a e tãnaki ‘a e pa’anga ‘e 19.4 miliona ‘a e tãnaki tukuhau. Ko e tãnaki pa’anga ko ē Hū mai ‘ikai ko e tukuhau, na’e holo’aki ‘a e 4.3 ‘a ia ko e 23.7 ia, ko e 23.7 ia na’e nounou’aki he, ‘e he Tãnaki Pa’anga Tukuhau. Taimi tatau pē ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘a ia ko e ngaahi fika eni mei he ta’u kuo ‘osi, ko e fakamole ki he vahe mo e ngaahi monū’ia na’e holo’aki ‘a e pa’anga ‘e 17.8 ‘a ia na’e loka foki ‘ikai ke toe fakahū pē toe fakangāue’i fo’ou ha kau ngāue ‘a e Pule’anga ‘i he talu e lele mai ko eni ‘a e Kōviti ko e sio ko ē ki hono fakapotopoto’i ‘o e seniti ko ē ‘oku tau m’u.

Na’e holo ‘aki ‘a e fakamole ko ē ki he ngaahi vahe, ‘a ia ko e seniti eni ia Sea na’e ‘osi *approve* pē ia ‘etau, ‘osi tali pē ia he, ‘e he patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osi, ka na’e ‘ikai ke ngāue’aki tu’unga mei hono fakatokosi’i pē ‘a e, ‘ikai ko e fakatokosi’i ka ko hono puke ko ē ‘oua ‘e toe fakahū mai ha kau ngāue fo’ou. Pea mo e fakamole ki he ngaahi ngāuee ko ē ‘a e Pule’anga, na’e holo ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 10.4, ‘a ia ko e *saving*, pē ko e seniti ko ē na’e lava ‘o toe ma’u mai pē koe’uhí ko e ‘ikai ke fakamoleki atu ‘i he ngaahi ngāue fakataha pea mo e vahe, ko e pa’anga ‘e 28 ‘e 29.2 miliona. Ko ‘eku poini pē ‘aku ia Sea, ‘e 28.2 miliona, ko ‘eku poini pē ‘aku Sea ‘oku, na’e ‘osi kamata mai pē Pule’angá ia ‘i he fakapotopoto’i mo hono feinga’i ko eni.

‘A ia ko e ‘ū vahe ia ko eni ‘oku tau talatalanoa tautolu ki ai, ‘oku toko 12 pē foki kau Minisitā ia, tatau ai pē ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku vahe pē ia he vouti ko ē ‘a e ‘Ofisi Palēmia, kapau ‘e a’u

ki he fili ko eni 'oku ha'u e Minisitā kehe ki heni, ko e toe 'ai pē ki'i vahe, ka 'oku 'ikai keu 'uhinga au 'oku toe hiki e vahe, 'oku kei to e 12 pē, pea 'oku 'ikai ke hiki e vahe 'a e kau Minisitā. Ka ko e poini pē ia Sea, ko e me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai e Fakafofonga 'oku fakatokanga'i pē ia, ka 'oku 'osi, na'e kamata pē Kōviti ia mo e kamata hono fakapotopoto'i 'o 'etau seniti, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Miisita, hoko mai e Minisitā Fefakatau'aki pea ke toki faka'osi mai Tongatapu fika 2.

Kau mo e PMS 'i hono fakakau ki he pa'anga ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki 'o pehe 'oku hiki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu atu ki he Feitu'u na, pea mo e Hou'eiki. Ko e fakatonutonu pē Sea koe'uhī ke 'uhinga tatau, he 'oku mahino ki he motu'a ni ko e tokangā ia 'oku fakalukufua pē 'i he vouti hala. Kamata pē Sea ko e na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, ko e tepile 4 ko ia 'o e *Budget Statement*, 'a ia na'e 'osi fai hono fika'i, pea ko e fakafuofua lelei ko e taumu'a ke 'alu'alu hifo e vahe ke 'oua 'e toe 'ova hake he peseti 'e 63% ka 'oku lolotonga 'a e peseti 'e 53% ka 'oku lolotonga 'ova he 60 he taimi ni.

Ka ko e me'a ko ē ke fakamahino Sea ko e vouti ko eni 'oku fokotu'u atu pea mei he vouti ko e ngaahi monū'ia ia, ko ene 'alu 'ana ko ē ki he ngaahi monū'ia ka to'o 'e hala, he koe'uhī he ko e ngaahi monū'ia 'e pau ke foaki.

Ko e PMS ko e 'uhingā ko e monū'ia ia 'o e kau ngāue kuo nau 'osi fua fatongia lelei, pea 'oku tānaki fo'ou ki he'enua vahe 'i he patiseti fo'ou. Ko e vahe ko ē 'a e 'Eiki Minisitā ko e monū'ia ia kuo pau ke fakavahe. Ko e fiema'u ke mateuteu pea tonu e vouti. Ka ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Sea ko e 'uhinga ki he motu'a ni, 'oku fakalukufua pea 'oku hala e vouti ia ko eni ke 'ai ki ai. Mālō.

Semisi Sika: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Semisi Sika: Sea, ko e mahino 'aupito pē 'a e fakama'ala'ala mei he Pule'anga, pea mo e tu'unga ko eni 'oku nau 'i ai. 'Oku, 'e 'osi kotoa pē foki eni kuo pau pē ke 'ange kakato 'etau pou pou kia kinautolu. Ko nautolu ia 'oku ma'u e mafai fakakonisitūtone ke fakalele hotau fonua mo e anga 'enua fakakaukau, ko e fokotu'u atu pē foki 'eni 'a e motu'a ni, ko e sio ko ia ki he tu'u ko ē 'a 'etau ngaahi vāhenga ko ē 'a e kau ngāue fakapule'anga, ko e *wage bill* 'oku 'osi peseti ia 'e 65%. 'Oku hangē 'oku ne toe 'omai 'e ia ha toe tailiili kehe, ko e faai hake e

‘ova ia he peseti ‘e 50%. Ko ‘etau pa’anga tānaki fakalotofonua e, ko e 65 ia ‘e ‘alu ia ki he vahe ‘o e kau ngāue fakapule’anga, ‘a ē ko ē ‘oku totonu ke tau *safe* pē tau nofo pē he peseti ‘e 50%.

‘A ia ko ‘ene holo ko ē, ‘oku ‘osi totonu ke fai e tu’utu’u ia he ngaahi feitu’u kehe, he ‘ikai ke holo hifo e, kae kei tu’um’u pē, ko e anga ia ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ki’i fakatonutonu atu pē Sea. Ko e fa’ahinga fokotu’u ko ē ‘e faingata’a ke fakahoko he koe’uhí ko e vāhenga ko e monū’ia he ‘ikai ke tau tu’utu’uni atu pē ke to’o. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ke fakangata ‘a e ngāue ‘a e kau ngāue ...

Semisi Sika: Sea, ko e ngaahi monū’ia ia ko eni na’e ‘ikai ke ‘i he patiseti ia ‘i he ta’u kuo ‘osi, ha me’a ‘oku toki vivili ai ia ‘i he patiseti ko eni ‘oku hoko mai e ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Semisi Sika:Patiseti lolotonga, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha monū’ia ia he Patiseti lolotonga. Ko ia ‘oku ‘uhinga ai ‘a e kole na’a lava ke toe fai pē ha sio ke fai ha...

Fiema’u ke mahino e tu’utu’uni fekau’aki pea mo e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fakatonutonu Sea pea ‘oku tonu ke ke faifaitu’utu’uni pea toki hoko atu ‘a e lea hoko Sea, pē ‘oku tonu e fakatonutonu pē ‘ikai ko ho’u *rule* pē ko ē ‘oku tonu ko e hiki ia ‘a e talanoa mei he fo’i poini ko ia. Ko e anga pē ia ‘a e tokoni atu Sea ki he’etau fakahokohoko ko eni, he ‘oku fakatonutonu kei ‘ai pē, ko ho’o faitu’utu’uni pē pē ‘oku tonu ko ‘ene tonu ko e mahino ia tau ‘unu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Ako.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e kau Minisitā pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga. Sea ‘oku ou tu’u pē ‘a’aku ‘o fie poupu ki he kaungā Fakafofonga ko eni Fika 2. Ko e fakatangi ko eni Sea ‘i he laumālie ‘o e feilaulau mahino ‘aupito e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ia. Ko e Pastiseti ‘oku fe’amokaki. ‘Oku ‘ikai ke tau lava...na’e ‘ikai ke tau lava ‘o ma’u ‘a e tāketi ‘etau tānaki tukuhau he ta’u kuo’osi. Pea ‘oku tu’unga fakatu’utāmaki ‘oku ‘i ai ‘a e fonua. ‘Oku mālō mo e ngaahi tokoni ia Sea tau lava ‘o mo’ui mai ai. Ka ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau nofo ‘o fakafalala pehē Sea. ‘Oku ‘uhinga

ia 'a e 'oatu 'a e fakatangi mei he tēpile ko eni 'i he laumālie 'o e feilaulau 'oku 'ikai ke faingata'a ia tuku atu ia toki 'ai he ta'ufo'ou monū'ia ki he Minisitā ko ia, 'oku lahi pē ngaahi founa te tau lava 'o ngāue'aki pehē 'a e ki'i fakatalanoa. Pea ko e talanoa ko eni ki he *wage bill* 'oku mo'oni 'aupito ia 'e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Fai hake eni ia ki he onongofulu pea 'i he tu'unga fakatu'utāmaki ko eni 'oku 'i ai e fonua, 'ikai ke tau 'ilo pē 'e toe holo pē 'e 'alu'alu hake ai pē ki 'olunga. Ko ia 'oku pehē 'a e ki'i fakatalanoa mo e pou pou atu pē ki he fakamalanga ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito kuo mahino lelei kiate au 'e Hou'eiki Fakafofonga 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e fehu'i ki he Pule'anga kiate au ko e maama 'oku 'omai mei he Pule'anga 'oku leva'i lelei pē 'a e anga 'enau fakalele 'a e potungāue ko eni mo hono *via* e seniti ko eni, pea kapau ko e fakatonutonu ē hangē ko e me'a 'a e Minisitā Ako 'i he fokotu'utu'u mai hono tali 'a e Pule'anga 'oku ou tui 'oku tokoto lelei pē mohenga lelei pē seniti ko eni hono 'uhinga ki he potungāue 'i hono fa'unga he anga e fakafuofua 'a e Pule'anga malava pē ke 'ikai ke tau tui tautolu ki ai, ka ko e anga ia e faka'apē 'ia kitautolu ngaahi me'a kehekehe fakaenatula, pea 'oku ou tui ko e maama ē fakahoko mai mei he Pule'anga nau maau pē ke tau fononga ko 'enau fokotu'u ia ko e seniti ko eni vouti ko eni, me'a mai, te ke toe me'a mai, ka kuo mahino e fakatonutonu fakahū mai 'a e tataki ngāue 'a e Pule'anga potungāue ko eni mālō.

Semisi Sika: Mālō 'oku ou tui 'oku mahino lelei 'a e fakama'ala'ala Sea pea 'oku ...ko e anga ē 'a 'emau fakakaukau mo e anga 'emau tuiaki 'o e to'onga mo'ui 'o e feilaulau koe'uhí ko e tu'unga 'oku tau 'i ai, ka ko e aofangatuku te tau tuku ke fai 'a e anga mo e taumu'a mo e anga 'enau tataki mo e 'oatu 'a e talamonū pea mo e pou pou ke hokohoko lelei atu he'ikai ke tuku ai 'emau hoha'a mo 'emau tokanga 'i he'etau luelue atu ko eni Patiseti 'o a'u ki he'ene 'osi 'e pau ke 'oatu homau loto 'e pau ke 'oatu anga 'emau fakakaukau mo e me'a 'oku mau tui ki ai, pea ko e Feitu'una pē Sea 'oku ke fakama'opo'opo 'a e anga 'etau feme'a'aki mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Ko 'eku tu'u pē 'a'aku ai ki'i fakatonutonu atu pē 'a e ki'i lea 'anenai ko e 173 fakamolemole 'ikai ko e 176 ; a e peesi ko ē 'a ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 2, ka 'oku fie tokoni pē ki he Feitu'una Fakafofonga Fika 2. Me'a mai ki he potungāue ko ē 'oku ou 'i ai fo'i Vouti 'e 2, 'i ai mo e fo'i vāhenga 'e 2, fo'i vāhenga pē 'e taha 'oku ou ngāue'aki, tuku pē me'a ia ko ē 'ikai ke ngāue'aki e me'a ia ko ia, ka 'oku 'i ai 'a e pa'anga pehē 'oku fai fakapotopoto pē, ka ko e founa ia 'oku totonu ke fai'aki e ngāue ko e ki'i fakatātā pē ke ke mea'i 'oku lolotonga 'i ai pē me'a pehē 'oku hoko ka 'oku ngāue'aki pē fo'i me'a pē 'e taha, ka 'oku 'i ai pē mo e 'Atita Sea manatu te ne 'atita'i e ngāue ko eni pea 'omi ki he Fale ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki maama kiate au tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti Fika 10 'a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā...

<007>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato : Toe 'i ai ha fakahā loto?

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Paloti pea tali Vouti Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito tali e Vouti ko iá. Hou'eiki hoko mai ki he Vouti hono 11 - Potungāue Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika. *Ministry of Trade & Economic Development*. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Vouti Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu atu ki he Feitu'ú na Sea tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofongá pea mo e Fale 'Eikí ni Sea. Sea ko e vouti eni ki he taliui ki he ngaahi me'a lalahi 'o e fonuá 'a ia ko hono tataki e fefakatau'akí pea mo e fakatupu pa'angá, ngāue ki hono failēsisita 'a e ngaahi me'a fakapisinisi pea mo e ngaahi lao fekau'akí ko e fo'i lao kotoa 'e 18 pea mo hono ngaahi fakalahi. Pea pehē pea mo e tokangaekina 'a e totonu 'a e kakai fakataú, pea pehē foki mo e totonu 'i he vā 'o e ngāue'angá tokotaha ngāué pea mo e 'apingāue.

Sea hangē ko e tālanga kuo fai he Falé ni, ko e 'ekonōmika hotau fonuá 'oku tau fakafeta'i pē ko e 'ekonōmika he 'ofá. Koe'uhí lahi e tokoni maí pea mo hono fakakakato e ngaahi fatongiá

e Pule'anga. Ka 'oku mahu'inga pē ki he Pule'angá ke fai hono fakatupulaki 'a e ngaahi kautaha ma'u'anga pa'anga hotau fonuá, he ko nautolu 'oku lahi taha 'enau totongi e tukuhau ke fakakakato 'aki 'a e Pule'angá.

'Ikai ke fakalahi e Vouti 'a e Potungāue Leipa ki he ta'u ni.

Ko e tēpile 4 ko ia na'e 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá ko e taumu'á ke a'u 'etau pa'anga 'oku tānaki pea mei he ngaahi pisinisi mo e fonuá ke a'u 'o laka hake he peseti 'e 22. 'I he lolotongá ni 'oku te'eki ke a'u ki ai, meimei peseti 'e 20 tēpile 4 ko eni 'a e *Budget Statement*. Ka ko e taumu'a ia 'a e Potungāue ko eni, fengāue'aki pea mo e ngaahi Vouti ngāue tataú hangē ko e Vouti ki he Toutaí mo e Ngoue mo e fiemau ke langalanga hake 'a e ngaahi faingamālie ki he fonuá. Neongo 'oku 'ikai ke fakalahi 'a e Vouti ko eni he ta'u ni tatau pē, ka ko e faingamālie ia 'o e Potungāue ke ngāue fakapotopoto 'aki pē 'a e pa'anga tatau ki hono fakakakato hono ngaahi fatongia. Ka 'e fai 'a e ngāue lahi 'aupito 'Eiki Sea koe'uhí ke lava 'omai ha ngaahi founa ngāue faka-tu'apule'anga ngāue'aki e tekinolosia e 'ahó ni ki he māketí, pea mo e ngaahi tokanga pehē.

'A ia 'oku 'i loto leva he ngaahi fokotu'utu'u 'o e fo'i polokalama ngāue 'e 4 kakato ki he 7 ka 'oku fai 'a e tokanga makehe ki he ivi pea mo e malava ke faingofua e pisinisi he fonuá ni. Fai e takimu'a ke holoki e ngaahi fakamole ki hono fakalele pisinisi 'a e *business cost* he fonuá ni fengāue'aki pea mo e Pule'angá. Fakatātā pē hangē ko e totongi 'uhilá, totongi fetu'utakí, pea mo e ngaahi totongi pehē, koe'uhi ke toe ma'ama'a ange ai 'a e fakatupu koloá 'i he fonuá ni. Ko e tekinolosia ko ia 'initaneti mo e fetu'utakí kuo 'osi a'utaki mai 'e he Pule'angá ki Tongá ni pea 'oku 'i ai 'a e faingamālie lahi ai ke fai hono ngāue'aki pea mo e ngaahi founa ngāue pē kuo 'olokuonga ke fai hono 'unuaki pea mo e taimi ke tā pē mo lau e fatongia pisinisi he fonuá ni, pea 'oku fai e tokanga lahi he 'esitimetri ko eni ki he ngaahi lao ke fai hono liliu, ke faingofua ange mo tuha pea mo e taimí Sea.

Ko e ki'i tānaki faka'osí pē ko e ngaahi me'a fo'ou 'e fakahoko he ta'u fo'ou 'a ia 'oku 'i ai 'a e feinga ke.. Ko e fakatātā pē Sea, ko e kau pisinisi eni 'e 6 afe laiseni he fonuá ni he taimí ni. Na'e 'ikai ke a'u 'o 6 afe he ngaahi ta'u kimu'á ka 'oku mahino heni ka neongo ko e taimi faingata'a. Ko e 'inivesi ko ia mei mulí 'a ia na'e fa'a meimei ko e 37, 38 he ta'u. Ko 'ene, pea a'u mai ki he ta'u kuo 'osí na'e 20 pē 'a ia kuo holo. Ko e ta'u ni ko e 'alu eni he vaua e ta'ú ko e 2 pē 'a e pisinisi muli fo'ou. 'A ia koe'uhi pē 'oku mahino pē ko e tātāpuni 'a e *border*, ka 'oku ne 'omai e fekau mahino, ke tau nofo pē 'o tokanga'i 'a e pisinisi 'a e Tongá 'i Tongá ni ke toe mo'ui ange. Pea 'oku kau he 'esitimetri ko eni 'a e polokalama lahi ke fakaivia e ngoué, toutaí, 'uhinga eni ia 'oku fai pē 'e he Potungāue hono ngaahi fatongia ka ko hono 'ave ki mulí 'e meimei ngāue lahi ki ai e Potungāue. Fokotu'u 'a e sino fakalao pea mo hono pa'anga ke ne...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fakamāketi fakatau atu e fua e fonua ki tu'apule'anga 'i he founa pē Sea 'oku vāvāofi pē pea mo e ngaahi sino fakauta koloa ki muli 'i tu'a he Pule'anga. 'Oku fai pea mo e sio na'e 'oatu he 'Eiki Minisitā Pa'anga fakafo'ou ki ha fotunga fo'ou e Lao ko ia ki he *Credit Union* ke tokoni pē ki hono fakalahi e vilo 'a e pa'anga fakapisinisi tautautefito eni ki he ngaahi kulupu fakakolō pea mo e fakavahefonuá. 'Oku fai e sio ke toe fakalahi e ngaahi koloa hū atu ki muli ta'etute pea mo hono ngaahi fakangatangata ke ngāue'aki 'a e ngaahi aleapau fefakatau'aki fakavaha'apule'angá.

Sea 'oku fai pē mo e sio ke fai hono toe malu'i lelei ange totonu 'a e kakai fakatau *consumers* mou mea'i pē. Fai hono vakai'i toe huke e ngāue ko eni 'o mahino 'oku 'ikai ke fu'u ngaue 'oku fu'u lavea ngofua 'aupito 'a e kakai fakatau he founa pisinisi 'o e 'aho ni. Toe ai mo e lao fo'ou na'e tali 'e he Fale ni ki he vā ko ia 'o e tokotaha ngāue mo e ngāue'anga 'i hono fakapaasi mai pea mei he *Privy Council* 'e fai leva mo e ngāue, fai mo e palani ke fai e ngāue'aki.

Sea 'oku vouti ena 'oku fakaikiiki ko ē pea 'oku fiefia pē motu'a ni ke tali atu ha fehu'i kapau 'oku 'ikai pea fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, me'a mai Tongatapu Fika 9.

Fehu'ia pa'anga 'oku vahe ki he pale fakalangilangi.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele kae 'uma'ā e kaungā Fakafofonga tapu pea mo e Tonga kotoa pē 'oku mou me'a mai ki he fakamafola 'o e 'aho ko eni. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'i he ngāue lelei kuo fai pea kou fakamālō atu Minisitā he ngaahi tali fehu'i lelei 'aupito 'aupito ke fa'a fakahoko mai 'i he ngaahi kumi mahino.

'E Sea ko e peesi 180, 10 'oku 'i ai e fakamole ki he 'ovataimí ko e pa'anga ua kilu Minisitā ko e ko e kole fakama'ala'ala pē hangē 'oku ngali fu'u tō 'olunga ua kilu ka ko e tuku atu pē ki he Feitu'una ke toki fai mai hano fakama'ala'ala pea mo e 15 ko e pale mo e fakalangilangi *prices* 'enau *awards* ko e tolu mano ko e fiema'u fakamaama pē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. 'Eiki Minisitā.

Fakamahino ‘e he Minisita ko e pale ‘oku fa’a foaki lolotonga faka’ali’ali ngoue.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālo ‘aupito Sea. Sea ko e ‘ovataimi ko e ngaahi monū’ia angamaheni pē eni ia ‘oku fai ‘aki e fakakakato ‘o e fatongia ‘o e potungāue. Ka ko e ngaahi kapau te mou me’a hifo pē ‘oku ‘i he ‘ū polokalama kehekehe ‘e tolu ‘a e ngaahi ko e ngaahi pale fakalangilangi. ‘A ia ko e ta’u kotoa pē ‘i he meimei fa’a mau ngāue’aki e Faka’ali’ali Ngoue ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ko e pale ka ‘oku ‘i ai e pale ‘oku hangē ko e ko e

Lead Exporter ko hai ‘oku ne uta lahi taha ‘a e me’akai ki muli. ‘Oku fa’a ‘i ai e pale ia ‘a ia ko e 5000 ‘uluaki, 3000 ua pea mo e tolu pea ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi me’a’ofa hangē ko e ko e ko hai ‘oku lelei taha 'ene ngaahi fakakaukau fo’ou ‘i hono mahalo ko e fakapilitānia ko e *packaging* ‘a hono fa’o fo’ou e ngaahi koloa ‘o ngaohi ‘i Tonga ni. Ka ‘oku mau fa’a ngāue’aki ‘a e Faka’ali’ali Ngoue ‘a ia ‘oku kehe pē ‘a Tongatapu kehe ‘a Vava’u ‘o vilo pehē pē. Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e ko e hā e ngaahi koloa fo’ou ‘oku ngaohi ‘i Tonga ni ko e ngaahi pale pehē ‘e Sea kapau ‘e mahino pē ‘oku fai hono fakapale’i. Pea ‘oku fa’a fai leva pea mo e uike angamaheni ko ē ‘a e potungāue ko e Uike Makehe ki he Fefakatau’aki pea ‘oku ‘i ai pē pea mo hono ngaahi fakamonū’ia ‘o kinautolu ko ē ‘oku nau takimu’a he ngaahi tafa’aki pehe ni ka ‘oku meimei natula ko e pale pa’anga. Kapau pē ‘e tokoni atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu’una Sea kae 'uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga. Sea kou fakamālō atu pē au ki he fakamatala kuo ‘omai ‘e he Minisitā ko eni. Vakai hifo Sea ko e ko e patiseti e potungāue ko eni ko e fitu miliona pē. Kapau te tau tānaki kātoa ‘a e patiseti ko ē ki he ‘ekonōmika ‘oku 34 miliona fakahoa ko ē ki he ngaahi sekitoa kehekehe ‘i he patiseti ko eni. Ko e ‘uhinga pē ‘eku ki’i fakatalanoa fika pehē Sea ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Siaosi Pohiva: ... ‘oku kau eni he sekitoa mahu’inga taha. He ko e silini ko e pa’anga ko ē ‘oku tānaki he fonuá ni ke fakalele ‘aki e ngaahi sekitoa kehekehé ‘e makatu’unga ia ‘i he mo’ui ‘a e sekitoa ko eni Sea.

Ko e ki’i 7 miliona ko eni ‘oku ‘oange ki he potungāue ko eni ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fe’unga. Taha eni ngaahi feitu’u ke fai ki ai e feilaulau Sea ‘a e potungāue ‘i he taimi ‘oku *deficit* ai fe’amokaki ai e fonuá ‘i he taimi ‘oku tōlalo pehé ni ai ‘a e ‘ekonōmiká. ‘Oku totonu ke *reflect* mai ia ‘i he Patiseti ‘oku tau hanga ‘o vahe ki he ngaahi potungāue hangē ko e toutai, ngoue pea mo e potungāue ko eni. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘a ‘eku fakatalanoá Sea kapau ‘oku ‘i ai hatau feilaulau na’e tonu ke fai ‘oku totonu ke takimu’a mo eni, he ko e feitu’u eni ‘e makatu’unga mei ai ‘a e tānaki e ngaahi seniti. Mea’i he Hou’eiki ‘a e, ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e *trade*

tōlalo ko ē mahu'inga 'etau pa'angá. Ko e feitu'u eni te ne lava 'o fakakake ki 'olungá 'a e mahu'inga 'o 'etau pa'angá. Pea 'oku ou tui pē nau kau atu he fakakaukau ko e talanoa ko eni ki he, ki he, ki he toe 'ai mo ha fo'i *portfolio* mo ha vāhenga e potungāue 'e taha na'a tau 'osi paasi 'anenaí Sea, ko u pehē au na'e tonu ke feilaulau'i atu e vāhenga ia ki he Minisitā Toutaí kae *merge* mai ia ki hē pea mo e *Tourism*, fakataha'i mai ia ki he fo'i potungāue 'e taha ko ē. Ko 'etau sio ha fa'ahinga founa 'e, he ko 'etau talanoa pē he *trade* 'oku tau talanoa mei he *production* 'o lele 'o a'u ki hono fakatau atu fakatupu koloa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā, fakatonutonu.

Maau pe pule'anga ke tokonia e fakaakeake 'a e fonua mo tokonia ki he kau tu'u lavea ngofua ki he Koviti 19.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mo ki'i tokoni atu ai pē ki he, ke lava ai leva 'o tali e vouti ko eni pea tau toki mālōlō 'Eiki Sea.

Ko e 'uluaki fakatonutonú pē, ko e Potungāue Toutaí pea mo e Ngoué ko e ongo sekitoa mahu'inga eni. Kau ia he mahu'inga taha ko ē he langa fakalalakaka faka'ekonōmiká. Ko e potungāue ko eni ko u tui kuo ma'ala'ala lelei pē hono, hono malanga'i atu he 'Eiki Minisitā. Ko e konga ko ē 'a e hoha'a ko ē 'a e Fakafofongá ki he fakalahi ko ē ivi ngāue ko ē potungāue ko eni, na'a ku toki fakahoko atu pē 'i he uike kuo'osí 'Eiki Sea 'a e totongi atu 'e he potungāue ko eni mei Fale Pa'anga e meimei ofi 'i he 9 miliona pea 'oku kei lele pē. 'A ia ko e *package* ia ki he tokoni'i e, 'a e *recovery* 'a e tu'unga faka'ekonōmiká. Pea 'e kau atu ai pea mo e *package* e tukuange atu he uike ni ki he tokoni'i e fa'ahinga ko ē 'oku tu'u lavea ngofua 'i he *COVID* fakafuofua ia ki he 2 ki he 3 miliona.

'Osi tali he Pule'anga e *package* ko e *stimulus package* ia fika 2 ko e pa'anga 'e 70 miliona. Fakapatonu pē 'eni ia ki he langa faka'ekonōmiká pea mo e *recovery*. 'A ia ko e konga lahi ko ē hono fakaivia ko eni e fakaakeake faka'ekonōmiká 'oku fai ia he fengāue'aki vāofi pea mo e ngaahi hoa fengāue'aki 'Eiki Sea. Pea ko u tui kuo maau e fokotu'utu'u 'a e potungāue pea mo e Pule'angá ki he tau Patiseti ko eni. Pea ko u kole atu mou laumālie lelei kae lava ha ki'i fo'i 2 ka tau toki mālōlō. Ko 'eku faka'amú 'Eiki Sea na'a lava ha ki'i fo'i vouti 'e 10 he 'aho ni mo 'aefiafi kae toe pē ha fo'i 6 ki 'apongipongi. 'I ai mo 'etau ngaahi lao ke lava 'o fakakakato 'Eiki Sea. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ko e, ko e taimi ‘etau ngāué ko ‘ene mahino pē kiate au ia homou feme’a’akí ‘oku tau pāloti kitautolu ia.

Siaosi Pohiva: Mālō ‘e Sea. Toki me’a mai pē Minisitā Pa’angá ko e ngaahi potungāue mahu’inga taha eni he me’á, ‘a e ngoué, ko e toutaí. Ka ‘oku totonu ke faka’asi mai ia he pa’anga ‘oku tau *commit* ki aí Sea. Ko e huitu’a eni e ‘ekonōmika e fonuá ni.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā me’a ‘oku fūfuu’í ho’o me’a ko ená ke hā mai ho me’á Fakafofongá. Ko e hā e me’a ‘oku tonu ke hā mai ‘i he vouti ko ení ‘oku fūfuu’í?

Siaosi Pohiva: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou fiema’u ke mou me’a mai ai kae fai e feme’a’akí kae mahino ki he motu’á ni kae fai e pāloti pē ‘oku fai ha toe fakatonutonu ‘o e vouti ko ení.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Pohiva: ‘UHINGA ‘Eku fakatalanoá he pa’anga pē ‘e 7 miliona ‘oku ‘ave ma’á e ki’i, tatau pē eni mo e 7 miliona ‘oku ‘ave ki he toutaí, 7 miliona pē ‘oku ‘ave ki he ngoué. Hangē ‘oku ‘ikai ke mamafá ke tatau mo e anga ‘etau tuí ko e me’a ia ‘oku mahu’inga taha ‘i he, ko e ‘uhinga ia ‘a e ‘oatu ‘a e fakakaukau ko ení ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Siaosi Pohiva: ... ki he Pule’anga. Sea, ko e fetokoni’aki pē, ‘oatu ‘eku fakakaukau ki hē pea tau toki, koe’uhi ko e fefakatau’akí ‘oku mahu’inga ‘aupito mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai Tongatapu 5.

Losaline Ma'asi: Sea, kole pē keu fakatapu atu ki he Feitu'u na pea pehē 'eku fakatapu ki he Sea 'o e Fale Alea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele kae 'uma'ā foki e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Sea Ko 'eku fokoutua hake pē 'aku koe'uhi ke u pou pou pē koe'uhí ki he vouti ko eni 'a e Potungāue ko ia ki he Fefakatau'aki, 'aki pē 'a e fakakaukau ko ia Sea, ko'euhi ki he tafa'aki ko eni 'a e *Trade* pea mo e ngaahi polokalama ko ia ki he Fefakatau'aki Fakavaha'a Pule'anga.

Fokotu'u ke hiki hake pa'anga vahe'i ki he alelea 'i he fefakatau'aki.

Sea 'oku ou tui pē ko e, ko 'eku vakai hifo pē ki he peesi 183 ki he polokalama ko ia e fefakatau'aki, 'oku holo hifo ia mei he 2 kilu 6 mano 3 afe 'o 1 kilu 8 mano 6 afe. 'Aki pē 'eku fakakaukau Sea koe'uhí, fakatātā'aki pē koe'uhí ko e tafa'aki ko eni ko ē 'o e ngoue. 'Oku ou tui ko e taimi mahu'inga eni ki hono alea'i ko ia 'o e ngaahi Maketi Fakavahapule'anga, fakatātā'aki pē ki he hina, koe'uhi ko e ngaahi ngoue mahu'inga eni ia pea te ne 'omai e pa'anga lahi he taimi nounou, ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia koe'uhí na'a lava koe'uhí ke toe 'alu hake 'a e vouti ko eni ko ē ki he fefakatau'aki, mo hono, ki he *Trade Negotiations*, ko'euhi 'e lava 'i he tafa'aki ko eni, mahino pē 'a e ngaahi sekitoa ia, koe'uhí 'e toki fai e lave ki ai 'i he a'u ki he vouti ko ia, ka ko e vouti mahu'inga eni he ko e maketi, 'oku fakatefito ia 'i he Potungāue ko eni na'a lava ke toe fakalahi mai 'enau patiseti, koe'uhí ke fai e alea ko ia 'i he vaha'a taimi ko eni 'o a'u atu ki he ta'u fo'ou, pea 'i he taimi pehē ni ko ē 'o e ta'u fo'ou, kuo 'osi maau e 'ū ngāue ko hono alea'i e ngaahi maketi ko ia, tautefito ki he ngaahi ngoue 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia ke tokoni ke hiki hake'aki 'etau 'ikonōmika kae 'uma'ā e Pa'anga Hū mai 'Eiki Sea, mālō ko e tokoni pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki ko 'etau taimi, tau ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

(Me'a mai e Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki hoko atu pē feme'a'aki me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Sea fakatapu atu ki he Feitu'una fua e fatongia lelei tau Fale ni. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonua pehē ki he kau Fakafofonga Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou tu'u hake pē au 'i he houa ni ke u fakafofonga atu 'a e mahu'inga pea mo e totonu ke fai ha pou pou ki ha ngaahi fika mo ha ngaahi pa'anga 'oku tafe ki he ngaahi me'a mahu'inga, kau ai 'Eiki Sea 'a e Vouti ko eni, tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e taha eni 'o e huitu'a langa e fonua 'a e mo'ui faka'ekonōmika 'a e fonua 'Eiki Sea pea 'oku nofo tonu ia he vouti ko eni. 'I ai pē mo e ngaahi *ministry* kehe hangē ko e ngoue mo e toutai ka te u lave atu pē Sea ki he mahu'inga mo e pou pou atu ki he me'a na'e 'oatu he Fakafofonga Fika 1 'a e 7 miliona 'Eiki Sea.

Lave'i foki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ...'e 'i ai 'a e silini lahi lau miliona 'e tuku ki ha ngaahi me'a mahu'inga 'amui ke fai hano kolea 'e ha ngaahi fiema'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e kau 'a e vouti ko eni 'i he pou pou 'a e motu'a ni ke 'i ai ha'ane totonu mo ha'ane 'inasi ki ai 'Eiki Sea 'aki 'a e ngaahi poini ko eni. 'Uluaki 'Eiki Sea ko e taha foki e me'a mahu'inga 'i hono fakaivia faka'ekonōmika ko u tui na'e lave ki ai 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio pea 'oku ou tui ki ai. 'Oku totonu ke 'asi mai ia 'i he pa'anga ko ē 'a e fonua. Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou mahu'inga'ia ai ko e 'amanaki ko ē ke fakatau pē ko e hokohoko atu hono fakatau 'e he Pule'anga 'a e toutai 'a e ngaahi vahefonua 'Eiki Sea pea pehē ki he ngoue, ka 'i he vahefonua Ha'apai 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e toutai 'i ai pē mo e ngoue, ka ko e toutai ko e huitu'a ia 'o e ma'u'anga pa'anga 'a e kāinga 'Eiki Sea, pea ko ia 'oku ou 'oatu 'a e pou pou ko eni ki ha fokotu'utu'u 'i he kaha'u 'i he'etau 'unu atu ko eni ke faka'aonga'i ha ngaahi silini 'e tapa mai ki he fonua ke tokangaekina 'a e vouti ko eni 'Eiki Sea.

Ko e taha e me'a 'oku ou sai'ia ai 'Eiki Sea fekau'aki mo e fakaukau ko eni koe'uhí he 'e lava 'e he potungāue...

<007>

Taimi: 1130-1135

Tokanga mei Ha'apai ki he toutai ke kau mo ia hono fakakaukau'i ki he fe fakatau'aki.

Mo'ale Finau: ... 'o fakatau 'a e ika kotoa pē 'a e kau toutai 'i ha *price* te nau lava *negotiate* mo e kau toutai ke tau pehē ke 'oua te nau fu'u *charge* ma'olunga 'enau totongi fakatātā 'Eiki Sea. 'I Ha'apai he taimi ni 'oku 'avalisi pa'anga 'e 10 ki he kilo 'enau fakatau atu 'enau iká. 'A ia ko u tui ko e fo'i sino faka'ekonōmika ko ē 'e fou ki aí, he'ikai ke fu'u *fair* 'aupito 'Eiki Sea ke nau toe ō atu pē 'o 'omai he 10, ka kuo pau ke nau fai ha felotoi koe'uhí he ko e anga ia 'o e

pisinisi, pau ke ki'i holo hifo pea nau fakatau 'o tuku mai kitu'a ki he kakaí 'e 'i lalo hifo e pa'anga 'e 10 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakakaukau ia 'oku ou 'oatu ke ne hanga 'o pou pou 'a 'eku pou pou ki he Vouti ko ení 'Eiki Sea fa'ahinga tō'onga fakakaukau pehē, kae lava ke tafe ha silini ki he kakai ki he kau toutaí, pea toe tafe 'a e ivi ki he kakai ko ē 'oku 'ikai ke nau a'usia fakapa'anga ke nau fakatau 'i he pa'anga 'e 10 ki he kilo.

Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui 'e lava leva ke va'ava'a e penefiti. 'E penefiti 'a e kau toutaí, vave 'aupito ke nau to'o ha'anau ki'i seniti pea nau foki kinautolu ki 'api, mālōlō nau toe 'alu he 'aho hono hokó pea lava leva ke *drop e price* ke ō ua mo e kakaí pea lava leva ke tupulaki fakalūkufua 'a e kakai 'o e fonuá. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ou tu'u hake ai 'i he mōmēniti ko ení ke 'oatu 'a e pou pou 'i he fo'i *direction* mo e laine ko iá kapau 'e lava fakahoko pea hokohoko atu 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'e 'uhinga lelei leva 'a e tafa'aki ko ení 'oku ui ko e langa faka'ekonōmika. Lave'i 'e he motu'á ni 'oku toe 'i ai pē mo e me'a pehē 'i he Toutaí 'oku na fononga pē 'i he fo'i kauhala tatau.

Ko 'eku kolé ke tau hanga mu'a 'o *maintain* 'a e fo'i fakakaukau ko ení pea fakapapau'i 'oku tau fononga mo ia, ke 'i ai hano ola lelei 'aupito 'aupito. 'Oku ou tui 'Eiki Sea na'e fai pē eni ia he ngaahi ta'u kuohilí 'a e me'a tatau pē. Kapau na'e 'i ai ha fa'ahinga me'a na'e *fail* ai, 'a e fo'i fakakaukau ko e fa'ahinga fakakaukau pē eni ia 'Eiki Sea 'oku lava ia pē ia 'o fakamāmani lahi. Ko e toe fai pē hono toe monomono pē mo hono saupulu ke lava. Kapau 'e lava he ta'ú ni 'Eiki Sea, 'a e fakakaukau ko ē he'ikai toe ha'u 'a e tama toutai Ha'apai mei 'Uiha mo Felemea 'o ta'utu 'i he Uafu Taufu'ahaú 'o laulau houa pea toe foki pē mo ene ki'i fāngota. 'UHINGA 'OKU 'IKAI KE *afford* 'e he kakaí ia e sēniti ke nau fakatau. Kapau 'e lava 'e ha Pule'anga 'o fakahoko 'a e fakakaukau ko ení ke tu'u pea tu'uloa, ko u tui 'Eiki Sea kuo tau laka 'i ha sitepu 'e taha kimu'a, 'i he'etau tokoni'i e kakai hotau ki'i fonuá. 'A ia ko e fokotu'u ia mo e kolé, ki he ni'ihi ko ia te nau hanga 'o pātoloaki 'a e fakakaukau, nau fokotu'u lelei, pea nau fakahoko fatongia lelei ko u tui 'Eiki Sea 'e 'i ai e ola. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Semisi Sika: Mālō Sea. Ko e, te u 'atu fakataha 'eku pou pou mo e malanga ko ē ki he Potungāue ko ē mo e fatongia ko ia 'oku hukitonu 'oku nofo tonu 'i loto 'i he loto'i Potungāue. 'I ai foki mo e pou pou 'anenai ki he mafatukituki ko ia 'a e fatongia ko ení. Ko e Potungāue eni 'oku nau 'i honau 'aofinima 'a hono *facilitate* huluhulu e hala fononga 'o 'etau ngaahi *private sector*. Pea 'i he'ene pehē, 'oku 'oatu 'eku pou pou ki he ngaahi mata'ifika ko eni 'oku fokotu'utu'u. Ko 'eku ki'i kole fakama'ala'ala pē Sea ki he Minisitā, ko u lave'i pē ko e 'Eiki Minisitā ko ení 'oku ne ma'u e pulupulu kakato ki he ngaahi taukei 'o e tataki e Potungāue ko ení, pea 'oku ou lave'i hifo 'i he 'esitimeti tautautefito ki he polokalama fika 5 mo e 6 'oku ai e ngaahi liliu 'oku feliliuaki.

Ko e taha eni e ngaahi me'a 'oku ne hanga 'o to'o 'eku fakakaukaú pea mo 'eku tokangá 'oku ou sai'ia ma'u pē ke u sio ki he ngaahi feliliuaki ko e ngaahi *reform* pea 'oku 'asi lahi e patiseti ko eni pea 'oku ai 'eku 'amanaki lelei ki he tataki ko eni 'a e 'Eiki Minisitā. Ko u kole pē ke fakama'ala'ala mai angé koe'uhi ko e ngaahi *reform* ko eni 'oku 'asi lahi 'aupito he polokalama 5 mo e 6 ke ki'i fakamatala mai pē, pea ka 'osi pē ko iá Sea pea u 'oatu ai pē mo e fokotu'u. Ka ko e hangē 'oku 'asi 'a e ngaahi hiki heni 'o e ngaahi vāhenga. Kapau 'oku felāve'i pē eni ia pea mo e feliliuaki ko ia 'o e *reform* ko eni ko hono toe fakafokifoki pē ha ngaahi me'a 'oku mahino pē, ka ko e kole fakama'ala'ala pē koe'uhi ko e 'asi ko eni 'a e ...

<008>

Taimi: 1135-1140

Semisi Sika: ... ngaahi tēpile 'i he polokalama nima mo e ono 'oku 'i ai e ngaahi *reform* lalahi 'oku fai ai pea 'oku tau 'amanaki lelei atu ko e ta'u lelei eni ki hono hakeaki'i 'o 'etau ngaahi *private sector* mālō.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i me'a si'isi'i pē ko 'eku, 'oku ou kau pē au he pou pou lahi 'o hangē ko ia 'oku fakahoko he kau Fakafofonga ki he potungāue ko eni. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku ou fakatokanga'i foki ko eni kuo toe fakafoki mai 'a e *trade* ki he potungāue ko eni ka ko e 'oku sio pē 'i he fefononga'aki he *sub program one* 'a ia 'oku ko e pa'anga fefonga'aki 'oku 'i he afe tupu pē mahalo na 'oku ua pē ka koe'uhi ko e fatongia foki 'o e potungāue ko e fetu'utaki 'oku mahu'inga 'aupito ki he alea'i 'a e ngaahi me'a 'e monū'ia ai e fonuá tatau pē ki he ngoue, toutai pea mo e promote 'a e trade mo feinga ke ma'u e māketi.

Fiema'u ke fakaivia mo faka'ai'ai 'otu motu ke nau ngaue ke ma'u ha'anau mo'ui

Ko e tafa'aki ko eni hangē ki he fakalotofonua pē 'oku 'asi pē ia he *sub program one* mahalo 'oku afe tupu si'i pē 'a e fefonga'aki ka 'oku tonu ke fakahoko ha ngaahi polokalama ki he, ki Tokelau ki he 'otu motu ha me'a 'e lava ke faka'ai'ai 'o hangē pē na'e 'osi 'ohake he kau Fakafofonga ki he, tau pehē pē ki Ha'apai 'a e toutai. Ko e hā e me'a 'e fai ke makatu'unga hono hakeaki'i ke toe lelei ange 'a e pa'anga 'e ma'u mei he toutai 'a Ha'apai kapau 'oku 'omai ki heni 'o hangē pē ko ia 'oku fai 'e he Pule'anga he taimi ni 'oku fakatau 'a e ika 'o ma'ama'a 'e he Pule'anga 'oku kapau 'e lava ke ai ha me'a pehē ko e hā 'a e mo'ui'anga 'o e motu ko ia

‘otu motu ko e ika ‘a ia ko e toutai. Pea lava ke ai ha me’a ke ke fai ha ngāue ki ai ‘a e potungāue. Pea ko e ‘uhinga ia hangē ko e tu’u ko ē ‘a e fefononga’aki ‘oku si’isi’i ‘enau fetu’utaki ki Ha’apai, ‘Eua, Vava’u ko e Ongon Niua ko e hā ha me’a ‘e faka’ai’ai ‘a e ngaahi ‘otu motu ke toe makatu’unga ‘e lava ke fakaivia nautolu ke fakahoko e ngaahi ngāue ‘oku nau angamaheni ki ai pea ‘e lava ke ma’u mei ai ha mo’ui ‘a e ‘otu motu.

Ko e me’a tatau pē ki Tongatapu ‘oku mahu’inga ‘aupito e māketi he ‘oku mahino ko Tongatapu ko ia te ne hanga ‘o fakamāketi’i ‘a e me’a lahi ka ‘i he taimi tatau ‘oku si’isi’i ‘a e māketi ke ‘ave ki ai ‘a e fua ‘o e fonua mo e ngaahi me’a ke pē process ko e me’a mahalo ko e me’a lahi ia ‘oku fiema’u ke *process* ‘a e ngaahi ‘a e, ‘etau fua ‘o e fonua mo e ngaahi kai kehe ‘i he taimi tatau ‘oku tonu pē ke tau ako mei ‘i he kuohilí na’e ‘i ai foki ‘a e na’e langa ‘e ‘Aositelēlia ‘a e factory heni ki he ngaahi ko ē ‘o e lolo niú. Pea na’e ‘ikai ke fuoloa kuo mate hifo e me’a ko ia ka ko e ngaahi me’a ‘oku tonu ke tau toe vakavakai fakalelei he ko eni ko e lolo niu ko e lolo lelei taha pē ia ‘i māmani he taimi ni. Ka na’e pehē ‘i he kuohili ‘oku palopalema pea ko eni ‘oku tau fakamo’oni ko e niu ‘oku lahi taha ka ‘oku ‘ikai ke toe fai ha ngaahi me’a pehē. ‘Oku tonu ke tau fakaivia e potungāue ‘i he ngaahi me’a pehe ni tafataha pē ki he me’a ko e alea fakatu’apule’anga, ka koe’uhí ko e palopalema ko ē ‘oku hoko ‘i he taimi ni ‘oku fakangatanga ‘a e fetu’utaki ‘a e potungāue ka ‘oku tonu pē ke fakaivia ‘a e tafa’aki ko ia kau pou pou atu au ki he ngāue ‘a e potungāue ka ‘oku tonu pē ke toe ki’i ko e kole atu pē ki he Minisitā kapau ‘e lava ke fai ha *Trade Show* ‘i Tonga ni koe’uhí ke fakaafe’i he ‘oku ai pē ‘a e kakai ‘oku ai ‘enau fakakaukau mo ‘enau fokotu’utu’u ki he ‘enau fanga ki’i pisinisi he ko e me’a ke lava ke faka’ai’ai ai kae fakaivia atu he ngaahi pa’anga ko eni ‘oku fa’a foaki ko ē ki he kia kinautolu ke toe fakalahi e pa’anga ko ia ‘a eni na’e ‘eke ‘e he Tongatapu 9 kapau ‘e toe fakalahi he ko e me’a lahi ke faka’ai’ai hotau kakai ke nau fokotu’u pisinisi pea ‘e lava ke tākaki he ko e me’a ia he ko e *private sectors* ko nautolu ‘oku tokoni lahi ‘aupito ki he Pule’anga ke fakaivia kinautolu. Pea kou tui ‘e Sea ‘oku ai pē fanga ki’i me’a ‘oku tonu pē ...

<009>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu’ivakanō: ... ke fakalelei’i ‘a e ngaahi pa’anga kuo tuku atu ki he fai’aki ‘a e ngāué ka ko u pou pou atu au ki he, ‘e Sea ki he potungāue ko ení pea ko u fokotu’u atu ke tau tali ‘etautolu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘a Ha’apai pea tali fakataha mai ai pē ‘Eiki Minisitā e me’a na’e fai ki ai e feme’a’aki ‘a Tongatapu Fika 2 mo e ‘Eiki Nōpelé. Me’a mai Ha’apai 13.

Taumu’a Ha’apai 13 ke a’u ki he 3 mano pa’anga hu mai ngaahi famili Ha’apai ‘i he ta’u.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Fale 'Eiki. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua hake pē 'oku ou fiefia he vouti ko ení pea mo e potungāue ko ení. He ko u lave'i lelei 'Eiki Sea ko e potungāue eni te ne hanga 'o ki'i langa hake e Vahefonua Ha'apai pea ko e makatu'unga ia 'eku fokoutua hake ki 'olunga ke fai ha fakahoha'a. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e potungāue pē 'e 2 te u fakahoha'a. Ko e potungāue pē ko ení pea mo e Potungāue Toutai mo e Ngoué pea ko 'eku 'oatu 'e au eni pea ko u tui ko e mahino ia 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u he kaingá.

'Eiki Sea 'i he peesi, 'i he potungāue ko ení Sea 'oku, na'e me'a ai e 'Eiki Minisitā 'o fekau'aki pea mo e 'ekonōmiká. Ka ko e lave'i he motu'á ni ko e 'ekonōmiká kuo pau ke 'i ai e fefakatau'akí pea ko e fefakatau'akí 'Eiki Sea kuo pau ke 'i ai e koloa pea ko e *product* ko e fiema'u ia 'a e kainga Ha'apai 13 pea mo Ha'apai 12. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e taumu'a 'a e motu'á ni pea mo e kainga Ha'apai ki he fāmili kotoa pē ko e *income* 'i he ta'u 'e 1 ko e pa'anga 'e 3 mano. 'Oku ou fakamālō ai au ki he Minisitā toutai ko e fakakoloa e kaingá. 'Eiki Sea ko 'eku fakafuofua ko e ki'i seniti na'e ma'u he kainga ko ení ko e pa'anga 'e 5 miliona poini 7. Ko e laiseni 'e tahá ne nau lava 'o tuku atu ki tu'a e pa'anga 'e 1.4, 1.3 ka ko e laiseni 'e 4 'Eiki Sea. 'Oku tokoni ia ki he taumu'a 'a e motu'a ni pea mo e kainga Ha'apai.

'Eiki Sea ko e potungāue ko ení 'oku toe fakaivia lahi ange ai ke a'usia he kainga ko ení 'a e taumu'a 'oku nau vivili pea mo fai ki ai e tāketí. 'Eiki Sea ko u lave ki he peesi 185 ke me'a pē ki ai e, 'a e Feitu'una 'Eiki Sea ka ko u kamata atu 'Eiki Sea mei he peesi 8. Peesi 8 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e lave ai 'i he 14, 15, 16, 20 te u 'oatu fakakātoa pē 'Eiki Sea. Ko e fakakātoa 'o e pa'anga tokoni mei he, mei mulí *Government Budget Support and Donor Guest*. Na'e fe'unga ia 'Eiki Sea mo e pa'anga 'e 52.7 miliona. 'Eiki Sea ko e toe, ko e toe 'omi ki he, ki he *in kind* 'a e koloa 'oku 13, 113.5 miliona. 'Eiki Sea ko e anga eni 'a e faka'amu 'a e motu'á ni 'e maumau ka fakahū atu he *in kind* ha misini tā tutu? 'Oku 'i ai ha palopalema ai 'Eiki Minisitā? 'E 'i ai ha palopalema ai 'i he peesi 86 'Eiki Sea ke 'i ai ha fale peki 'i he ngaahi tokoni koloa ko ení?

Ke fokotu'u atu 'Eiki Sea 'i he palani 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene potungāue he ko e tutú 'Eiki Sea ko e taha ia ha ma'u'anga *income* lahi taha 'a Vahe Foa mo Ha'apai kotoa. 'Eiki Sea ka ko e 'uhingá 'Eiki Sea ko e ki'i la'i tutu ko ē 'e 20 'oku pa'anga pē ia 'e 180, pa'anga 'e 200, pa'anga 'e 80 ka 'o ka fakahoko 'o a'u ki hono *process* 'a e ngaahi ngāue ko ení 'Eiki Sea, 'e ma'u 'e he la'i tutu 'e 1 e pa'anga 'e 50 ki 'olunga. Pea ke faka'uta ā ki ai 'e valevale e ki'i tāketi ia ko eni ki he 3 mano 'i he, ki he *household* 'i Ha'apai. 'Eiki Sea ko e mahu'inga e misini tā tutú 'oku fe'unga mo e pa'anga Tonga 'e 5000 'e 5 mano. Ko e mahu'inga e fale peki 'oku fe'unga ia mo e 3 kilu.

Ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea ko e kongá ia 'oku ou pehē ke anga'ofa ange 'a e 'Eiki Minisitā ko ení mo 'ene potungāue ke fakakau atu 'a e ngaahi me'a ko ení 'Eiki Sea mo e ngaahi fiema'u vivili ko ení he ko u 'ilo, 'oku toe kau pē mo e sōsaieti fefakatau'akí ...

Taimi: 1145-1150

Veivosā Taka: ...‘e tokoni ia ki he ngaahi, ki he ngaahi fa’ēē. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kongā ia ‘oku ou fakahoko atū ‘i he peesi tatau pē Sea ‘i he peesi 8 he polokalama 20 ‘oku ‘i ai ko e ngaahi ko e *asset*, pea ko ena naa ku ‘osi lau atu hono pa’anga. Ko e koloa ‘oku fiema’u ko e ‘ofā mai ia mei muli. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kongā ia ‘oku ou, lahi e me’a ‘oku ou faka’amu ke u fakahoko atu ‘Eiki Sea ‘i he peesi 185, polokalama 3, fakaikiiki ‘i he 13. ‘Oku felāve’i eni Sea pea mo e totongi uta pa’anga pē ia ‘e 2 mano pē ko e, ‘oku ‘ikai ke u ma’u lelei ki ai.

‘Eiki Sea ko e 2 mano ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ki Tonga ni kātoa, pē ko e hā ‘a e fokotu’utu’u kae toki fakakakato mai he, ko ‘eku fehu’i ko fē ha kongā ‘o e 2 mano ‘e ‘i ai ‘a Ha’apai. Sea ka ‘ohovale pē kuo ‘asi mai he patiseti ‘i he ta’u fo’ou ko Ha’apai eni ‘oku ‘asi mai ‘enua ki’i fiema’u. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e kongā ko ia, ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea, ko e ‘ave ko ē koniteina ‘oku palani e kāinga ke nau ‘ave koniteina ‘e 2 ‘i he kuata, ngoue, ‘oku pa’anga ‘e 3 afe pē 4 afe ‘a e koniteina ki Nu’usila mo ‘Asitelelia, ‘a ia ko e kuata ko ia ‘Eiki Sea ko e taha ki ‘Asitelelia, taha ki Nu’usila.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ‘oku fakakātoa ia ko ē Sea ‘oku ‘alu hake ia ki he 3 mano 6 afe pē ko e hā e ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai, ‘i he kuata pē ko e ta’u. Ka ko ‘eku kole atu ‘Eiki Sea ke fakalahi mu’a ‘a e kongā ko eni mei he 2 mano ‘o ‘ohake ki he 1 miliona, kae 3 ‘a Ha’apai he ‘oku ou ‘ilo ko e 2 mano ko eni ko e fiema’u pē ia ‘a Tonga ‘Eiki pea mo Vava’u Lahi, kae fakakau atu ‘a Ha’apai ‘i he kongā ko eni ko e totongi feleti pē ko e pa’anga ‘e 2 mano ko ē ‘i he peesi 185 kapau ‘oku mou me’a pē ki ai, fakaikiiki.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku fe’unga ‘eku fakahoha’a ‘aku ki he vouti ko eni ‘a e Minisitā *Trade*, pea ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā koe’uhī na’a ku fanongoa ki Ha’apai ‘eku kau ngoue na’e ‘oange ki’i vahe ‘i lalo ‘i he peseti ‘e 5% ke nau nō mei ai kau ngoue, fakaivia. Ka ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e palani eni pea mo e fiema’u vivili fakalukufua eni ‘a e kāinga ‘o Ha’apai. Pea kapau ‘e toe lahi hake ai ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘e toe lahiange ‘a e ngaahi fiema’u, ko e koloa ‘Eiki Sea, ke fakaa’u pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali ‘a e vouti ko eni ‘a e Minisitā *Trade*, mālō Sea e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘e ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ivakanō: Sea, ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e ‘Eiki Nōpele Tongatapu pea hoko mai ‘a Haapai.

Lord Tu’ivakanō: Sea’oku ‘ohake pē ‘e he Fakafofonga e me’a, na’e pehē pē foki ko e Fale *pack* ia ‘oku 3 kilu, ko ‘ene tali lelei pē ko ē ‘etau me’a ko eni, ko ‘ene fo’i 3 kilu ko ē ‘oku vahe’i ange ko ē ki hono *constituency*, lava lelei ai e fale *pack* ‘o Ha’apai. Mālō.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ko e ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e fanga ki’i fiema’u faka’aho, pea ‘e lava ia ‘e he 3 kilu ‘o feau, ka ko e ‘uhinga pē ki’i kole, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Nōpele Ha’apai.

Fokotu’u ke teke malohi ngaue ‘a e potungāue ke fakasi’isi’i hu koloa mai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato.

Ko e tu’u pē ‘a e motu’a ni Sea he faingamālie ko eni, miniti ‘e 1 ko eni ko e ‘oatu pē e pou pou, mahu’inga ‘aupito pē fakahā ‘e he lekooti ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘oku tau pou pou kau Mēmipa ki he ngaahi ngāue, ngaahi Potungāue ke nau langa’i e fonua Sea, hangē ko e Potungāue ko eni. Kaunga tonu pē foki eni Sea ki he fekau’aki mo e mahu’inga ‘etau pa’anga, pē ko e *value* ‘etau pa’anga, tau tonu ia ‘i he Potungāue ko eni, pea pehē ki he Potungāue Ngoue, pea mo e Toutai Sea.

Pea ‘oku ou tui ko e fo’i solova’anga ta’etoe-veiveiua ia mo pau tukukehe ‘a e ngaahi founa kehe ki he me’a ko e *value* ‘o e pa’anga ‘i māmani kātoa ta’etoe-fehu’ia ko e *export* moa, *import less*.

‘A ia ko e pou pou ia Sea ke tau pou pou ki he Potungāue ko eni ko e teke he mālohi taha pea ‘oku fai e falala ki he ‘Eiki Minisitā ko eni mo ‘ene to’o fatongia mo ‘ene ngaahi taukei ngāue ‘i he ngaahi tapa kehekehe ‘o e Pule’anga, ko e teke ‘i he mālohi tahā ‘a e faka’ai’ai ko e hā ‘etau koloa ‘e lava hū atu ki tu’apule’anga, ma’u mai e pa’anga muli. Ka ‘i he taimi tatau pē ko e toe teke he mālohi taha ‘a e *import*, ko e ha e ngaahi ngāue mo e ngaahi me’a te tau fai ‘e ala fai ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu’iha’angana: ...ke fakasi’isi’i’aki ha ngaahi koloa ‘oku hū mai mei muli, mahino pē ‘oku ‘i ai e ngaahi koloa ia he’ikai ke toe ‘i ai hatau fili ‘atautolu ‘ikai ke ma’u ia, pea kuo pau ke hū ia mei tu’apule’anga. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi koloa ‘oku lava ke tau teke mei he ngaahi tafa’aki ko eni ke lava ke fakasi’isi’i mai’aki hono hū mai ‘o e ngaahi koloa ko ia mei tu’apule’anga. Pea na’e ‘osi faipē ‘a e lave ki ai he *Budget Statement* pea ‘oku fekau’aki ia mo e ngāue ‘a e potungāue ko eni kae ‘uma’ā ‘a e ngoue mo e toutai Sea. Hangē pē ko eni kuo ‘osi ‘ohake he Hou’eiki ko e teke e ngaahi polokalama mo e ngaahi me’a pehē hangē pē ko eni hūfanga he fakatapu ko e fafanga e fanga moa, ko e hāfua ke ma’u e kakano’i moa, pea ma’u mo e fua’imoa fakasi’isi’i’aki e hū mai e me’a ko ia, tokoni’i e toutai ke lava ke ma’u ma’ama’a he kakai ‘a e ika, ‘ikai ngata pē he mo’uilelei, ka ko e toe holoki atu’aki ‘a e hū mai ‘a e ngaahi kiki kehekehe mei tu’apule’anga.

Kaikehe ‘oku ‘osi mea’i kotoa he Fale Sea ka ko e ‘uhinga pē ki’i tu’u pē ‘a’aku ia ke pou pou lekooti ‘a e Fale Alea ki he ‘Eiki Minisitā ko eni pea ‘oku ou tui ko e me’a tonu ko ē ko ē na’e fai e ngaahi kole ki ai ki he ngaahi kaveinga mahu’inga ko eni ko ē na’e tuku mai ‘i he fakakoloa e Fale Alea ‘o Tonga, pea ‘oku ou tui ‘oku kau e potungāue ko eni, pea kuo ‘osi tali mai he Pule’anga te nau vahe’i ‘a e pa’anga makehe ki he *contingency fund* lava ‘o faitokonia ‘a e ngaahi potungāue ko eni ‘i ha ngaahi palani lelei mo ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘oku mahino ‘e ngāue pea ‘oku ou tui kau e potungāue ko eni ko u tui pē ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ko ‘ene fakahoko atu e ngaahi palani, ngaahi me’a ko eni mahu’inga kuo ‘osi ‘ohake ne langa hake ‘a e fo’i me’a ko ia Sea, ko u tui te ne langa’i e tu’unga fakapa’anga e fonua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai Tongatapu Fika 8, pea ‘osi pē ia pea Hou’eiki ko u tui ko ho’omou me’a he taimi ni ko e pou pou pē ki he vouti ko eni. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha ‘uhinga kehe, ka ko e taimi ‘oku ‘ia moutolu pē anga ‘etau ngāue. Me’a mai ‘a Tongatapu Fika 8.

Semisi Fakahau: Fakatapu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi pē ko ia ko u kole ki he ‘Eiki Minisitā ke fakama’opo’opo mai e ‘ū me’a na’e fie me’a ki ai e Hou’eiki ko eni ‘anenai me’a mai.

Semisi Fakahau: Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia pehē ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko e fie pou pou pē ki he ‘Eiki Minisitā potungāue ko eni he ngāue lelei ko eni ‘oku fokotu’utu’u. Ko e ki’i kole pē ki he ...fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā na’e ‘osi me’a’aki pē foki he Feitu’una kimu’a ‘e fokotu’u e Poate ki he Fefakatau’aki tautautefito

ki he fefakatau'aki ko ē mo vaha'apule'anga ke ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a pē ko fē feitu'u ko ia 'i he Patiseti 'oku 'asi ai mālō.

Penisimani Fifita: Sea kātaki ki'i me'a mahu'inga ke tali fakataha mai pē he 'Eiki Minisitā fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Fehu'i pē moutolu ko e taimi pē ko ē 'oku ou 'oange ai ki he 'Eiki Minisitā ke tali fakakātoa tau pālōti leva.

Penisimani Fifita: Ko ia tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: 'Osi mahino e vouti ia ko eni, me'a mai.

Penisimani Fifita: Ko ia tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato, tapu mo e Hou'eiki 'e Sea ko u sio hifo ki he vouti 'oku 'ikai ke u lave'i mahalo pē na'a 'oku 'i ai 'Eiki Minisitā 'a e me'a felāve'i mo e *Property Act* ke malu'i 'etau koloa hangē ko eni ko e ngaahi kupesi, ko e kupesi manulua 'apē 'oku fakafekiki ai 'a Fisi ia, ka ko e 'uhinga 'oku mahu'inga hangē ko eni ko 'etau *trademark* hangē ko e kava mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga,

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Pea faka'osi mai 'a Vava'u 14.

Siaosi Pohiva: Ko e ki'i fehu'i pē ke ki'i tali fakataha ai pē Minisitā. Ko u tui pē 'oku 'osi mau e ngaahi fokotu'utu'u ki ai e 'Eiki Minisitā ka ko e fie'ilo pē ke kau mai pē mu'a hono ...mahino pē 'oku 'i ai e ngaahi talatalanoa ki he fefakatau'aki mo hotau ngaahi fonau kaungā'api ko Fisi foki ko e fu'u 'ekonōmika lahi ia hotau ...tukukehe ange 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia, ka 'oku 'ikai ke lahi 'a e fefakatau'aki pea mo Fisi. Ko e sio pē eni ia pē ko e hā ha ngaahi palani ngāue 'a e Pule'anga, na'a ku ki'i lave ki ai 'i he taimi na'a ku fakamalanga ai he me'a 'a e Minisitā Pa'anga. Ko e fo'i halanga vaka 'alu ki Fisi mo Ha'amoana na'a lava 'o *facilitate* ai e me'a ko eni ke tau fakakau mo naua ia he fefakatau'aki he 'oku 'i ai e ngaahi koloa lalahi ia 'atautolu 'oku fiema'u 'aupito ia 'e Fisi 'o a'u pē ki he ...

Taimi: 1155-1200

Siaosi Pohiva: ...kei lele e vaká ia ki Fisi fou mai 'ene utá 'i he 'Otumotu Laú 'o tuku mai ki Tonga ni, pē ko e hā ha fa'ahinga polokalama pehē ko u tui pē na'a 'oku 'osi 'i ai ha polokalama pehē 'a e me'a ko ē ko e fiema'u pē ke 'ilo.

Ko hono uá ko e *informal sector* 'oku kau foki eni he sekitoa mahu'inga he 'ekonōmiká ka 'oku 'ikai fa'a fakatokanga'i pē 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he'enau fakangāue'i 'a e kakai tokolahi, ka 'oku nau fakahoko 'a e fefakatau'aki lahi 'oku 'ikai ke fa'a ma'u 'i he'etau lēsisita. Ko e, mahino pē 'oku 'i ai 'a e tokoni ki ai 'a e Pule'angá ki he, ka 'oku 'ikai ke fu'u, ko 'eku talanoa 'aku ia mo e ki'i fnemotu'a 'oku ha'ana 'a e ki'i fakatau *informal sector*. 'Oku 'ikai ke fa'a kau fakatokanga'i ia 'e he ngaahi tokoni ko eni 'a e Pule'angá ka 'oku pisinisi. Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ki he Minisitā , ko e hā ha ngāue kuo fai 'e he Pule'angá ke *formalize* 'a e ngaahi *informal sector* ko eni.

Pea ko e faka'osí pē 'a e *subsidies* na'a ku ki'i fakamalanga ko ē kimu'a, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Tēpile ko ena 'a e Hou'eiki Nōpele. Ki'i fakalahilahi 'a e tafa'aki ko ení ke fakamo'ui 'aki 'etau, 'ikai ke ngata pē he'etau *business sector* ka ko 'etau *Agriculture* pea mo e *Fisheries*. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me'a mai Vava'u 14.

Hoha'a pe ki he holo 'o e lahi e pa'anga ki he alea fefakatau'aki fakavaha'apule'anga.

Saia Piukala : Sea, tapu pea mo e Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea fokoutua hake pē motu'á ni ia Sea mahino pē mahu'inga ia Potungāue ni 'e Sea ki he tupu faka'ekonōmika, pea mo 'ene fekaukau'aki pea mo e mahu'inga ko ia ke na fengāue'aki fakataha mo e Toutái pea mo e Ngoué Sea. Na'e me'a e 'Eiki Minisitā e mahu'inga ko ia ke fakaivia e Toutái pea mo e Ngoué, pea mo e fokotu'u ko ia ha sino fakalao ki hono fakamāketi. Sea na'e 'i he polokalama fika 2 fekau'aki pea mo e alea fefakatau'aki fakavaha'apule'angá Sea, 'oku mahu'inga 'aupito ia Sea ki he hoko 'a e ngaahi me'a ko ení.

Ka ko 'eku hoha'a pē 'aku Sea he holo ko ia 'a e patisetí 'oku holo'aki ia 'a e pa'anga 'e 1 kilu 8 mano 4 afe 3 ngeau. Ko 'eku faka'amú pē 'aku Sea ke toki me'a mai pē, faka'amú pē he'ikai ke uesia 'a e fo'i polokalama mahu'inga ko ení 'Eiki Sea, ke alea fefakatau'aki fakavaha'apule'angá, he 'oku mahu'inga ia Sea 'i he *Trade* pea mo e hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai ki he fefakatau'aki ke lahiange a e koloa 'oku fakatau ki

tu'apule'angá he koloa 'oku hū mai. 'A ia ko 'eku hoha'a pē Sea he fu'u holo lahi pehē 'aki 'a e 1 kilu 8 mano 4 afe 3 ngeau Sea ke 'oua 'e uesia 'a e polokalama mahu'inga ko ení. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Fakamā'opo'opo mai 'a e me'a na'e me'a atu ki ai e Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea hūfanga atu pē he ngaahi fakatapu kuo 'osi hono faí kae 'atā pē ki he motu'á ni. 'Uluakí pē fakamālō 'aupito ko e 'uhingá ko e ngaahi pou pou kuo foaki mai ki he Vouti ko ení pea mo e taki ngāue 'oku fai 'e he 'Eiki Palēmiá ki hono langa hake 'o e 'ekonōmika 'a hotau ki'i fonuá. Pea neongo 'oku ai 'ene 'uhinga ke fakalahi e Vouti ka ko e anga eni 'a e sio, na'e fai pē sio ki ai 'a e Potungāué pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he falala pē ki he kau ngāué 'oku mau fiefia pē koe'uhi ā ko e pou pou kau mai e 'Eiki te mau lava pē 'o fakakakato lelei homau fatongia 'aki e 7 miliona ko eni. 'A ia ko e meimei ko e peseti 'e 1.1 'o e patiseti fakalūkufua.

Ko e fakatātā pē Sea 'oku mau lava pē 'oku fai pē falala ki he founa ngāue ke toe lelei ange. 'A ia ko e patiseti lolotonga ne me'a atu e 'Eiki Minisitā ko e lolotonga ni 'oku lolotonga tufa atu, ko e fakaivia e ngaahi pisinisi ko e 9.4 miliona. 'A ia na'a mau to'o ai 'a e 2 miliona pea mei he patiseti lolotonga 'a e Potungāue faka'atā atu ia ke tokoni fakalava 'aki 'a e seniti na'e ma'u 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e tokoni mai 'a e Pule'anga 'Aositelelia ki hono fakaivia ko ia 'o e ngaahi pisinisi.

Ko e tokanga ko ia ki he hangē ko 'etau vahevahe fakavāhenga fonuá, ko u, 'oua te mou tu'atamaki Sea, ko e sio hifo ko ia ki he anga 'ene vahevahé, tautautefito ki he hangē ko e ngaahi pisinisi ko ia 'ikai ke laiseni pē ko e *informal sector*, ne fakalūkufua ki he 7 afe, 'a ia 'oku pa'anga 'e 500 ki he pisinisi 'e taha pea 'oku vahevahe lelei 'aupito pē fakatatau ki he tokolahi e fonuá. 'A ia 'oku meimei tokolahi taha pē 'a Tongá ni pea hoko ki ai 'a Vava'u, Ha'apai pea si'i pē 'a 'Eua pea mo Niua. Ka 'oku tokamalie pē 'a e anga 'ene vahevahe mo 'ene 'alú pea mo e amanaki lelei pē 'e tokoni lahi 'aupito ia. 'A ia 'oku fakapotopoto pē ki'i seniti 'oku ma'u, 'a ia ke fai'aki fakahoko e ngaahi fatongia...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko e tokanga ko ē ki he trade kapau te mou me'a hifo pē 'oku neongo pē ko e fetukutuku holo ka 'oku fai pē 'a e fanga ki'i fakalelei 'i loto 'a ia ko e holo ia ko e kapau 'e me'a hifo pē ko e vāhenga 'a ia meimei ko e to'o pē kau ngāue pea mei he trade ko e meimei 'ave ki he polokalama fā, polokalama ono pea mo e fitu. Sea ko e ko e

taumu'a pē ia neongo pē ko e mahu'inga 'aupito e trade 'oku 'ikai ke ka na'e sio ke 'i ai ha'atau ngaahi koloa ke fakatau. 'A ia tuku hifo leva ki he polokalama fā meimei ko e 'ū ngāue ia ki tu'a ke toe tokolahi ke fakamālohi'i ange 'a e kau 'Ofisa ke nau ngāue atu he tafa'aki ko ia ki tu'a ke fai hono tokonia 'o e tafa'aki ko eni.

Ko e polokalama fitu ko e polokalama ia ko e Va'a ia ki he *Labour* pē ko e kau ngāue ko ē he fonuá 'a ia ko e taha eni e polokalama 'oku fai hono hono tokonia ke 'alu hake pea 'oku fai e fengāue'aki vāofi pea mo e Potungāue ko ē Ngaahi Me'a Fakalotofonua. Ko e konga mahu'inga heni 'ikai ke ngata pē he lao fo'ou ka ko hono fakalahi ko ia 'o e faingamālie ngāue ki muli hotau kakai 'o e fonua 'a ia 'oku kau ia he ngaahi 'elemēniti mahu'inga 'o e ngaahi alea fakavaha'apule'anga. Pea 'oku kamata leva e potungāue pea mo 'ene *unemployment* pē ko e lesisita 'a kinautolu 'oku 'ikai ke ma'u ngāue ke fai hono tokonia makehe Sea.

Kei faingofua ange pe alea mo e ngaahi fonua hange ko Nu'usila mo 'Aositelelia.

Kae foki mai mu'a ki he ngaahi fehu'i ko ia hangē ko e fefakatau'aki mo Fisi pea mo Ha'amoā. Kou tui 'oku mou mea'i pē ko e 'oku faingofua ange e alea pea mo e ngaahi fonua fakalalakaka hangē ko Nu'usila, 'Aositelelia, tau ki'i masivesiva ange foki pea 'oku mahalo 'oku tataua ia mo ha nofo ha kaungā'api 'i Ha'apai faingata'a ke nau ke nau vāofi koe'uhí ko 'enau faingata'a'ia. Pea 'oku pehē pē 'a e alea mo Ha'amoā pea mo Fisi. Ka ko e me'a 'oku mahino 'oku mo'oni e tokanga 'a e Fakafofonga Fika 1 ko e ngaahi koloa langá 'oku kamata ke 'alu ki 'olunga 'a 'ene ha'u mei Fisi 'oku ma'ama'a ange 'o fakatatau ki he'ene ha'u pea mei he ngaahi pea mo e ngaahi koloa kehe pē 'oku kamata ke fou mai 'i Fisi, 'i ai e ngaahi koloa me'atokoni na'e angamaheni ko e ha'u mei Nu'usila pea mo 'Esia 'o kamata ke ha'u pea mei he Pasifiki 'i he taimi ni fakatātā pē hangē ko e kapaika ko e ngaahi koloa me'atokoni pehē 'oku kamata ke fou mai 'i Fisi, Solomone pea mo e ngaahi feitu'u atu ko ia ka 'oku fai pē 'a e talanoa 'oku 'i ai 'a e aleapau 'i he ngaahi fonua e Pasifiki 'oku te'eki ai ke fakakakato ē ka 'oku fai ai pē 'a e talanoa ki ai pea mo e ngaahi potungāue fekau'akí.

Tali 'e he Kapineti ke fakalele 'ae Trade Show Fakafonua 'i 'Aokosi 'o e ta'u ni.

Ko e Poate ko ena ko ē ki he fakamāketi 'oku 'i he polokalama fā *sub* polokalama fakaikiiki hono ua 'a ia 'oku 'i ai e ki'i taha kilu ua mano ai ki he ngāue kehe ka 'oku kau ai pē pea mo e tokoni fakatekinikale ko e ua mano fakahangahanga atu ke kamata 'aki 'a e ngāue ko eni. Ko e kuo tali 'e he Kapineti ke fai e Trade Show Fakafonua 'i he uike faka'osi 'o 'Aokosi 'o hangē pē ko e me'a na'e 'ohake ke fai ha tokanga ki ai pea 'oku teuteu lahi e potungāue, mou mea'i pē 'oku 'i ai mo e fanga ki'i fakapale hena ngaahi fakamonū'ia 'i he polokalama kehekehe 'e tolu 'a ia 'oku meimei 'uhinga pehē pē ko e, ki he ngaahi polokalama ko eni ka ko e faka'ai'ai pē.

Lolotonga ni Sea ko e mahalo ko e kautaha ‘oku laka hake he 10 ‘a ia ko kinautolu ‘oku nau toe hanga ‘o ‘ikai ko e fo’i koloa tefito pē pē ko e *primary* ka ‘oku nau toe hanga ‘o *process* pē ‘oku nau hanga ‘o ngaahi e fakatupu koloa toe fakalahi ‘a e ngaahi koloa tefito hangē ko e *chips* ko e coffee ko e ngaahi me’a pehē. ‘A ia ko e taimi ni ko e kautaha ‘e 13 fengāue’aki vāofī pea mo e potungāue.

Tali pa’anga ‘e 1 kilu ke tokoni ki he ngaahi sosaieti ngoue.

‘I he ‘otu motu ‘oku ‘i ai e sosaieti ‘e 10 ‘a ia ko e sosaieti ko eni ‘oku ‘osi fengāue’aki e potungāue mo kinautolu, sosaieti ngoue ‘a ia ko e ua ‘i Vava’u, taha ‘i Ha’apai pea taha ‘i ‘Eua pea mo e ono ki Tongatapu. Ko e taumu’a Sea kuo ‘osi tali mai he Kapineti ke ‘oatu e taha kilu ki he sosaieti kotoa pē ke fai ‘aki ‘enau ngāue fakatupu koloa ‘i he vāhenga fonua ko ia.

Sea ko e ‘oku kei kau pē he’emau polokalama tokoni e fale peki ‘a ia na’e tokanga ki ai e Fakafofonga kae makatu’unga ia ha lahi fe’unga e koloa ke fa’ó pea mo 'ene tu’u. Ko e ko e ngaahi fakaivia ‘oku angamaheni pē ‘oku mau tokoni ‘a hono uta mai mei Ha’apai, Vava’u, ‘Eua ‘a e ngaahi koloa ‘oku ‘i ai pē ngaahi tu’utu’uni pau ki he founa e ngaahi monū’ia ko ia Sea. Pea ‘oku fiefia pē motu’a ni hangē pē ko e fakalukufua ‘oku ‘oatu neongo pē ko e fitu ka ‘oku fai pē poupou ko e me’a mahu’inga taha mahalo ki he Pule’anga ka ‘i ai ha ki’i ‘ova ai ke malu hotau fonua Sea pea mei he ngaahi fakatamaki fakamāmani lahi ko eni he koe’uhí Sea ka ‘i ai ha taimi ‘oku tō mai ha keisi ki Tonga ni ‘o hangē ko Fisi ngaahi fonua kaungā’api ‘e toe ko e ‘uluaki lavea pē ko e ngaahi pisinisi ...

<009>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... e me’a ‘oku mahu’inga pē ki he motu’a ni ke fai pē poupou ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’uí pea mo e ngaahi fengāue’aki fakapotungāue. Ke malu hotau fonuá ko ‘ene lelei ange ia ki he ngaahi pisinisi ‘i he fonuá ni. Sea kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e ngalo ka ko e fokotu’u atu Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō Hou’eiki tau pāloti. Kalake. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti Fika 11, Potungāue Fefakatau’akí mo e Palani Faka ‘ekonōmiká fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a (Siaosi Pohiva) Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā

Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki e ngāue. Kuo tali e vouti ko ení.

Lord Tu'iha'angana: Sea fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ko Siaosi Sovaleni ē ko e Fakafofonga Fika 1 ki he'etau lekootí.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Toki fakatonutonu ia he Kalaké. Ko u 'ilo'i pē kuo, ko e *long weekend* pea 'oku ongo'i pē Hou'eiki 'oku si'i kau mo e kau ngāué kae fakatonutonu ia. Fakamālō atu he ngāue kuo lava kuo tali e vouti ko ení. Tau liliu 'o Fale Alea. Mālō.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Tolo e Falé ki he 2.

(Tolo e Falé ki he 2pm.)

<002>

Taimi: 1400-1405

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakato, 'oku ou fie kole atu pē he faingamālie ko eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai angé ki ho'o faka'amu ki he efiāfi ni pē te tau hoko atu he 4 pē 'ikai.

Kole Minisita Pa'anga ke hoko atu feme'a'aki he 'oku to e pē 'aho ngāue 3 ki he uike ni

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea. Hangē pē ko e fa'a kole 'oku fai 'Eiki Sea toe pē 'aho 'e 3 ki he uike ni, ko e uike kaha'u 'e me'a atu e Palēmia ia pea mo e Hou'eiki Kapineti ki he huufi e, 'o e 'Ofisi 'o e Tau Malu'i Fonua 'i 'Eua 'i he

'aho 15, pea mo e ngaahi fatongia 'i he Funga Fonua. Ko ia 'oku kole atu ai 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki ...

<005>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ko u tui ko e toenga ko eni e fanga ki'i vouti ko eni 'Eiki Sea 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi me'a fo'ou ai, ko ia 'oku ou kole atu ki he 'Eiki Sea pea mo e Fale ku mou laumālie lelei pē ka tau feinga'i 'etau 'esitimetri ke lava 'i he 'aho ni mo 'apongipongi. Ko u tui 'e fiema'u 'etau ki'i ngāue taimi mavahe neongo 'oku 'ikai ke u tui 'oku fiema'u, ka 'o kapau 'e hoko pē hono 'eke e vouti ki he vahe mo e hāfua e ngaahi me'a ko ia 'Eiki Sea hili ko ia 'oku mea'i lelei pē he Hou'eiki e ngaahi fakamole angamaheni ko eni. Pea 'oku ou tui 'e lava 'o fakakakato e fiema'u ko eni mei he tēpile 'a e Pule'anga. Ko ia 'oku 'i ai 'a e kole atu Sea laumālie lelei pē kae hoko atu 'aefiafi mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Kole Fakafofonga Nopele Fika 2 Vava'u ke toki Kelesi pē feme'a'aki Fale Alea he 'osi 'a e taimi kakato

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea fakamolemole pē na'a 'oku fai hano fakahoha'asi e mafai 'o e Feitu'una, kapau 'e laumālie lelei 'a e Feitu'una ki he kole 'a e Pule'anga ke tau hoko atu tu'a taimi, ka ko e kole 'a e motu'a ni fēfē mu'a ke tau toki a'u pē ki he taimi tu'utu'uni e Feitu'una toki foki leva ki he Fale 'o e Feitu'una pea ke kelesi, ka tau hokohoko atu pē kapau 'e a'u pē ki he 4:00 pea tau ki'i mālōlō ka tau hoko atu ai pē kapau 'e laumālie lelei e Feitu'una ke tali e taimi kole 'a e Pule'anga pea tau toki kelesi faka'osi pē he 'osi 'a e taimi kakato ha taimi 'e laumālie ki ai 'a e Fale ko ia pē Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Sea taha e 'uhinga na'e fokotu'u ai ke tau tukuhifo fakakupukupu he ngaahi Vouti ko e faka'amu 'e lava 'o fai ha fetolo'aki holo ha ngaahi silini mei he ngaahi vouti kehe 'o fakalahi 'a e ngaahi vouti vivili 'a ia na'e makatu'unga ai 'a e Tō Folofola mo e ngaahi feitu'u pē 'oku mahu'inga 'i he vakai 'a e Fale ni, ka koe'uhí kuo 'osi fakamahino mai he Pule'anga he'ikai ke toe fai ha liliu ia ki ha fa'ahinga me'a, neongo pē 'e fēfē 'a e taukave atu mei he ngaahi tēpile ko eni ki ha

fa'ahinga me'a 'e fakahoko ki he Patiseti. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu Sea, fakatupu 'amanaki ia ki he kakai, tau tali ā 'etautolu he taimi ni 'a e Patiseti kātoa kae fai ha ngāue 'a e Pule'anga. Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u Sea he 'oku 'ikai ke u tui te mau kaila, kaila, kaila mei he tafa'aki ko eni 'oku 'ikai pē ke tali ha me'a 'e taha. Mole hotau taimi he 'ovataimi totongi ia he silini 'a e fonua mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē mu'a.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko 'eku fakatonutonu atu pē ki he me'a ko ē ko ē na'e toki me'a ki ai 'a e Fika 1. Na'a tau tali e fakalahi ki he Patiseti 'i he Vouti ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne tokonia 'a e ngaahi fiema'u ko eni ko ē 'i he ngaahi potungāue. Pea ko e 'uhinga pē ia 'eku fakatonutonu atu ko e tali ko eni ko ē ki he fakalahi ko ē 'etau pa'anga talifaki ka 'alu hake ki he 10 miliona 'oku ne lava 'o tokoni'i 'a e ngaahi vouti lahi 'e 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu pē 'a'aku ai ki he 'Eiki Fakafofonga koe'uhí ko e fo'i tali ko ia, ko 'etau hanga ko ē 'o 'ave 'a e 5 miliona ki he 10 miliona ko e tokoni lahi ia ki he 'ū vouti. Ko e fakatonutonu pē ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Ki'i fokotu'u Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u 'e Tongatapu 4 ke 'unu'i mai ki mu'a 'a e ngaahi potungāue tautonu hangē ko e Mou'i, Polisi, Ako mo e Ngoue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku mahino 'a e anga e fakakaukau ko ē 'oku fokotu'u atu ko hono 'uhinga ko e tuli taimi, ka 'oku ou tui Hou'eiki 'oku mahu'inga ke tau fakahoko lelei hotau fatongia. Ko e me'a ko ē na'e 'ai ke fakahoko atu ia Sea 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku fokotu'u mai he 'Eiki Minisitā na'e 'i ai e ngaahi liliu na'e tali, 'i ai e ngaahi pa'anga na'e tali. Ko e fokotu'u ia Sea 'oku fai atu he taimi ko eni, fēfē ke fakamu'omu'a mai 'a e ngaahi potungāue 'oku tautonu ki he Folofola mo e faka'amu ko ia 'o e 'aho ko 'eni, kau ai 'a e Potungāue Mo'ui, Potungāue Polisi Pilisone, Potungāue Ako mo e Potungāue ki he Toutai pea mo e Ngoue. Ke mu'omu'a mai 'a e ngaahi potungāue ko ia 'oku tautonu ke fai ha vakai ki ai kei taimi. Ko hono 'uhinga na'e lava pē ke fakamaama 'oku 'i ai 'a e fetukuaki hono ue'i holo 'o e pa'anga, 'e 'i ai 'a e fakalahi kae lava Sea ke tau ō 'o fai ha tali hono ua fakafiemālie ki Palasi. Pea mo toka mai e 'amanaki 'a e kakai, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi potungāue ia heni 'e lava ia ...

Taimi: 1410-1415

Mateni Tapueluelu : ... ke tuku ke ha'u 'amui ko hono 'uhingá pē ko e taimí Sea. Ko e me'a eni ia 'oku fai ki ai e tokangá ko e ngaahi Potungāue lalahi ko ení 'oku tō mai ki ai e fakamamafa. Tau sio ki he Potungāue Mo'ui ku 'i mui ia hono Vouti, 'unu'i mai mo e Polisi mo e Pilsione ko e 'uhinga ko e faito'o konatapu. Ha'u ki ai mo e Potungāue Akó pea mo e Potungāue Ngoue mo e Toutai ko e 'uhingá ko e *productive sector*. Ko e lava pē 'ū me'a ko iá Sea kuo 'osi 'asi faingofua e ngāué i, kae fakamu'omu'a mai 'a e ni'ihi. Ko 'enau 'osi pē 'anautolu ia, kuo faingofua ha fokotu'u 'e natula tatau mo ia na'e fai atu 'e Tongatapu 1. Kehe pē ke tau lave ki he 'ū me'a ko iá Sea. Ko e fokotu'ú atu ia Hou'eiki Pule'anga he fo'i vaha'ataimi ko ení, pea ko u tui au 'e lava pē ke 'ikai ke fai ha ngāue 'ovataimi ia kapau 'e 'unu'i mai 'a e 'u ngaahi Vouti lalahi ko ia. Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'úna 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fale. 'Eiki Sea ko 'eku kolé pē 'aku ia. Ko e 'u patiseti ko ení 'oku 'osi mahino pē ia, pea mahino pē mo e founa ia e fai ai e kole ki hono toe fakalahi mei he me'a ko ení, 'aki pē 'a e pa'anga ko ē kuo 'osi tali 'e he Falé ni ke tuku ki Fale Pa'anga ke ne talifaki. 'Eiki Sea ko e founa ko ē ki hono fehu'í, 'a e ngāue'aki 'o e pa'anga ko ia. 'Oku 'i he'etau Tu'utu'uni Ngāue ia ko ē 'a e Falé 'a e Tohi Fehu'i. 'Oku 'i ai hono taimi mo e founa ke tali'aki 'a e 'u fehu'i ko ia 'a e Hou'eiki Mēmipa, ki ha taha fekau'aki mo ha me'a 'i he Falé ni. Pea ko u tui pē au 'Eiki Sea ku 'osi maau pē e founa ngāue 'a e fonuá mo e Falé ni, 'a e ngāue ko ē ke tau fakahoko 'aki hotau fatongia ke ho'ata kitu'a 'oku tau fai hotau ngaahi fatongia takitaha. Ko ia 'oku kole atu tau hoko atu mu'a Sea he 'oku hoko atu 'eni ki he Vouti 12, pea ko u 'amanaki ke u kole atu ke 'ai fakataha ai pē mo e 13, koe'uhi ka tau hohoko atu pē ai he 'oku ou tui au 'e vave pē 'etau ngāue 'Eiki Sea ki he me'á ni, Pea 'oku 'i ai leva ha ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke fehu'ia, 'oku 'atā pē ta'ú ia mo e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Falé ke fehu'ia ha ngāue 'a ha Minisitā. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko e fehu'i pē te tau hoko atu 'aefiafi ko eni kuo 'omai 'a e tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o kole mai ke tau hoko atu 'aefiafi pea 'oku pou pou mai 'a e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u ki he founa ke tau hoko atu pē 'oua 'e toe kelesi 'i he 4:00. Pea hangē pē ko e me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga Hou'eiki ko e kakano ē 'etau 'esitimetí mo e founa hono feme'a'aki 'oku kei 'i he Komiti Kakato, ke mou toki me'a ki ai Sea e Komiti Kakato.

Pāloti ke tali 'a e fokotu'u ke hoko atu 'a e feme'a'aki 'i he 4 pm

Ko e me'a ki he'etau hoko atu ko eni ki 'aefiafi, kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u ke tau hoko atu 'i he 4:00 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Oku loto ki ai 'a e toko 16.

Tali he Fale ke hoko atu e feme'a'aki he 4pm

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Tau hoko atu ai pē ki he'etau Vouti Fika 12 Potungāue Fakamaau'anga & Pilisone. Na'e kole mai 'e he 'Eiki Minisitā hangē ko ia na'a ne me'a 'anenai ki he 'Eiki Sea, ka ke kole mai kiate au.

Kole Minisita Lao ke fakataha'i pē 'a e Vouti 12 mo e 13

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'ú na Sea, Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e kole pē ia ke hoko atu...

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Lao: ... ko 'ene lava pē 13 pea 'ai ai pē mo e 'a e 12 pea mo e 13 fakataha'i atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Me'a Minisita ki he Vouti 'a e Fakamaau'anga mo e Pilisone

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea. Ko e te u kamata pē mei he 12 'Eiki Sea. Ko e 12 ko e Vouti ia 'a e Fakamaau'anga mo e Pilisone 'a ia ko e ko e potungāue ko eni 'oku malumalu ai 'a e lao 'e 44. Pea 'oku tokanga'i ia 'e he lao ko eni, 'e he potungāue ko eni kau ki ai e lesisita fā'ele mo e pekia ko e lesisita mali ko e me'a kehekehe 'Eiki Sea a'u atu ki he Lao Fili Fale Alea pea pehē foki 'Eiki Sea ki he Pilisone. Pea 'oku vahevahe 'a e ngaahi polokalama ko eni polokalama 'e ono. Mahino 'aupito pē 'a e ngaahi fiema'u ko ē Sea kehekehe.

Ko e hiki ko ē 'i he 'i he *budget* ko eni 'a e Fakamaau'angá 'oku hiki 'aki ia 'a e 1 miliona tupu 'a ia 'oku meimei tefito pē eni ia ki he Komisoni Filí pea pehē foki ki he Pilisone. Ko e ngaahi va'a kehe 'oku meimei tu'u tatau pē ka ko e ongo tafa'aki pē eni 'oku lahi ki ai koe'uhí he 'oku fai foki e fili 'i he ta'u ni. Pea pau ke fai e mateuteu pea ke fakalahi mo e fai'anga fili ke lava 'o a'u pē 'a e fili ki he feitu'u takitaha 'o 'ikai hangē ko e kuohilí ke mama'o ki he kakai pea 'e toko si'i ai e kakai 'oku nau lava ma'u ko ē 'o e ngaahi fai'anga filí.

Ngāue ki hono ngaahi fo'ou 'a e pilisone 'i 'Eua

'I he tafa'aki ko ia ki he Pilisone Sea hangē ko ia na'a ku lave ki ai lolotonga fai 'a e ngāue ki hono ngaahi fo'ou 'o e Pilisone ko ia 'o 'Eua 'a ia na'e holo ia kimu'a pea ko e kongā pē 'o e Pilisone na'e fai ai e nofo pea 'oku feinga'i eni ke langa fakalelei kae lava 'o nofo māvahevahe 'a e mātu'a selá mei he kau ni'ihi ko ia 'oku tauhi fakalao 'i he ngaahi 'api, 'Apitanga Pilisone pea pehē foki mo e mo e Pilisone ko ia 'o e kakai fefine 'oku 'i ai e loki 'e 40 'oku lolotonga langa 'oku kau 'i he pa'anga ke lava 'o fakakakato ia ko e faka'amu ia 'oku lahi ange.

'Eiki Sea ka koe'uhí ko e 'ilo 'a e ivi ko ē 'o e fonuá kuo pau pē ke fakangatangata pē ka 'oku kei lava pē koe'uhí ko e pa'anga ko ia kuo vahe'i 'e he Pule'anga ki he *contingency fund*, kei lava pē 'o fai e kole 'a e, 'i he lolotonga ko ia 'a e ta'u he taimi 'oku fai ai 'a e tōnounou ke fakakakato mei Fale Pa'anga. Ko e fakatātā pē ki ai 'Eiki Sea 'i he uike kuo hilí na'e nounou 'a e me'atokoni ko ia 'o e, 'a e kakai tauhi 'i Hu'atolitoli pea na'e kole 'a e pa'anga ko ia pea na'e tali ai ke 'omai 'a e ono mano ke fakaa'ua'u atu pea 'e 'i ai mo e ngaahi 'utu e ngaahi me'alele mo e 'ū me'a ko ia.

'I he hangē ko ia ko e fakalalakaka ko ia ki he 'uhī ko e faito'o konatapu 'oku fiema'u 'e he Pilisone ia hangē pē ko ia na'a mou me'a ki ai 'i he fakamatala ko ē *corporate plan* 'oku fiema'u e *shuttle bus* 'e tolu ki ai ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano silini. Ka ko 'ene tu'u ko eni kuo 'osi tau mai 'a e tolu ki heni kae toki kole hono pa'anga ...

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Lao: ... Sea, pea ko e loli ko e, koe’uhí ke tokoni ki he’ene tafa’aki ko ia ki he ma’u’anga pa’anga hūmai ko ia e ngaahi pilīsoné. ‘A ia ‘oku tau mai ‘i he mahina katu’ú e loli ‘e 4 toni ‘e 3 ke taki taha ‘a e ngaahi pilīsoné koe’uhí ke uki ‘a e feinga’i ke lahi ange ‘a e me’atokoni ko ia ke lava ‘o tauhi ‘aki ‘a e fānau ko ia ‘oku tauhi ‘i he ngaahi ‘apitanga ko ení. Pea kei lava toe fakatau atu ‘o fua ‘aki ‘a e ngaahi fatongia ko ia ‘i he *Budget* ‘Eiki Sea.

‘I he Vouti 13 ‘a e ‘Ateni Senialé ‘e ‘Eiki Sea ‘oku hiki ‘aki pē ia ‘a e 4 kilu tupu mei he ta’u kuo’osí. Ko e ki’i hiki ko ení ‘i he ngaahi me’a kehekehe pē ka ‘oku mou manatu’i foki Sea ko e ta’u, kau eni he ta’u lahi ‘aupito e totongi mo’ua ko ia ‘a e Pule’angá ‘i he ngaahi hopo kehekehe pē mei mu’a ka kuo pau ke totongi pea ‘oku totongi ia mei he Vouti ko eni ‘a e ‘Ateni Senialé. ‘Oku ngalingali pē ‘oku ‘i ai e ki’i holo hifo ‘i he ‘ū tafa’aki ko iá ka ‘oku toe ‘i ai pē ngaahi ‘eke ‘oku kei ha’u ‘Eiki Sea ka ‘oku fai pē ngāue ki ai pea ‘oku ou tui, ‘oku ou kei tui pē ‘Eiki Sea ‘e kei lava pē fengāue’aki mo e Fale Pa’angá ‘o kapau ‘e ‘i ai ha fiema’u ‘i he lolotonga e ta’ú. Pea ‘oku ou kole atu ki he Hou’eikí kapau leva ‘oku ‘i ai ha, ha me’a ke fehu’i kātaki toki ‘omai pē mu’a ha ki’i tohi ke toki tali atu koe’uhí ‘oku ‘i ai pē ‘etau tu’utu’uni ngāue ki ai Sea.

Pea ko e faka’osí pē Sea ‘oatu ai pē fakamālō hono tali e ongo vouti ko ení. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mou me’a mai. Mahalo pē te mou malanga fakalukufua pē ongo vouti ko ení pē ko ha fehu’i pē he taki taha e ongo vouti e Minisitā. Me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō kae fai mu’a ha fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko ení. Ko hono ‘uhingá ko e langa ngāue ‘i he ongo tafa’aki ko ení ‘a ia ko e Fakamaau’angá mo e Pilīsoné pea kau ai pē mo e Vouti ko eni ‘a e ‘Ateni Senialé. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke fakatokanga’i Sea ‘a e langa ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā ko ení. Ko hono ‘uhingá ‘oku tō tonu ‘a e langa ‘oku fakahoko ‘i he tafa’aki ko ení pea mo e fiema’u ko ia ki he hono tau’i ‘o e faito’o konatapu. Pea ko u tui mahalo ‘oku te’eki ke ‘i ai ha taimi ia ‘e malangalanga ai hono feinga ke langa e tulituli ‘a e Potungāue Pilīsoné ka ko e taimi ko eni ‘oku to’o fohe ai e ‘Eiki Minisitā ko ení ‘i he lakanga faka-Minisitā pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ki ai Sea.

Fehu’i ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue ki hono fakalelei’i e lao ki he faito’o konatapu

Ka 'oku 'i ai 'a e ongo ki'i fehu'i 'e 2 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai ke fakanonga 'a e anga 'a e 'amanaki 'a e mātu'á ni. Pea 'oku fekau'aki pē ia mo hono fuhu'i 'o e faito'o konatapu Sea. Ko e taha 'i he Fakamaau'angá. Na'e 'i ai 'a e, 'a e fokotu'utu'u mai ke fakalelei'i e Lao ko ia ki he faito'o konatapu pea mo hono ngaahi tautea. Pea ne 'i ai pē 'a e ongo mai Sea 'e hiki e tautea ko ení ke lahi 'aupito fakatatau pea mo e fiema'u 'a e kakaí. Pea ko e fehu'i pē Sea pē 'oku hā e tūkunga e ngāue ko iá 'i he Potungāue Laó. Na'e 'i ai e fakakaukau pea mo e ngaahi fokotu'u tālanga ko hono 'uhingá, 'i muli 'oku a'u ia 'o tautea mate 'a e ngaahi hia lalahi fekau'aki mo e faito'o konatapu. Ko 'ene a'ua'u ia 'a e fekuki 'a e ngaahi fonua ko iá pea mo e palopalema 'o e faito'o koná. Pea ko e fehu'i pē Sea pē ko e hā e tūkunga 'oku 'i ai e fakakaukau ke fakalelei'i 'o e lao ko ení?

Pea mo e uá 'oku 'i ai mo e ngaahi faka'amu 'oku hā ia 'i he ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ...ngaahi fiema'u ko ia 'a e Potungāue Pilīsone, hangē pē ko ia na'e me'a mai ki ai 'oku 'i ai 'a e palani ki ai 'oku lau kilu pē. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai hano pa'anga pē 'e lava nai 'o fakapa'anga eni 'e he pa'anga ko ē 'oku tuku makehe 'e he Pule'anga na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki mo e faito'o konatapu ke mahino pē Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki e Komiti.

'Eiki Sea 'e lava pē ia, 'oku hangē ko e lau, *we can do it*, pea 'e lava pē ia, 'e lava pē 'o ma'u mei Fale Pa'anga mei he pa'anga ko ia 'oku tuku ki ai 'Eiki Sea. Pea ko e lao ko ē faito'o konatapu na'e 'osi fai e ngāue ki ai pea hangē pē 'oku toe fiema'u pē ke toe fai e, toe ngāue ki ai, pea 'oku 'amanaki pē ke fai ha sio ki ai 'Eiki Sea, ke ki'i vevela ange 'a e tautea ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Kole kapau 'e hiki 'a e tautea ki he faito'o konatapu pea 'omai ke fai ha talatalanoa ki ai mo e kakai 'o e fonua

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā he ko ē kuo fakahoko mai ‘e lava pea ‘oku ou falala ki he taukei ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ke ne tataki tafa’aki ko eni. Ko e kolé pē ia Sea ko hono ‘uhingá kuo lahi e ui ‘a e kakai ‘o e fonua ‘o fakafou mai he ngaahi ‘a’ahi faka Fale Alea ‘oku mau fakahoko, ke hiki ‘a e tautea ko eni ko ē ki he faito’o konatapu ke polopolosio, pea mo e mamafa ‘oku ‘i ai ‘i he ‘aho ni. Ko hono ‘uhingá pē kapau ‘e hiki ‘e lelei Sea pē ko e ha e tukunga e ngāue ‘oku ‘i ai ke kamata leva na’a ‘omai kae toe fai ha *public consultation*, ha talanoa ki ai mo e kakai, kapau ‘e hiki ‘a e tautea ia ki ha tu’unga ‘oku hangē ‘oku fa’a fakahoko mai he taimi ‘e ni’ihi ke ‘alu pea a’u ki he tautea, tautea mate.

Sea ko ene a’u ko ē ki ai ‘e pelepelengesi ‘oku ‘aonga ia ke fai ha tālanga fuoloa ia ki ai, ka ko e kolé pē ia ko e hā pē tukunga ‘oku ‘i ai ko hono’uhingá pē ke lava ha talanoa mo e kakai ‘o e fonua kae lava ke ‘unu kimu’a ‘a e ngāue ko ia.

‘Ohake Fakafongga Tongatapu 4 ‘a e tokanga mei he kakai ‘o e fonua fekau’aki mo e tautea ki he Lao *Traffic*

Sea ko e faka’osi pē ko e kole eni, fekau’aki eni pea mo e lao, Lao ko ia ki he *Traffic* na’e fakapaasi pea ko e konga pē eni ia ‘o e ngaahi fiema’u ‘a e kakai kuo ‘omi ‘i he ‘a’ahi holo ko ē ‘a e Fale Alea, pea mou kātaki pē Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o fakahū mai ka ‘oku mau fakaongo atu honau le’o ‘i he ngaahi patiseti fekaukau’aki.

‘Oku fekau’aki eni Sea pea mo e lao ko ia ko ē ki he tautea ‘o e telefoni pea mo e leta ‘i he me’alele. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i *notice* ‘oku tufa mai ‘e he’etau Potungāue Polisi ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai ‘a e kakai ‘oku nau kole mai, ‘oku tautea pa’anga ‘e 500 hangatonu pē ia, 500 *fixed*, hangatonu pē ka ko e tu’u ko ia ‘a e Lao *Traffic*, kupu 38 mo e kupu 39 fekau’aki eni mo eni ko hono fakalea ‘ona ke tautea ‘oua lahi hake he pa’anga ‘e 500, ‘oua ‘e ‘ova ‘i he pa’anga ‘e 500, ka ‘oku *fixed* pē fanga ki’i tohi ia ko ē ‘oku tufa atu ‘e he ‘etau Potungāue, pea ‘oku mahino pē ki he motu’a ni, kuo pau ke nau muimui nautolu ki he fakahinohino ‘oku ‘oatu.

Ko e kolé ke lava mu’a ke ‘ai ke ‘ai ke fenāpasi e ki’i *notice* ko ia mo e anga e tu’u ‘o e lao, ke ‘oua ‘e ‘ova he pa’anga ‘e 500, kae ‘oua ‘e hangatonu pē ‘o tuhu’i e pa’anga ‘e 500. Ko e kole ia ko ē ‘oku ‘omi ‘e he kakai Sea pea ‘oku fai e kole ki he ‘Eiki Minisitā ke tokoni he tafa’aki ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Tali Minisita Lao ki he tokanga na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4 fekau’aki mo e Lao *Traffic*

'Eiki Minisita Lao: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na ko e taimi ko ē 'oku 'ave ai 'a e hopó ia ki falehopo, 'oku 'i he Fakamaau ia ke ne fakamaau'i, pea 'oku lahi pē 'a e kakai ia ko ē 'oku nau ma'u e *notice*, mei he polisi, ko e fatongia ia 'o e polisi ke 'oatu ko e me'a ia 'a e kakai, kapau he 'ikai ke ne totongi e me'a ko ē 'oku 'oatu 'e he polisi, 'e 'alu leva ia ki he Fakamaau'anga 'o toki hopo, pea ko e taimi ia 'e tu'utu'uni ai 'a e Fakamaau 'one tukuhifo ki he tu'unga fakatatau ki he me'a ko ē na'e hokó 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu 'Eiki Sea, kuo fiamālie 'a e motu'a ni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato, kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale 'Eiki ni. Ko e ma'ua'uluta 'etau nofo 'oku makatu'unga ia 'i he ongo Potungāue ko eni, pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue 'i he faifatongia ko e mau mo 'etau nofo ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Fehu'i ki he Minisita Lao pē 'oku ai ha vouti ki he kau *Justice of Peace*

Penisimani Fifita: ...Ko 'eni kuo fakalahi mo e Pilisone pea kuo fakalahi mo e ngaahi loki 'oku tauhi ai 'a e kakai fefine, ka 'oku 'i ai e ki'i mātu'a mo e finemātu'a 'oku fakakahoa'aki e *Justice of Peace*, pea ko e si'i tangi mai e si'i mātu'a ko eni ko u vakai holo 'i he fakamatala ko eni 'oku 'ikai ke u tokanga'i 'Eiki Minisitā, 'a 'enau vouti ke fai mei ai 'a e ki'i me'a'ofa, ka ko e tuku atu ki he Feitu'una ke fai mai ange hano tali mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Ko e vouti ki ai 'oku 'i he 'Ofisi Palasi

'Eiki Minisitā Lao: Ko e me'a ko ia 'oku 'i he 'Ofisi Palasi ia 'Eiki Sea, 'oku 'i he *Judicial Panel* 'a e kau *Justice of Peace*. Pea 'oku mahalo ko e me'a ia 'oku lolotonga lava pē foki ia 'e he Loea 'o kapau 'oku ne ma'u *Commissioner for oaths* 'o fai e ngāue ko ia, pea kapau 'oku toe feinga e kau *Justice of Peace* ia ke kau e me'a 'oku ...ka na'e 'uhinga hono fa'u foki 'Eiki Sea ke faingofua ki he kakai 'o e fonua, ke nau ki'i tokoni atu ki he kakai fakama'ama'a 'enau

kavenga he ko e 'ai pē ki'i fuakava 'o fuakava pea fakamo'oni ai pea 'osi. Ka ko e vouti ia 'oku 'i he me'a ia ko ē 'a e 'Ofisi Palasi mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Penisimani Fifita: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō Sea tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea tapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki mo e Fakafofonga Kakai. Sea ko u tu'u hake pē ki 'olunga ke u 'oatu 'a e poupu ki he mahu'inga 'o e potungāue ko eni Sea Pilisone pehē pē foki ki he Fakamaau'anga 'Eiki Sea. Ko e fo'i fakakaukau ko eni 'ohake ko ena he ma'u ko ē 'a e Polisi 'a e pa'anga 500 *charge* foki he polisi ia mo e ki'i tohi *notice* ko ia he *maximum penalty* ko ē 'a e fo'i lao 'a ē he 500. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e tokoni pē foki ki he ...'oku 'i ai e ni'ihia ia 'oku 'osi totongi 500 ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e si'i ni'ihia ko 'ene 'oatu pē *notice* mahalo 'oku 'ikai ke nau fie o 'o totongi loa pē kumi ha'anau ...ke nau o ki he Fakamaau'anga. 'Oku 'i ai pē mo e ni'ihia pēseti si'isi'i 'i he'eku tui 'Eiki Sea 'oku nau mahalo te nau fanongo mai ki he'etau tipeiti he 'aho ni pea nau toki 'ilo'i ke 'oua te nau totongi 'enautolu 'i he fo'i *right on spot* ka nau 'alu ki he Fakamaau'anga koe'uhia he 'oku 'i ai e faingamālie 'Eiki Sea 'e lava ke 'oatu 'e ne fakamatala mo 'e ne ngaahi fakamo'oni pea lava leva ke hanga he Fakamaau 'o fetukuaki holo 'a e ngaahi *evidence* ko ia pea lava pē ke ne holoki. 'A ia 'oku ou tui 'oku toe *clear* ange he 'aho ni 'a e fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua ke nau o 'o kumi 'enau totonu ko ia 'Eiki Sea.

Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a pē 'oku ou fie 'ohake pē heni, 'oku ou tui pē mahalo 'ikai ke u fakatokanga'i 'oku 'i ai hano pa'anga 'i he uike 'e tolu kuo'osi Sea na'a ku fetaulaki mo e tokotaha, tokotaha ko eni 'oku ma'u hono mata'itohi ma'olunga 'aupito 'i he faka'atamai tau pehē ko e *psychology* ngaahi me'a pehē, 'oku 'i ai 'e ne 'ilo loloto 'aupito 'a'ana ia ki he 'atamai ko ē 'o e tangata tautefito ki ha taha 'oku mo'umu'a 'i ha palopalema tautefito ki he fānau hupoate. Na'e 'omai he tokotaha ko eni 'Eiki Sea 'a e ki'i me'a ko eni na'e hoko 'i Ha'apai na'e 'i ai 'a e ki'i pōpula 'e taha ko e 'oatu ia mei Tonga ni 'ikai ko ha tokotaha ia 'i Ha'apai, 'ikai ke 'ilo ia pē ko e ki'i motu'a mei Vava'u pē ko Tonga ni ka na'e 'oatu ia ki Ha'apai, na'e palopalema 'aupito pē 'Eiki Sea 'ikai pē ke fetaulaki ia mo ha tokotaha 'i hono kaungā *inmates* 'o'ona fu'u palopalema tō atu kitu'a 'ene palopalema mo 'ene maumau'i e lao ko ē 'o e Pilisone 'o a'u pē ki he kau sela 'Eiki Sea, a'u ki he tu'unga na'e 'ikai ke toe mahu'inga'ia 'i he'ene mo'ui mahino e tokotaha ko eni 'Eiki Sea na'e fihia he *drugs* tokotaha ko eni. Na'e hanga leva 'e he sela 'o 'ave ki he ki'i loki ko eni 'o e tautea 'i he fakakaukau 'e liliu ai 'Eiki Sea 'e ne mo'ui ke lava ke ma'u ha 'atamai 'oku nōmolo ke tokoni ki he'ene mo'ui he kaha'u 'Eiki Sea pea nofo ai mo e a'u atu 'a e tokotaha ko eni 'oku ne ma'u 'a e taukei ko eni fai e ki'i *workshop* 'i Ha'apai 'Eiki Sea 'a e *workshop* ko eni na'a ku 'i ai na'e ui mai e

fo'i toko ua mei he ngaahi 'apiako katoa 'o fai e *workshop* ko eni 'i he fakakaukau ke fakaivia honau 'atamai, fakaeloto, faka'atamai mo e laumalie 'a e fanau kei iiki ke nau lava 'o faitu'utu'uni ke 'oua te nau ngāue'aki e *drugs*. Pea 'oku ou tui na'e 'alu 'a e tokotaha ko eni 'Eiki Sea mahalo ki'i faikava 'i Fale'one pea 'ohake ai 'a e fo'i palopalema ko eni pea na'e pole leva e tokotaha ko eni ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Mo'ale Finau: ...ki he selá 'i he 'aho 'o e hokó ke 'omai mu'a e tamasi'i ke na talanoa 'Eiki Sea, pea na'e 'omi 'a e tamasi'i ko iá 'o na talanoa 'Eiki Sea. Ko e lipooti ko ia na'e 'omai kiate au 'e he tokotaha ko eni 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke lava ha miniti 'e 30 kuo tō lo'imata 'a e tamasi'i ko eni 'one tangi, pea na'a ne fakahoko ki he tokotaha ko eni 'e liukava 'ene mo'ui 'osi e *drugs* mo e me'a katoa ko iá. Ko e hoko atu ko ia 'ema talanoá na'a ne fakahā mai kiate au, 'oku 'i ai 'a e lēvolo ia mo e taukei 'a e selá faka-*technicalities* 'i he mala'e 'o e selá na'e ako ki ai. Poto pē ia mata'itohi ka 'oku 'i ai pē hono ngata'anga 'ona 'Eiki Sea, ki he me'a fakaeloto ko eni 'a eni fakatatau ki he me'a ko eni 'oku ou lipooti atu 'Eiki Sea. Pea na'a ku talaange ki ai ko e hā leva e me'a 'oku hokó pea ne talamai faka'amu 'e 'i ai ha ki'i Vouti he ko e polokalama ko ia 'oku 'i ai Sea, 'ikai ke 'i ai ha fo'i seniti 'e taha 'e 'oange 'e he Pule'angá ke tokonia hono fakaivia 'Eiki Sea.

Kole ki he Minisita Lao pē 'oku ai ha tokoni ke fakaivia ha tokotaha ngāue fakafale'i ki he 'atamai

Pea ko ia 'oku ou kole pē au ki he Minisitā, ki'i talanoa fakatātā ko eni 'oku ou 'oatú 'oku ou tui ko 'etau omi katoa ia ki loto te tau *pull* mai 'etau taukei mo 'etau lotu mo 'etau ngāue, a'u ki he pa'angá te tau hanga 'o tau'i 'a e me'a ko eni, pea ko u tui 'e lava. Ko ia 'eku kole ki he Minisitā he 'oku 'i ai ha ki'i me'a hē 'e lava ke fakaivia 'aki 'a e kongá ko ia.

Tali Minisita Lao 'oku 'i ai pē ngaahi polokalama ako ki he kau sela ki he *anger control*

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea, 'oku mau lele 'a e polokalama ko hono teuteu'i 'o e kau 'ofisa sela, pea pehē foki mo e fanau popula ki he *Anger Control* pea mo e 'u tapa kehekehe, pea 'oku lolotonga lava pē 'e he totongi 'oku ta'etotongi 'a e kau populá, ka ko e kau 'ofisá 'oku totongi ia. Ka 'oku fai ai 'a e kole ki he Haikomu Nu'usila ke nau fakapa'anga mai mu'a 'a e totongi ko ē 'o e mātu'a selá ka nau lava kau he ako ko eni 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga he 'oku 'i ai mo e polokalama 'e taha 'a Nu'usila, 'oku lolotonga lele pē mo ia he taimi ni fakataha mo e Potungāue Fakamaau'anga, 'i hono siofi 'a e ngaahi founa 'a ia 'oku nau takai ki he ngaahi akó, pea mo e ngaahi koló. Ke siofi 'a e ngaahi founa ko ē 'e lava ke fai ke 'oua 'e a'u e fānaú

ki pilisone. Pea 'ikai ngata ai, ke lava leva 'e he Pule'angá ke 'i ai ha feitu'u mavahe ke langa ke Fakamaau'anga 'o e Fanaú, pea pehē foki mo e Pilisone ke 'i ai ha pilisone makehe ki ai. Kuo 'osi ma'u 'a e kekelelé, ko e toe eni hono kole ko ē ha feitu'u te nau ma'u mei ai e pa'anga ke fai'aki e ngāue ko iá.

Lolotonga fai e ngāue ke langa mo e Fakamaau'anga he lolotonga ni. Ko e ngalingali ko e mahu'inga 'o e *project* ko ia, 'oku 'i he 40 tupu miliona. Pea 'oku 'anepo na'e fakahoko mai 'e he tokotaha kiate au ke feinga'i ange e *proposal* ke maau he 'oku ngalingali pē 'e tali 'a e me'a ko ē Fakamaau'anga. Ka ko e ngaahi polokalama kehekehe ko ē ki he Pilisone 'oku faka'amu ia ke lava 'o lele 'a e polokalama ako ko iá, pea 'i he uike 'osi 'Eiki Sea na'e a'u ai 'a e 'Ofisa *IT* ki Vava'u 'i he ngāue ia 'a e Fakamaau'anga ki he fai ko ia 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e me'a 'a e Fakamaau' ke fai atu pē ia mei heni ki Vava'u, pea na'a nau a'u ai pē ki Ha'alefo. Koe'uhi ke feinga'i he ko e me'a 'oku fai ki ai e sio, ko e tuai 'a e fetu'utaki ko ē mo e ngaahi Pilisone 'oku fu'u tuai 'aupito. Ka 'oku fai e feinga ke lava 'o hiki'i kātoa hake ia, koe'uhi ke faingofua ange 'a e ngāué, mo hono, neongo 'a e me'á ka 'oku manatu'i ko e kau selá ia 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu ha vaeua 'o e kau tauhi. 'Oku mālō pē 'a e ongo ...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Lao: ... ka 'oku fai pē feinga Sea.

Mo'ale Finau: Sea, Sea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'omi e laumālie ki he tipeiti 'i he Fale Alea 'o Tonga 'oku hanga 'e he laumālie 'oku mai he Minisitā 'o fakahā mai 'a e tu'unga 'o e taki mo e kau ngāue 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fakamālō mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'a e feilaulau 'oku fai he kau ngāue 'ikai ko e kau sela pē. Kātoa e kau ngāue. Ko e taimi Sea 'oku sio ai e kau ngāue ki ha taki 'oku 'ofa pea tataki totonu e ngāue 'Eiki Sea ko e ngaholo atu e folau 'a e vaka hotau fonua. Na'a ku 'oatu pē au e fakakaukau ko ia 'anenai 'Eiki Sea ki he tokotaha ko eni taukei ko eni 'oku ou tui 'oku ai e, mahalo 'oku mea'i pē he Sea Fale Alea tokotaha ko eni pea mo hono mala'e. Pea 'oku ou 'oatu pē 'Eiki Minisitā ki he Feitu'una ke tokoni atu ki ho'o kau ngāue 'osi kia velenga ngāue 'oku nau fai hotau fonua ke tokoni pē lava ke tau hanga 'o fakasi'isi'i pea tokoni'i e hako tupu hotau fonua kae lava ke tau fonua honau kaha'u he fonua ko eni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole Tongatapu 1 ki ha tokoni ki he ni'ihi 'oku 'ikai ke nau lava 'o totongi 'a e ngaahi ngāue fakafakamaau'anga

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Alea. Sea ko hotau fatongia 'i he Fale ni ko 'etau fa'u e laó ke ne malu'i e totonu tau'atāina, koloa pea mo e mo'ui 'a e tangata fonua 'o Tonga 'i he malumalu e Konisitūtone pea mo e lao ko ia. Ko hotau fatongia ia ka ko hono pangó Sea ke hoko e fo'i malu'i ko ia 'oku 'i ai hono ngaahi makatu'unga 'o'ona. Pea ko e taha 'o e ngaahi makatu'unga 'oku vaivai ke kumi ai e totonu 'a e tangata'i fonua Tonga ko e totongi ko ē kau Fakamaau mo e kau Loea. Sea, 'oku ou, tokolahi kakai e fonua ni 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakapa'anga ke kumi 'enau totonu. Nau talanoa mo e ki'i tangata'eiki 'aneuhu, 'aneafi ko 'ene ki'i hopo na'e faí te'eki ai ke a'u ia ki he Fakamaau'anga kuo 'osi tolu mano ia. 'Uhinga pehē 'a 'eku fakatangi 'e Sea ko e hā ha ngaahi palani ngāue 'a e Pule'anga kuo teuteu ke lava 'o fakakakato 'a e *process* fa'u lao 'oku tau fai ko e taumu'a ke malu'i 'a e totonu 'a e tangata mo 'ene koloa pē ke ne mo'ui. 'Uhinga ai 'eku fakatangi Sea ko e Potungāue ko eni Fakamaau'anga kae 'uma'ā 'a e 'Ateni Seniale ha pa'anga mei he kakai totongi tukuhau 'e tokoni ki he kakai ko eni 'o e fonua 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakapa'anga lelei 'a 'enau ngaahi ngāue faka-Fakamaau'anga.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Sea 'oku fai pē fakakaukau ki ai ka ko e taha e ngaahi palopalema ko ē he taimi ni 'oku 'i ai e kau Loea 'e toko uofulu tupu 'i Tonga ni he taimi ni paasi mai 'a e sivi lao mei Vanuatu toe fiema'u 'e he lao ia ke 'alu 'o māhina ono 'i Fisi he Lao ia 'a Fisi kae toki ha'u 'o ma'u 'ene laiseni heni. Ka 'oku 'ikai ke lava foki ha fe'alu'aki pea 'oku fai e feinga ke fai e sio ki he tafa'aki ko ia ke lava ha fa'ahinga founa ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko ia.

Ko hono ua Sea ko e me'a ko ē ki he kuo 'i ai foki eni 'etau Talatalaaki Fakapule'anga pea 'oku fiema'u leva ke 'i ai mo e *Defend* kā 'oku fakangatangata hotau ivi. Pea ko e tokolahi taha ko ē e kau Loea 'oku hū ki he potungāue 'oku fu'u lahi ange 'enau fiema'u 'a nautolu ia Sea pea 'oku lao pē 'a e totongi ia ko ē 'a e kau Loea. Ko e me'a pē 'a'ata ke te tauhi e laó pea te muimui ki ai kae 'oua te te maumau'i 'e kita e lao pea tuku atu ke toe kau mai e kau totongi tukuhau ia hono totongi 'ete Loea. Kātaki 'alu pē kita 'o ...

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Lao: ... kita 'o tauhi e laó 'oua 'e tuku fakatafa'aki e laó.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka ‘oku fai e fakakaukau Sea ke, ke ‘i ai ha *Public Defense* koe’uhí ki he tafa’aki ko iá ka ko e tu’u ko ē taimi ní ko ‘etau Patisetí pē eni, ko e ngata’anga ē ivi e fonuá kae toki fai ha sio ki ai he kaha’ú hano lava mo e ‘ū tafa’aki ko eni e kau loea ko eni ‘e toko uofulu tupu. ‘Oku kau ai e kau loea ‘i he potungāué ka ‘oku te’eki ai ke lava ke nau faihopo koe’uhí ko e pau ko ē ke toe ō ki Fisi he mahina ‘e 6. Ko e tu’u he taimi ní ‘oku ‘ikai pea ‘oku fakakaukau’i ke ‘ai ha fa’ahinga founa ‘e taha. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea. Fakamālō atu ki he Minisitā he tali kuo faí. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku Sea me’á ní ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o *commit* mei he silini pē ko eni kuo tau ‘osi ma’u he taimi ní. Tau pehē ha ki’i 1 miliona ‘o kamata ‘aki. ‘Oku ‘i ai e, ‘a e kakai ia Sea ‘oku ‘ikai ko hēvani eni ke tau haohaoa Sea. Hēvani pē ‘oku haohaoa ia, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e ngaahi lao ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Ko e ki’i fakamaama mai ē Fakafofonga ki he me’a ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni pē Sea. Tapu pea mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku tokoni ki he Fakafofongá ‘Eiki Sea ko e vahevahe eni e ivi e fonuá ki he fakafenāpasi mo e ngaahi kaveinga ngāue ko ení. Lahi e ngaahi me’a ‘oku loto, ‘oku loto e Pule’angá ke fakahoko. Ko e tokangaekina ko ē ‘o e, ‘a e hou’eiki fafiné ‘a ē ko ē ‘oku ‘i ai e ‘ū palopalema. Na’e ‘i ai e tokoni ‘a Nu’usila na’a nau hanga ‘o ‘omai ‘e, ‘o fakapa’anga e ki’i va’a ko ení. Pea ko u tui mahalo ‘oku kei lele pē ia. ‘A ia ko e kamata māmālie pē ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi fonua ko ē langa fakalakalaka hangē ko Nu’usila mo ‘Aositelēlia mo e ngaahi fonua ko iá ‘oku fakapa’anga ia he Pule’angá. Sea fakavalevale lahi mo’oni ia fo’i fokotu’u mai ke vahe’i ha 1 miliona ke tokoni’i ‘aki e kumi e loea e kau faihiá. Vakai ‘oku tau kina he kakai faihia he fonuá ni kae ‘ai ke toe tānaki mo e pa’anga e fonuá.

Siaosi Pohiva: Sea mahalo ‘oku mahino e tokoní ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakavalevale e fa’ahinga fokotu’u ko iá. Ko e ‘ai ke to’o mei fē?

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko e kau faihia kotoa pē Sea. ‘Oku fiema’u ‘enau totonu ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko u fokotu’u atu pē ko e tukuhau fē ‘oku ‘ai ke ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku tāpalasia ‘enau totonú ‘oku nau ō fekumi ki he’enau totonu ko iá. Ko e me’a ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ha fa’ahinga lao fa’ahinga tu’utu’uni ‘a e Pule’angá he ko e me’a eni ia ‘oku hoko fakamāmani lahi. Kapau he’ikai ke tau lava ‘o fakapa’anga eni ta ‘oku ta’e’aonga ‘etau fa’u lao ‘atautolu ki he masivá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu. Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tuku pē ‘a māmani lahi ia ko māmani lahi ia. Ko e fo’i fokotu’u fakavalevale eni Sea ko u pehē atu ...

Siaosi Pohiva: Sea na’a ne toki hanga ‘o fokotu’u mai ke ‘omai e fo’i 5 miliona tānaki mai ki he me’á.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘uhinga ia ke tau’i ‘aki ‘a e faito’o konatapú mo tokoni’i e ...

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ‘i ai e kakai masiva e fonuá ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakakakato ‘enau kumi ‘enau totonu ko e ‘ikai ke ma’u ha ki’i seniti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e Fakafofonga foki ko eni Sea ko e loea. Talaange ke nau lele atu ki ho ‘ofisí ‘o tokoni ki ai, ngāue ta’etotongi ma’a e kakaí.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mahalo ‘oku mahino e me’a ia ‘oku fai ki ai e feme’a’akí Fakafofonga pea ‘oku mo’oni e fakatonutonu ‘oku ‘omai mei he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku fakapotopoto pē ...

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki’i tokoni atu pē Sea. Ko e polokalama ko eni ko ē ke malu’i e kakai fefiné ‘a ē ‘oku fakapa’anga ‘e Nu’usilá ‘e ‘osi ia he ta’u ni. Hili mai ia ki he uma ko ē ‘o tautolú ‘i he kaha’ú pea ko e, toki fai atu e sio ki he tafa’aki ko ē Sea ha founga. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki kiate au ‘oku hangē ‘oku maama lelei. Te ke toe me’a?

Mateni Tapueluelu: Sea nounou ‘aupito pē fakamolemole ‘Eiki Sea. Ko e kole atu pē eni ia. ‘Oku ‘i ai e ngaahi, ‘a e ngaahi lao. Ko u kole pē ke angalelei mu’a e ‘Ofisi e ‘Ateni Senialé ‘o teketeke mai ke vavevave Sea. ‘Oku hā eni he peesi 8 ‘o ‘enau palani ngāué. Ko e Lao ki he Ngaahi Hia Fekau’aki mo e Komipiutá 2020, ko e Lao ki he Hiki Tataú, Lao ki he Ponokalafi 2002, Lao ki he Polisi Tongá pea kau ai mo e Faito’o Konatapú Sea. Ko e kolé pē ki he ngaahi lao ko eni. ‘Oku hā eni he peesi 8 mo e peesi 9 e palani ko ē ngāue ‘Ateni Senialé. ‘E tokoni ‘aupito Sea tautefito pē eni koe’uhí ke teketeke ke fakahoko mai Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke ngata pē he ‘ū lao ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai mo e fo’i lao ‘e 10 felāve’i mo e me’a fakapa’angá. Fiema’u ke fakahū mai he ‘osi e ‘Esitimetí ke tali ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘oku ‘i ai mo ‘etau lao kehe ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ko e anga e ngaahi lao kuo fokotu’u atu ‘o tali mei he Fale ni ke fai hono fakatokanga’i mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, lahi e longoa’a hotau ‘api pē ko hotau fonua ni ‘i he *facebook*, fakamoveuveu lahi fakavākovi nofo, tukuhifo e kakai tokolahi, pea ko kimoutolu eni ‘a e Pule’anga ko moutolu ‘oku *front page* ma’u pē he taimi kotoa pē. ‘Ikai ke ‘i ai ha ngāue ia ‘e tonu, ko e si’i lau ai pē ho’omou ngāue kovi, mou ngāue ki he lao kae foki ki he fonua ke tau mánava e ‘uhinga ‘o e tau’atāina ha totonu ‘o e Tonga.

Hou'eiki ku ou lave'i kuo maama lelei e feme'a'aki, tau pālōti, kalake tau pālōti fakataha'i pē 'a e ongo vouti ko eni e 12 mo e 13, fakataha ki he fokotu'u mo e kole na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Tau pālōti.

Paloti fakataha pe 'a e ongo Vouti 'a e Potungāue Fakamaau'anga mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale

Ko ia 'oku loto ke tali e Vouti fika 12, Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilīsone, pea mo e Vouti fika 13 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, fakahā'aki 'a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, Veivosa Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu ma valu, 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki, tali kātoa 'e he Hou'eiki e Falé ongo vouti 'e 2 ko ē, Potungāue Fakamaau'anga, pea mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale. Tau ōmai leva ki he Vouti hono 14. Potungāue Polisi mo e Tāmate Afī. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai, na'a tau lava ai pē miniti 'e 10 ko eni ho'o vouti. Me'a mai.

Me'a 'a e Minisita Polisi ki he Vouti 'ene Potungāue

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato. Pea fakatapu atu ki he kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae 'uhi kae 'atā ke fakahoko atu 'a e fatongia 'o fekau'aki pea mo e Potungāue Polisi pea mo e Potungāue Tāmate Afī.

'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai e 'ū polokalama iiki fekau'aki pea mo e Potungāue ko eni, ka ko e kimu'a ia Sea, ko e vouti ko eni 'oku hiki hake 'o, ki he ta'u ni ko e 15 miliona pea mo e poini, 'a ia ko 'ene hiki hake 'aki ia 'a e 1 mo e poini miliona, ki he fakataha'i ia ki he Potungāue Polisi, pea fakataha pea mo e Potungāue Tāmate Afī. Pea ko 'ene 'alu hifo ko ē ko ē ki hono vahevahe 'oku 'i ai e polokalama fakaikiiki 'uluaki, 'a ia ko e va'a ia ki hono Tauhi e Malu 'o e Ngaahi Koló, pē ko e *Community Safety Service*, 'a ia 'oku fakafuofua ia ki he 4 miliona. Pea ko hono ngaahi fakaikiiki 'oku tu'u ia 'i he ngaahi polokalama ko ena 'i lalo 10, 14, 12 mo e 13 pea mo e 20. Ko e anga ia hono ngāue'aki 'o e pa'anga ko ia 'oku fakaangaanga ke fakamoleki 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ka hoko, 'o e 4 miliona mo e poini.

Ko e *sub*-polokalama ko ē ko ē pē ko e polokalama ia ki hono ua, ko e malu, ko e Malu Fakafonua mo hono Mapule'i 'o e Ngaahi me'a Fakafokifā. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 3.3 miliona, anga ko ē hono fakapa'anga, 'oku 'i he polokalama 10, 'a ia 'oku fekau'aki ia pea mo e kau ngāue tu'uma'u, kau ngāue lau 'aho 'i he polokalama 11 'o hokohoko pehē hifo ai pē polokalama 12, 13 14, pea ko e anga ko ē hono fakamoleki pea mo hono vahevahe 'oku 'asi ia 'i lalo 'i he fakaikiiki e Pa'anga Hū atu, 'a ia ko ē 'oku fe'unga ko ē mo e 3.3 miliona. 'A ia ko e polokalama ia ko ē hono 2.

Ko e polokalama ko ē hono 3 ko e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi: ...Potungāue Polisi ko e pule'i mo e fakalalakala 'o e potungāue. 'A ia 'oku fe'unga ia mo e 4 miliona poini 'e taha, ka 'oku hangē pē ko e fakahoha'a ko ē 'oku 'osi fai atu 'i he fakapolokalama, polokalama 10, 12, 13, 14, 15 pea mo e 20 'oku fakakātoa ia ki he 4 miliona poini 1. Ko e anga ko ē hono vahevahe kātoa kātoa e pa'anga hū atu 'asi ia he fakapolokalama 'i he konga ki lalo ko ē ko ē 'o e polokalama hono 3. 'A ia ko e vahevahe ia 'e tolu, ka ko e konga ko ē ki he Tāmate Afī 'oku fakapolokalama ia ki he polokalama 'e 1, 2, 3 mo e 4. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 3 mo e 4 miliona. 'A ia fakataha'i fakalukufua ia 'o 'alu hake ia 'o ma'u ai 'a e fakalukufua ko e 15.5 miliona 'a ia ko ē 'oku fakamoleki ki he malu 'o e fonua pea mo hono tau'i 'o e faito'o konatapu, pea mo hono malu'i pea mo hono malu'i e lao mo e tau'atāina 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. 'A ia hangē pē ko ia 'osi lave atu ko ē ki ai 'a e ngaahi polokalama ko eni 'e 4 'a e Tāmate Afī pea ko e polokalama 'e 3 'a e Potungāue Polisi 'e 'Eiki Sea.

'Oku ou tui pē na'e 'osi fai pē 'a e feme'a'aki lahi 'o fekau'aki pea mo e anga ko ē 'a e tu'u 'a e Potungāue ko eni pea mo e anga hono ngaahi fili 'a ē ko ē 'oku feinga 'a e Pule'anga ke malu'i'aki 'a e kakai 'o e fonua kae tautautefito eni ki he faito'o konatapu. Pea ko hono ua ko hono malu'i e koloa ko ē 'a e kakai pea mo hono fakasi'isi'i e faihia ke'uhī ke maau mo nofo e fonua ni Sea. Pea 'i he'ene tu'u ko ē he ta'u ni 'oku fai 'a e fakamālō lahi ki he Fale 'i he'enau fokotu'u mai 'i he Vouti ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke to'o e pa'anga 'e 5 miliona 'o tānaki ki he pa'anga talifaki ke 'alu hake 'o 10 miliona ke fai mei ai hono fakalelei'i e potungāue 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ka hoko mai 'Eiki Sea.

'Osi 'i ai pē 'a e fokotu'utu'u ke fai ha fengāue'aki pea mo e Potungāue Pa'anga ki he fakalelei ko eni, 'a ia 'oku meimei 'alu hake ia ke'uhī ke lava 'o fakatokolahi 'a e potungāue pea fakalelei'i pea mo e 'apiako fakalelei'i pea mo e anga ko ē hono hanga ko ē he kau polisi 'o *patrol* pē ko hono hanga 'o malu'i 'a e ngaahi potu fakapule'anga ke fakatatau ki he malu ko ē 'a e fonua 'e 'Eiki Sea, pea ko e anga ia e fokotu'utu'u ngāue ko ē 'i he ta'u ni, neongo ko e 15 miliona, ka ko e fakamālō ki he hangē ko eni ko ē na'e fokotu'u mei he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai

pea tali he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke to'o mai e 5 miliona ke 'alu hake 'o 10 miliona 'a e pa'anga talifaki ke fai mei ai hano fakalelei 'o e potungāue ko eni ki he ngaahi fiema'u na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'o fakatatau ki he ngaahi mafatukituki 'o e ngaahi fatongia 'oku tonu ke fua 'e he potungāue 'i he ta'u ko eni 'e 'Eiki Sea. 'A ia mahalo ko e fakalelei ko eni ke lava ke fakatokolahi ai, lava ke toe hū mai ha ngaahi me'alele fo'ou, pea 'oku lahi pea mo e ngaahi 'api polisi 'oku 'ikai ke 'i ai hano kau ngāue he 'aho ni, ka 'oku kei tu'u pē 'a e ngaahi 'apitanga polisi, pea na'e hā 'i he 'a'ahi holo ko ē 'a e 'Eiki Palēmia 'oku fiema'u ke toe 'i ai hano ki'i nofo'anga polisi pē ko ha fānga ki'i *substation* ke'uhī ke tokoni ke fengāue'aki pea moe polisi fakakolo. Pea na'e 'i ai pē mo e fakakaukau na'a 'i ai ha fa'ahinga founa lava ke fakaivia e polisi fakakolo, ka koe'uhī ko e tu'u foki 'a e lao he'ikai ke lava ke foaki 'a e mafai koe'uhī 'oku makatu'unga pē 'i he tu'u ko ē 'a e lao, ka ko e tokoni lahi 'oku fai 'e he kau polisi fakakolo pea 'oku makatu'unga pehē ke toe fakalahi ange 'a e fika ko ē 'o e kau polisi ...

<007>

Taimi: 1500-1505

Fakafuofua ki he 'Api Polisi 'e 4 pe 5 'ikai ha kau ngaue ai.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku mou mea'i pē mahalo ki he toko 400 tupu 'i he taimi ni, pea 'oku 'i ai mahalo 'a e ngaahi 'Api Polisi 'e 4 pē 5 'oku lolotonga mo'ui ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha kakai ke fakangāue'i ai. Pea 'oku makatu'unga ai 'a e fakakaukau ko eni ke toe fakalelei'i pea toe fakaivia ange 'a e Potungāue' ke tau'i e ngaahi fili na'e fai ki ai e feme'a'aki 'a e Fale ni. Pea na'e fokotu'u pea tali ai Pea ko ia kapau 'oku ai ha ngaahi me'a 'e tokanga ki ai e Falé ni 'atā e ke hū mai mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Me'a mai e Seá kau ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga .

Fokotu'u va'a fo'ou he potungāue Polisi ki he tau'i faito'o konatapu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, hangē ko e me'a ko ia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā Polisi, ko e 12 miliona ko eni 'Eiki Sea ko e peseti ai ia 'e 98 fakapa'anga pē ia 'e he Pule'anga, ko e ki'i peseti 'e 2 pē ko e pa'anga Tokoni mai. Pea 'i he 12 miliona ko eni ko e 8.16 miliona ai vāhenga

pē ia mātu'a Polisi pē koe ngaahi monū'ia 'oku 'oange. Toe pē ki'i 4 miliona ke fakahoko fatongia 'aki 'e he Potungāue. Ko e kātoa 'o e kau Polisi 'oku toko 552, toko 474 pē 'oku lolotonga fakangāue'i he Potungāue he taimi ni. 'Oku 'i ai e ngaahi lakanga ia 'oku 'atā ko e lakanga 'e 78 'oku kei 'atā. Tau fiefia 'Eiki Sea kuo lava 'o huufi 'a e 'apiako fo'ou ko eni 'o e Polisi ko e 'apiako eni 'e 2. 'Oku pehē 'e he Minisitā Polisi 'e lava 'o hū ha fo'i *recruitment* 'e 2 'i he fo'i taimi tatau pē. Pea ko 'ene lava ko iá 'Eiki Sea, ko u tui 'e lava hū mai e toko 60 'i he 'uluaki māhina 'e 6 kotoa pē ke fakatokolahi e kau Polisi.

Taimi tatau pē 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke fakakakato mo e ngaahi *sub-station*. Na'e 'i mu'a pē ia ka kuo tāmāte'i hangē ko Leimatu'a ko Houma 'o hangē pē ko e *Health*. Ko e feinga ko eni ke toe fokotu'u 'a e ngaahi *sub-station* ko eni pea fakakakato pea mo e ngaahi me'angāue, me'alele mo e kau 'Ofisa ki ai. Ka 'oku ou tui Sea ko e ngāue ia ko eni te ne lava 'o tekelele 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e malu'i 'a e hao mo e malu 'a e *community* pea pehē foki ki he faito'o konatapu tautefito ki he ngaahi kolo.

Ko e va'a fo'ou ko eni 'oku fokotu'u heni ki he *National Security* 'a ia 'oku fakapatonu pē ia ki he *drugs* mo e ngaahi me'a pehē. Ko e 5 kilu 'oku 'oange ki ai. 'Oku 'i ai 'a e 5 kilu 'oku 'osi *yearmark* pē ia mei Falepa'anga, 'i he *condition* tatau pē 'e fokotu'u mai 'a e ngaahi palani ngāue mei he Potungāue Polisi pea tukuange atu 'a e pa'anga ko eni. Tānaki ia 'Eiki Sea ki he 5 miliona ko ia na'e 'osi tali 'e he Falé, 'a ia 'oku 'atā ki ai 'a e Potungāue Polisi, Potungāue Ako, Mo'ui, ngaahi Potungāue felālāve'i, Kasitomu ko e 'uhinga ki hono, mo e 'Ofisi Palēmia. Ko hono fakakātoa 'oku 'atā pē ha Potungāue ki ai, 'i he fatongia 'oku nau fokotu'u ke fai felāve'i mo hono feinga ke malu'i ke maluange 'a hotau 'ātakai 'i he *drugs* pea mo e ngāue fakataha ke langa hake 'o e tu'unga faka'ekonōmika pea mo e mo'ui lelei. 'A ia ko e fo'i 5 miliona ko eni 'oku fakalūkufua pē, fakatefito pē ia he ngaahi palani ngāue fakahū mai ki Falepa'anga, pea toki tali ai ke 'ave ki he Kapineti ke fai ha'anau tu'utu'uni aofangatuku ki ai.

Ko e Potungāue Tāmāte Afi 'Eiki Sea, ko e Potungāue mavahe pē ia *it's a Ministry* pea 'oku 'i ai pē hono lao. Ka ko e founga pē eni nae fai'aki e patiseti he ngaahi ta'u kimui ni mai, ka ko e ta'u kaha'u 'e to'o 'a e Potungāue ko eni 'o mavahe pē ia ko e Potungāue Polisi, pea fakamālō atu ki he Minisitā ko u fokotu'u atu ke tau tali ai leva 'a e Vouti 'a e Minisitā Polisi. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

<008>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki hoko atu e feme'a'aki tau 'i he Vouti 14 pea 'e hokohoko atu ai pē 'a e feme'a'aki kae 'oua pē kou lave'i 'oku mou fe'unga ho'omou 'ahó pea fe'unga leva ke tau mālōlō telia na'a tau fu'u hoko atu pea 'i ai ha fakatamaki he ko e long weekend na'e anga homou sino he mālōlō he weekend. Me'a mai e Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 9.

Kole ke tu'u 'i Fua'amotu ha 'Api Polisi mo ha Tamate Afi

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele, tapu ki he kaungā Fakafofonga. 'I ai e hounga'ia mo e fakamālō ma'a e tēpile ko eni ki he 'Eiki Minisitā Polisi kae 'uma'ā e Komisiona mo e kau ngāue 'i he to'o fohe lelei kuo nau fai koe'uhí ko e malu pea mo e melino 'a e fonuá.

Ko e 'Apitanga Polisi ko ē 'o Vahe Hahake 'oku tu'u 'i Tatakamotonga pea 'oku ne tokanga'i atu 'e ia e vahe, 'a e Vahe Halaliku kātoa pea pehē ki he Vahe Lapaha 'o a'u ki Niutoua pea 'oku toe a'u atu ia ki he moana ki 'Atatā mo 'Eueiki. Tuku atu pē mu'a Minisitā Polisi 'a e kole ko eni mei he Vāhenga 9 ke fokotu'u mu'a ha *Police Depot* 'i Fua'amotu pea pehē ki ha Tāmate Afi he 'oku tokanga'i hifo 'e he fakahoha'a 'oku 'i ai 'a e ngaahi lakanga 'oku te'eki ai ke fakafonu 'e 78 na'a lava 'o fakahoko ai e fatongia pea 'e tokoni ia ki he kaveinga 'oku tau lolotonga fekuki mo ia he ngaahi 'aho ni ko e tau'i e faito'o konatapu ka ko e me'atēpū ke malu'i e koloa 'a e kakaí pea mei he maumau 'a e afi. Ko ia ko e fakahoha'a ia 'oku faí tuku atu ke fokotu'u mu'a ha *Police Depot* 'i Fua'amotu pehē ki ha Tāmate Afi 'i Fua'amotu ma'a e Vahe Halaliku mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Ha'apai.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Sea kou tu'u hake pē au ke u, ko 'ene 'i ai pē ha patiseti 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fu'u hiki meimei tatau kau ia he patiseti 'oku ou 'ofa ai 'Eiki Sea. 'I he 'uhinga 'oku tui pē 'Eiki Minisitā 'e lava pē ngāue te nau *perform* ma'a e kakai 'o e fonua 'i he silini 'ikai ke fu'u kehekehe mei he silini kuo 'osi 'Eiki Sea 'oku hā mai ai 'i he'eku tui 'a e motu'a ni tukukehe kapau 'oku 'i ai ha fa'ahinga polokalama ia 'oku nau overlook 'e nautolu ia ke tukuange ka 'i he'ene 'asi mai ko ē 'a e patiseti 'Eiki Sea ki he motu'a ni kou fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā. Na'e 'i ai 'eku lave 'anenai ki he ki he laumālie na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā ko eni e Pilisone 'oku ou tui 'Eiki Sea kapau 'e ma'u 'e he takí 'a e laumālie ke fetaulaki mo 'ene kau ngāue 'Eiki Sea, 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'e toe 'i ai ha pa'anga lahi te tau fiema'u ki he fonua ko eni fakatatau ki hotau ivi. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki

Sea ‘oku ou ‘oku ou pou pou atu ki he vouti ko eni ka te u ‘oatu e fanga ki’i fakakaukau ko eni ‘oku mahino foki ‘a e vāhenga ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Fokotu’u Ha’apai 12 vahe’i ha 1 miliona ke ‘omai’aki ha mataotao mei ‘Amelika ki hono tau’i e faito’o konatapu.

Mo’ale Finau: ... vāhengá ‘Eiki Sea ‘o mahalo ‘oku ‘alu hake mahalo ko e 2 miliona ‘ene ‘alu ki ‘olunga ‘i he vāhengá pea ‘oku totonu pē ‘Eiki Sea ke ‘alu hake. Ko e tu’unga mātu’a ko eni he polisí ‘oku fiema’u ke fakafiemālie ‘enau totongi pē ko e feilaulau ‘oku nau fai ‘Eiki Sea. Pea ‘ikai ke ngata aí ko e taimi ko ē ‘oku tau tokangaekina ai, kapau ‘e mea’i he Feitu’una ‘Eiki Sea ko e potungāue ‘eni meimei ke fakapa’anga pē he ivi e fonuá. ‘Ika ke toe ‘i ai ha fu’u pa’anga mei tu’a ke totongi ‘a kinautolu ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga lelei ke ongo’i ‘e he kau polisí ko e ivi eni ‘o e kakaí, ‘oku ‘ikai ke toe hū mei tu’a. Pea ‘oku ou tui ‘e lava leva ‘e he fa’ahinga ongo ko iá ‘Eiki Sea ‘o tānaki kia kinautolu ke nau toe tokangaange ke fua honau fatongia.

Ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku, ‘oku ou ‘oatu pē au e ki’i pou pou ko eni ki he, ‘o pou pou ki he vouti ko eni. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘e taha te u ki’i kole ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku mahino eni ‘Eiki Sea ‘e ‘i ai foki e silini te nau kole mei he, mei he pa’anga ko eni tuku ‘i Falepa’angá. Pea ‘oku ou tui ne ‘osi pou pou pē ki ai e Fale ni he ‘oku mahu’inga foki ia ‘Eiki Sea ki hono tokangaekina ‘a e faito’o konatapu. ‘Oku ou tui ko e tafa’aki ko ē ki he akonekina faka’atamai pea mo hono tokangaekina ‘o e ngaahi tafa’aki ko iá ke lava ke fakalotoa e kakai ‘o e fonuá mo e to’utupú ke nau fakamama’o mei he *drugs*. ‘Oku ou tui ‘oku, ‘e lava ‘o toe lelei ange. Ka ko e ki’i fakakaukau pē eni. Mahino foki ‘e mahino pē ‘e lau miliona ‘a e seniti ‘e kole ko eni ‘Eiki Sea.

‘Oku ‘i ai e ngaahi fonua ‘Eiki Sea he Pasifiki ‘oku ou tui ki ai. Nau fiu pē hono feinga’i ke tau’i e *drugs* pea nau ‘omai ‘enautolu e ngaahi, kau *expert* mei muli fo’i toko 1 pē toko 2. Fakatāta pē ‘Eiki Sea ki he’etau ‘omi ko ē ‘a e Komisiona Polisí pea mo e kau Fakamaau Lahí. ‘Oku tānaki mai e ngaahi taukei pea mo e ngaahi, manatu’i ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ‘ilo pea mo e ngaahi tauhi e ngaahi vaha’a ‘i he anga ‘etau nofo ‘oku ‘ikai ke fu’u, he’ikai ke fu’u lava ia ke fai ha faingata’a’ia he taimi ‘oku nau fua honau fatongia. Ko e *drugs* ‘Eiki Sea ‘i he tui ‘a e motu’á ni na’e ‘i ai e ki’i fakalavelave nau fanongo hake na’e ‘eke ki he motu’a, ko e hā nai ha faito’o ki hono tau’i e *drugs*. Ko e tali ‘a e motu’á na’a ne pehē, ‘oku ‘ikai ko e silini. Neongo e lau milioná ko e polopalema ko eni ke tēkolo’i faka-e-loto mo fakalaumālie.

Pea ‘oku ‘oatu pē ki’i fakakaukau ko ení ‘Eiki Minisitā na’ a tokoni atu. ‘Ai mu’ a ha 1 miliona ‘o ‘omai ‘aki ha taha tau pehē mei ‘Amelika fakatātā. Tau pehē ko ha *expert* ‘e 1 ke ki’i ha’u angé ke tau ‘omai ha fo’i me’a fo’ou ke tau tānaki mai ki he’etau ivi ngāué. Mahino pē ‘oku ‘i ai pē taukei ia ‘i Tonga ni ka ko u tui Hou’eiki ‘oku tau ‘osi fanongo pē mo fe’ilongaki he anga ‘ū lipooti mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘i ai pē fo’i poini ia ‘e ‘i ai e fefaingata’a’ia’aki. ‘I ai pē poini pehē. Ko ‘etau *culture*, ko e tau anga ‘etau nofo ka ko u fokotu’u atu pē au e fakakaukau ko ení, fēfē mu’a ke tau ‘omai ha taha *expert* mei tu’a fo’i toko 1 pē. Ko u fakapapau’i ‘Eiki Sea mahalo lahi e mahina ‘e 6, ‘e lava he tokotaha ko ení ke ne hanga ‘o ‘omai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā Polisi. ‘Ai mu’ a ha’o tali ki he me’a ko ē. ‘Oku lōloa e malangá he’ene takatakaí pē ‘oku ke poupou ki ai kae fakama’opo’opo ‘ene malangá. Pe ‘oku tali ‘i ho’o potungāué.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e potungāue foki ko ení ‘oku kehe ia mei ha fa’ahinga tatau ‘a e potungāue ko ení pea mo e hangē ko e me’a ko ení e Fakamaau’angá. Ko e founa ngāué pea mo hono tau’i ko ē *drugs* mo e me’á ‘oku ‘i ai, ‘oku ‘i ai e ngaahi founa ‘oku nau makatu’unga ai e anga ko ē e fai e fatongia. ‘Ikai ke hangē ko ení kapau ‘oku ‘i ai ha *special branch* ke ta’u e faito’o konatapu. Pea ‘oku hangē pē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ko ē Fakafofongá. Tau ‘osi fononga mai eni mo Nu’usila he ta’u ‘e 10 ke fai hono fakalelei ko ē ‘ū me’a ko ení ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Pea ‘oku, ‘oku kei lele hokohoko pē Fakafofonga ‘a e kumi ia ko ena ko ē ki he founa hono tau’i ko ē ko ē ‘o e faito’o konatapu.

‘I ai ngaahi makatu’unga ke ‘omai e, hangē hūfanga he fakatapu, ‘oku fiema’u ha toe kulī fakatotolo ia 2 pē 3 ke ‘uhí ke fai ‘aki hono kumí. Tau ki’i fonuá ‘atautolu ko e ki’i fonua pē ‘oku si’isi’i pē ia. Pea ko e me’a pē tahá ‘oku fiema’u foki e poupou ‘a e kakaí. He ‘oku hangē ko e fakafuofua ki he hangē ki he uike ko ē kuo hili atú, na’e fai e kosi ia ‘i feitu’u ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Fiema’u lahi fengaue’aki mo e kakai ki hono tau’i ‘o e faito’o konatapu.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...9, ‘ikai keu ‘ilo’i pē ko 9 pē ko 10. Tau pehē pē ko 9, na’e kosi ‘a e feitu’u ia ‘Eiki Sea mahalo na’e ‘i ai e fu’u maliana ia mahalo ‘i he loto’ā pulu ai mahalo ko ha fu’u maliana mahalo na’e 2 afe. Kapau ‘e ngāue fakataha mai ‘a e kakai ke ‘omai e ‘ū *information*, he ‘oku tau fu’u tokosi’i fau foki ke ‘uhi ke ‘i ai ha taha ke ‘alu ‘o hū ‘o takai he vao mo e me’a pehē, ‘a ia ‘oku fiema’u ‘aupito e ngāue fakataha, ka ko e me’a ko ē ko ē na’e ‘a ē ko ē na’e ‘uhinga mai ko ē ki ai ko ē Fakafofonga Ha’apai, ‘oku fekau’aki ia pea mo hono tufaki ko ē ko ē mo hono hū mai e faito’o konatapu, ke muimui’i pē ko ‘ene hangē ko hono halafononga, halafononga mai mei ‘Amelika.

‘Oku mahalo ‘oku lolotonga fai e ngāue pehē he taimi ni mahalo ‘oku ou tui mahalo ko e uike kaha’u mo e me’a, kuo ha’u e hingoa ko ē ko ē ‘o e me’a ko ia ‘o makatu’unga ia he fengāue’aki ia mo e ngaahi Pule’anga muli. Nau muimui’i mai pē ‘enautolu e ‘ū me’a ‘o tuku mai ki he Polisi Tonga, pea ka ‘ikai ‘oku nau puke pē ‘enautolu ia ‘o toki ‘omai pē *information* ki heni. Ka ko e fengāue’aki Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē kakai pehē ‘oku nau takai pē kinautolu ia ‘i he polokalama fakapolisi ‘a Nu’usila mo ‘Asitelelia, fekau’aki mo Tonga ni pea toki fengāue’aki leva e ngaahi Pule’anga ia ko ia mo ‘Amelika mo e ngaahi fonua ko ē ‘oku toe lalahi ange. Ka ko e *information* ‘oku ‘omai pē.

Mateni Tapueluelu: Kau ki’i tokoni mu’a Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Io, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi pē tokoni ko ē pea me’a mai leva e Fakafofonga Ha’apai ‘o faka’osi ‘ene me’a.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakatapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e ki’i tokoni pē Sea ko e, pea fai atu ai pē ki’i kole ko eni, ko hono ‘uhinga ko e fehu’i ‘oku ‘ohake. Pehē, ko e mo’oni foki ‘oku fakasitepu hono feinga ke fuhu’i ‘a e fo’i palopalema ko eni, ‘a ia ko e ‘uluaki sitepu ko ē na’e ‘uluaki fakahokó ia ‘e he Pule’anga ko e *supply reduction*, pē ko hono tu’usi ‘a e hū mai ko ia ‘a e ngaahi faito’o konatapu mo ‘ene vilo fakalotofonua.

‘A ia ko e taha eni ia he kongā fakamuimui ‘oku fehu’i mai ai ‘a e Fakafofonga kae tokoni mai e ‘Eiki Minisitā, ko hono fakaliliu ‘o e fakakaukau mo e tō’onga ko ē ha ni’ihi ‘oku mo’uatamaki ‘i he faito’o konatapu.

Sea pea ‘oku tupu ai ‘a e fai atu ‘a e kole ko eni, ‘a ia ko e *supply reduction* ‘e fakahoko ia ‘e he kau polisi, ko e tautea ‘e fai ia ‘e he Fakamaau’anga pea mo e Potungāue Pilisone, ko e fakalelei leva eni pē ko e liukava ko ē mo’ui mo e ngaahi polokalama pehē ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e fehu’i pea ‘oku fai atu ai ‘a e fokotu’u ko eni Sea.

Ke fakatokanga'i mu'a 'e he Pule'anga pea mo tokoni'i 'a e ni'ihii 'oku nau fakahoko e ngāue ko eni he 'oku kau ai 'a e va'a ko eni 'a e *Salvation Army*, 'oku kau ai 'a e kulupu 'oku taki ngāue mai ai 'a e Faifekau ko Misi Kava, 'oku kau ai 'a e kulupu 'oku taki ngāue mai ai mo e Faifekau ko Sione Mo'ungaevalu. 'Oku nau 'a'ahi ki he Potungāue Pilīsone mo e ngaahi feitu'u 'oku tuku ai 'a e ni'ihii ko eni 'o fai e talanoa mo e talatalaifale mo kinautolu pea 'i he tuku'au mai e ngaahi ta'u 'oku nau ma'u e taukei fe'unga mo e fakamo'oni ki he fakaliliu 'oku nau lava 'o fai. Na'a lava mu'a ke tokonia kinautolu 'oku lauita'u 'enau fakahoko mai e fatongia ko eni ka 'oku nau fakahoko ta'etotongi pē Sea. 'A ia ko e 'uhinga mahalo ia 'oku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'e vave pē. Tapu pea mo e Sea pea tapu mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu ki he Hou'eiki, Hou'eiki Mēmipa, kau Mēmipa 'o e Fale kae 'atā pē ia ki he sosaieti kakai fakalukufua, kapau 'oku 'i ai ha'amou ngaahi fokotu'u fakafou pē ki he Minisitā Polisi pē ko e Potungāue Mo'ui me'a ko ē 'oku kaunga tonu ko ē ki ai. Kapau 'oku ke fakakaukau ko e ngāue ko eni 'oku tonu ke fakaivia 'e he Potungāue Mo'ui, 'ave ngaahi fokotu'utu'u ko ia ki he Potungāue Mo'ui ke fatu mai'aki 'ene palani, pea kapau 'oku felāve'i tonu mo e Potungāue Polisi, 'omi ho'omou ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ia ki he Potungāue Polisi ke nau vakai ki ai, ke kau hono fatu mai'aki 'enau palani ngāue ko ē 'e 'omai ke vakai'i fakalōua, ko e 'uhinga he 'oku 'atā pē 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Faka'osi mai koe Ha'apai ...

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i miniti 'e 1 pē.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea. Sea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Polisi pehē ki he Minisitā Pa'anga, mo'oni 'aupito 'aupito, ko e anga pē 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni he taimi 'oku tau sio hifo ai ki he patiseti, ka 'oku ou fiemālie 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ki he fika ko eni 'oku 'asi hake, 'oku ou falala pē 'e faka'aonga'i lelei'i, ke lava ke a'usia e ngaahi tāketi mo e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou pou pou atu pē au ia ki he vouti ko eni 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Ha'apai 12.

Penisimani Fifita: Sea kātaki mu’a ko e kole pē ki he Minisitā Polisi ke laumālie lelei mu’a ‘o ‘ai mai ha’ane me’a ki he faka’ānaua na’e fakahoko atu mālō.

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Polisi: ‘E Fika 1 fakahoko ange pē koe ki ai, ko e anga ia e polokalama mo hono fokotu’utu’u ‘oku pau ...ko e ‘ū ‘api polisi motu’a tau fakatātā hangē ko Houma ko Leimātu’a ko Falevai. ‘Oku ‘i ai e ‘ū ‘api polisi motu’a ‘oku ‘ikai ke toe ngāue’aki ‘e toe fakamo’ui, pea ‘oku ‘i ai leva mo e ‘ū feitu’u ‘a ē ‘oku ‘i ai ‘e ‘ū *substation* ‘e fokotu’u, ‘a ia ‘oku ou tui pē mahalo ‘e kau ai pē 9 ka ‘ikai ‘e ‘uluaki ‘ave ki hala tahi pea toki pehē mai ki Houma ‘o takatakai mai ...ka ko e fakakaukau ia ‘oku kau pē ai he fokotu’utu’u Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Fehu’ia hiki mei he 3,500 ki he 1 miliona tupu e item he patiseti pea toe holo pe ‘i he 2021/2022

Siaosi Pohiva: Mālō tapu mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki, kātaki ko e ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ki he Minisitā Polisi he peesi 228. Ko e ‘esitimetri kamata he 2020/2021 ko e *item* ai ko e ngaahi koloa na’e pa’anga ‘e 3,500. Ko e ‘esitimetri liliu pa’anga ‘e 1 miliona mā 9 mano uangeau uanima, ‘ova’aki ia e peseti ‘e 500 ‘a ‘e ne fakalahi. ‘Oku ‘uhinga ‘eku fehu’i Sea he ko e toe ‘esitimetri ko ē ki he 2021/2022 toe holo pē ia ‘o 3,500. ‘Oku hangē ko ē ha ki’i fo’i ngāue na’e ‘ikai ke palani’i, tau ‘osi tali e fo’i polokalama mo hono mahu’inga pea ‘ohovale pē kuo liliu faka’aufulu e mata’ifika ia he ‘esitimetri liliu lele hake ia mei he 3000 ki he 1 miliona. Ko ‘eku ki’i fie’ilo pē au ko e hā e ngāue na’e fakahoko ko ia ‘oku fu’u liliu lahi pehē fakamanavahē pehē ‘alu hake pea mei he 3 afe na’a tau tali ia ko e ‘esitimetri *original estimate* pea ‘alu hake mei ai ki he 1 miliona. Ko e ki’i fehu’i pē Sea he ko eni ‘oku toe holo pē ia ‘o 3,500 he ‘esitimetri ‘o e ta’u ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Tali Minisita Polisi kuo kakato ngaue ne fiema’u ki ai pa’anga ‘uhinga ia ‘oku toe holo ai

'Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea kole pē ke u ki’i tokoni atu pē mu’a ki he Fakafofonga koe’uhi ko e fo’i fika ko ia ‘i he polokalama 1. Na’e kamata’aki he 2021 ‘a e 3,500. Pea ‘alu hake leva ia he *revise estimate* ki he 1 miliona ‘Eiki Sea. Na’e makatu’unga eni he koe’uhi ko e anga e

fetokoni'aki ko ē ko ē mo e ngaahi hoa ngāue ko ē mei muli 'o 'alu ai ko ē 'a e fika ki 'olunga hono fai'aki e ngaahi fatongia ko ia, pea ko 'ene 'osi pē 'a'ana ko eni hangē ko 'e ne hū mai ko ē he taimi ni kuo 'osi 'osi ia, pea ko e me'a ko ē ko ē 'oku hoko 'oku toe foki pē ia ki he tu'unga ko ē.

Siaosi Pohiva: Sea kātaki ke u fehu'i atu pē ki ai, ko e fehu'i 'a'aku ia pē ko e hā e fo'i *project* ko ia, ko e hā e fo'i ngāue ko ia 'oku 'asi pē ia ko e

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko e *project* ko eni 'oku fakapa'anga ko eni 'e 'Aositelēlia mo Nu'usila 'a ia na'e toki huufi e fale ko eni 'a e kau polisi mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā.

‘UHINGA e hiki ko e *project* ki hono langa ‘o e ako’anga polisi ne toki huufi.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko ia pē 'e Fakafofonga, ka 'oku hanga foki he me'a ko ia 'a eni ko eni na'a mou fokotu'u mai ai ko 'e ne lava ko ē 'a e *project* ko ia 'a eni ko eni 'oku fo'ou ke toe hiki hake e *recruit* mo hono teu'i ko ē kau polisi Fakafofonga mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō ko e 'uhinga pē foki 'eku fehu'i hangē ko ē na'e 'ikai palani'i ia, ke 'asi mai he 'esitimetri e fo'i mahu'inga kapau ko e fo'i *project* ko e langa, ka 'oku 'uhinga pē foki hono fakafehu'i ko e fo'i liliu lahi pehē, hangē ha fo'i me'a fakafokifā mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea ko e ki'i tokoni atu pē, ko e 'ū pa'anga tokoni ko ē pea mei he ngaahi fonua hoa ngāue 'oku 'i ai pē palani, ka 'oku taimi ni'ihī 'oku lava 'o fakahoko he taimi ko ia, pea ko e ...ka 'oku, na'e 'i ai pē fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u 'e 3 ta'u 'e 5. Ko e taimi ko ē 'e hū mai ai 'a e silini fai'aki e ngāue 'ikai ke tau fa'a ala pule tautolu ki ai, ka ko 'e ne tō mai fakafeta'i mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 4 mālō 'aupito e fakamaama lelei 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Mateni Tapueluelu: Sea fakahoha'a faka'osi pē eni ia 'a'aku. Ko e tokoni pē na'a ku fakahoko 'anenai Sea, ka ko e fanga ki'i me'a iiki pē eni ko e kole mu'a ke taki ki ai e tokanga e Pule'anga ke nau hanga mu'a 'o fanongoa 'o fakatatau pē Sea ki he ngaahi fakamatala na'a ku ma'u he taimi na'a ku fakahoko ai e fatongia ko eni. Pea faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā fie tokoni atu eni 'Eiki Minisitā ki he Feitu'una ko e to'o fatongia mahu'inga 'aupito 'aupito 'oku fakahoko he Feitu'una Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea ko e fakaivia 'o e tafa'aki 'oku fakapatonu ki he faito'o konatapu, 'a ia na'e 'i ai e tafa'aki heni ko e *Task Force* pea 'oku ou fie....

<007>

Taimi: 1550-1555

Tokanga Tongatapu 4 ke fakaivia tafa'aki 'oku nau tau'i hangatonu e faito'o konatapu.

Mateni Tapueluelu: ... taki pē ho'omou tokanga ki he peesi 228 'o e polokalama patiseti, pea ko e tafa'aki ko eni Sea ko e konga lahi 'oku nau fa'a faingatā'ia ai ko e natula 'o e ngāue 'oku fakatotolo pea 'oku ngāue po'uli pea 'alu 'ovataimi. Mou me'a hifo 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e tokanga ki he 'ovataimi he na'e 'i ai ko e ngaahi Potungāue ko ē 'oku nau 'i he *frontline* 'oku 'alu 'a e 'ovataimi 'o lahi fakatātā pē ko e Potungāue Mo'uí na'e 4 miliona. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi Potungāue kehe kau ai 'a e Tukuhaú mo e Kasitomú mo e natula 'enau ngāue lau miliona mo ia. Ka ko e taha eni 'etau kau Potungāue ko ē 'oku nau 'i he *frontline* ko 'enau 'onvataimi eni. Ko e 7 mano 5 afe 100. 'Oku 'i ai pē mo e 'ovataimi 'e taha 'i mui 'oku a'u 'o 2 kilu 'i he ongo Vouti kimui.

Sea ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga ki ai ke fakapapau'i mu'a 'oku fakaivia 'a e tafa'aki ko ē 'oku nau fuhu hangatonu ki he faito'o konatapu. Pea 'oku kau ai 'enau 'ovataimi, ko hono 'uhingá pē 'oku nau. Hangē ko eni, kapau 'oku 'i ai ha feitu'u ke 'ohofi, 'e ki'i fakasio ia ha uike 'e taha pē uike 'e 1 pē uike 'e 2 Sea. Pea ko e taha ko ia 'e tākaki he fakamatala pea ko e konga 'enau fakamatala..

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni ki he 'Eiki Minisitā Polisi Mālōlō.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

1 kilu 'osi vahe'i ki he 'ovataimi va'a ko ia 'a e Polisi.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea. Ko e kātoa ko ia e 'ovataimí 'i he Va'a Polsi 'oku 1 kilu 'Eiki Sea. Ko e Potungāue ko ení 'oku 'i ai pē founa ngāue ia a e *Force* ki hono *renumerate* nautolu. Na'e 'osi tali 'e he Kapinetí 'oku nau hiki mai eni 'a e kau Polisi pea mo e kau Sotia ki he *Scheme Retirement* ko eni 'a e Pule'angá, 'a ia 'oku fakalelei'i honau ngaahi vāhenga ai. 'Oku fai pē 'e he Pule'angá ia honau lelei tahá, ke 'oange 'a e ngaahi pa'anga me'a'ofa ko ē 'oku fokotu'u mai 'e he Minisitā mo e *CEO* 'a e Potungāue ko iá fakatatau ki honau fatongia. Ko e Potungāue Mo'ui 'oku lau miliona 'a e 'ovataimi 'a e kau Toketā pea 'oku mahino pē ia. Ko e Potungāue Tānaki Pa'anga 'oku kau mo ia 'i he pa'anga lahi kuo pau ke nau tokanga ki he *border* mo e me'a ko ia. Ko e *Force* tatau pē Sotia mo e kau Polisi Sea 'oku 'i ai pē lao 'oku na malumalu ki ai pea 'oku fakakakato pē ia, pea 'oku nau fiamālie pē ai. Fokotu'u atu ā 'Eiki Sea ke tau tali e 'esitimeti.

Mateni Tapueluelu: So fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakamatala fakalotolahi 'oku fakahoko mai. Ka e tukumu'a ke faka'osi atu 'a e hoha'a ko ení Sea. Kapau 'oku pehē 'a e 'ovataimi, mahalo 'oku mea'i pē..

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku ki'i tokoni atu pē 'e Fakafofonga Fika 4. 'Oku, ko hono *reform* ko ia 'o e Potungāue 'i he taimi ni kuo pau ke fakapapau'i mo ngāue'aki 'a e taimi 'ovataimi mahino pē. He'ikai ke toe lava ke 'alu 'a e 'ovataimi ka 'oku fai e ngāue ia ki ai he *reform* he taimi ni, he anga e tu'unga ko ē hangē ko e tu'u 'a e KOVITI mo e 'u me'a ko iá toe lahiange foki 'enau taimi ngāue ai. Ka 'oku pau ke, ko e *reform* ko ē ko eni ko ē 'oku 'omai he taimi ni, he na'e *train* pē kinautolu ia ki he founa makehe 'a e Polisi pea mo e Sotia. Ka koe'uhi foki ko e anga ko ē pelepelengesi ko ē fatongia he taimi ni pea 'oku fai leva e ngāue ke tokangaekina 'a e taimi ngāue 'ovataimi. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Kau tulituli au Sea ko hono 'uhinga na'a lava ke tali ai leva e Vouti ko ē he ki'i fo'i mōmēniti ko eni 'oku kei toe. Sea ko e tokangá ke fakanaunau mu'a kinautolu, he 'oku a'u ki he taimi 'oku nau toe hanga pē 'enautolu 'o to'o e pa'anga 'oku nau 'ovataimi 'aki 'o fai'aki e ngāue faka-Polisi hangē ko eni. Totongi 'enautolu e kau *informant*. Kole ha ni'ihī ke ō 'o fakatau 'a e *drugs* ke fakapapau'i 'oku fakatau ke mahino 'oku fakatau kae toki 'ohofi. Ko e ngaahi ngāue pehē 'oku fai ki ai 'a e kolé Sea. Ke fanongoa mu'a ke tali ke fakaivia kakato. Ko e ngaahi 'u me'alele 'oku nau ngāue'aki ke fakapapau'i 'oku peseti 'e 100. Na'e fai hono fakanaunau. He 'oku ai 'u me'alele ia ni'ihī Sea ko e lele ia 'oku 'ikai ke a'u ia 'io 70 pē 80 tete ia. Lele 'a e me'alele ia 'a e kau *dealer* 'o puli 'aupito. Ko ia na'e fai ai 'a e feinga mo e kole ki he Pule'angá pea na'e tali pē 'e he 'Eiki Minisitā ko ení 'o fakanaunau me'alele kinautolu ko hono 'uhinga ko e ngaahi feinga pehē.

Sea 'oku ou fie 'oatu pē 'e au ia. Sea na'e 'i ai e *case*, 'alu kehe 'a e Polisi he *Task Force*, to'o pē 'ene silini hū ki he feitu'u ko eni ko ē, totongi pē 'e ia ia ke hū ki he feitu'u ko ia 'oku fai ai e *dealer* ko ia mo 'ene toko 1 ke mahino 'oku *cover* mo'oni. Ko e ngaahi me'a pehē ko 'ene hoko tu'o 20 pē, lahi e mole ia. Ka 'oku totonu ke fakapa'anga eni 'e he Potungāue pea mo e Pule'anga Sea ko e konga eni...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Polisi: ... Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga, ko e 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha tu'utu'uni pehē ia ke ngāue'aki ha 'Ofisa ha'ane silini ke fai 'aki ha ngāue 'a e Pule'anga ka 'oku 'i ai pē 'a e founga 'oku hangē ko ē na'a mou hanga foki 'o fakafehu'ia he polokalama 'a e Polokalama 13 pea mo e 14 'oku ai e 'ū totongi me'a'ofa pea 'oku pau ke fa'o pē 'i loto ai 'a e 'ū me'a ko ia pea toki fakahoko 'aki he fai ko ē 'ū fatongia 'Eiki Minisitā he 'oku hangē ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e feme'a'aki he taimi ni he 'ikai ke 'omai 'a e founga ngāue ko ē ko ē 'a e potungāue ke folahi heni ka ko 'eku fakahoko atu pē 'io 'oku 'i ai 'a e tokanga mavahe ki ai. Mālō.

Sea fakatonutonu ki he Fakafofonga. 'Oku mo'oni pē ia 'oku pau pē mahalo na 'oku nau ala ki honau kato ka 'i he taimi tatau pē koe'uhí ko e ngaahi me'a pē kuo 'osi hoko 'a e ō atu ko ē 'o ... mahalo 'oku miniti 'e 10 kae ō ia tohi e taimi ko e houa 'e ua houa 'e tolu. Ko e me'a kotoa pē tonu ke tau fakamatala 'a e mo'oni 'i he Falé 'a e ngaahi me'a 'oku hoko. Ko e tu'u mai ko ē 'ovataimi ko ē ua kilu ko e fitu mano nima afe. 'Oku tu'utu'uni pē foki 'a e Kapineti ia 'i ha taimi ke toe fakalahi. Ke fai pē ha me'a 'oku 'ikai ke 'asi hē 'o hangē ko ia ko e kuohilí na'e tu'utu'uni pē ia 'a e fo'i nima kilu ke fai 'aki e ngāue. Kai kehe kou tui 'oku 'ikai ke tonu ke tau ōmai tautolu 'o fakamatala e me'a kuo hoko mo e ngaahi me'a ka 'oku tonu pē ke tau fai tatau pē 'i he ngaahi me'a kotoa pea tau lea 'aki e mo'oni ka tau tali 'e tautolu 'a e 'a e Patiseti ia 'a e Polisi ia mo e me'a pou pou atu ki ai, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea kou fakamālō atu au ko hono 'uHINGÁ ko e fanongoa 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tokanga 'oku mau 'oatu ko hono 'uHINGA ko e potungāue eni 'oku fuhu he 'otu mu'a 'a e kaveinga ko ē 'o e faito'o konatapu. Pea ko e anga ē 'emau faka'amú ke fakanaunau mo fakapa'anga kakato 'a e ngaahi va'a patonu 'oku nau fuhu'i 'a e faito'o konatapu. Pea kou tui pē Sea 'oku 'oku ongo'i he 'Eiki Minisitā Polisi 'a e pou pou 'oku mau hanga 'o 'oatu pea kau ai 'a e Minisitā Pa'anga ko ē 'oku 'i ai e pa'anga ki he 'ovataimi pea kau ai mo e ngaahi fanga ki'i fiema'u ko eni ki he founga fakatotolo 'oku fakahoko mo 'enau me'alele. Kou fakamālō atu he ma'u taimi.

Semisi Sika: Sea. Kātaki ko e ko eni ‘oku mahino ‘oku ai ‘a e ‘a e fakaivia ko e nima kilu ‘oku ‘i he patiseti ko eni ki he faito’o konatapu. ‘I he taimi tatau ‘oku ‘i ai e ui ma’olunga ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie ‘a hono tau’i ‘o e faito’o konatapu. ‘Oku ‘i ai foki mo e toe nima kilu ‘oku toe ‘asi hake ko e fakalahi pea ‘oku ‘i ai pea mo e nima miliona ‘i he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e nima miliona ko eni ‘oku ‘i ai mo e toe ngaahi ‘inasi ki he Potungāue Mo’ui, Potungāue Ako mo e toenga kotoa ‘o e ngaahi kaveinga ko ia na’e ‘i he Tō Folofola.

Ko ‘eku kole fakama'ala'ala pē ‘a’aku Sea ki he 'Eiki Minisitā Polisi pea kou poupuu atu ki he fokotu'utu'u ngāue pea mo e anga hono vahevahe ko eni hotau ivi. Kou kole pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi koe'uhí ko e kaveinga mafatukituki ko ia ‘i he Tō Folofola ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie hono tau’i ‘o e faito’o konatapu mei tuai. Ko ‘eku kole fakama'ala'ala ‘oku pehe ni Sea ‘oku fe'unga nai ‘a e nima kilu ko eni ‘oku toe tñaki pea mo e nima miliona ‘i he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne hanga ‘o fakafiemālie’i ‘a e ‘ikai ke fakafiemālie ‘o e tau’i ‘o e faito’o konatapu pea kapau leva ‘oku ‘ikai te tau lava pē ‘o tokoni ke toe monomono mai mei he feitu’u kehe? Pea kapau leva ‘oku pehē he 'Eiki Minisitā Polisi ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki’i tali atu ‘e au ‘a e fehu’i ‘a e Fakafofonga.

Semisi Sika: Sea kou kole mu’a ke ‘oleva, kapau ko ha fakatonutonu te u tangutu ki lalo, ‘oleva mu’a e tali kae ‘oleva ke ‘osi mu’a ‘eku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tali atu ā 'ene fehu’i ka tau hoko atu.

Semisi Sika: Kapau leva ‘oku fakafiemālie ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga na’e ...

Semisi Sika: Pea ‘oku sai pē.

Sea Komiti Kakato: Fakataumu’a ho’o fehu’i pē ‘oku fakafiemālie ‘a e pa’anga ko eni ‘omai he Pule'anga ...

Semisi Sika: ‘Oku te’eki ke ‘osi lelei atu e fehu’i Sea koe'uhí ke kakato kae kakato mai 'ene tali.

Sea Komiti Kakato: Ka ko ē ‘oku me’a hake e Minisitā Pa’anga tonu pē ke fai ha ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke tokoni.

Sea Komiti Kakato: Tokoni koe kae hoko atu ho'o me'a.

Semisi Sika: 'E sai pē 'e Minisitā Pa'anga te u faka'osi atu 'a e fehu'i 'uhī ke kakato.

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene 'osi pē ia 'oku hoko ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kau tali atu ā e konga 'uluaki ka ke toki hoko atu.

Semisi Sika: 'Ikai ko e konga 'uluaki 'oku te'eki ai ke kakato ia hono 'oatu. 'A ia ko e kole fakama'ala'alá ko e ngaahi silini ko eni ko ē ko ē kuo 'osi tuku ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Semisi Sika: ... ke fai 'aki hono faitokoniá. Ko 'eku kole pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā Polisi ko ia foki 'oku 'i ai 'a e *policy* mo e palani ngāué. 'E fe'unga 'a e 5 miliona ko ení ke fakafiemālie'i 'a e 'ikai ke fakafiemālié.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, fakatonutonu.

Semisi Sika: Pea kapau leva 'oku 'ikai pea ko u kole atu te mau lava pē 'o tokoni ke kumikumi mai mei he ngaahi vouti kehe.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu, fakatonutonu atu.

Semisi Sika: Pea kapau leva 'oku fakafiemālie pea 'oku sai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu Fika 2 ko e fakatonutonu.

Semisi Sika: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atú ‘ene fehu’í ke ‘uluaki ‘eke ki he polisi pē ‘oku fe’unga e pa’angá. ‘Uluaki ‘eke mai ki he Minisitā Pa’angá. He ka tā ki he polisi pea pehē atu Minisitā Pa’angá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ...

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea. Ko e ‘eké ko e *policy* ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e tali hono 2 ‘Eiki Sea.

Semisi Sika: Ki he Minisitā Polisi, toki me’a ia ‘a e Minisitā Polisi mo e Minisitā Pa’angá ‘i Kapinetí ke na fakasio ha silini. Ko e ‘eke ‘e au e *policy* mo e founga ngāue ke fakafiemālie’i ‘a e ‘ikai ke fakafiemālie. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. Ko u lave’i ko e tō folofola ko ena e ‘uhinga ‘a e faka’uhinga ‘a Tongatapu Fika 2 ‘ikai fakafiemālie kau ai pē mo e ‘ū Pule’anga kimu’á. ‘Oku ‘ikai ko e Pule’anga pē ko ení.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito Sea ka u hoko atu ai pē ki he fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Tonu pē ke tau tali fakalukufua ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai mo fakahokohoko e fatongia ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e tali ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Minisitā Pa’anga fe’unga ‘anoa e seniti ko eni kuo tau vahe’i fakataau ki he ivi ‘o e Pule’anga he ‘aho ní kae hoko atu e ngāue ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Me’a mai Tongatapu Fika 5.

Kole ke fokotu’u ha fale ki he polisi fakakolo ‘i ‘Umutangata

Losaline Ma’asi: Mālō Sea. Kātaki pē Sea ko ‘eku ki’i kole pē eni ia ki he ‘Eiki Minisitā Polisi ke, kae ‘uma’ā e potungāue ke tokoni mai he ki’i kole ko ení. Ko e, na’a ku lele atu ‘o fai ‘eku ‘a’ahi faka-Fale Aleá fekau’aki eni pea mo e polisi fakakoló. Pea na’e ‘i ai e kole ai pea, mei Fo’ui koe’uhí ko ‘Umutangata pē ‘e lava ‘o tu’u ai ha ki’i, ha ki’i hati pē ai ha fale pē ai koe’uhí ko e tokoni ia ko ē ki he polisi fakakolo ko ia ‘a Fo’uí. ‘Oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘enau polisi fakakolo ‘a nautolu ‘i he loto koló. Ka koe’uhí ko e, ko e, ko ‘Umutangata ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fale ‘e ofi mai ai ke nau ngāue’aki ka ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā na’a nau lava ‘o tokoni. Mahino ‘e ‘omai e ‘inasi ia ko eni ‘o e, ‘i he polisi fakakoló ‘i he 1 kilu. Ko e kolo ia ‘e 16 ‘i Tongatapu 5 pea ‘oku mei taki 6 afe tupu pē ‘a kinautolu ka ko e kolé pē na’a faingamālie fai ha tokoni mai ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea. Ko e, ko e me’a ko eni ko ē hangē ko ē na’e me’a atu ko ē ki ai e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko e palani ngāue ‘e ala pē ke kau kotoa ai. Ka ko e kongá ko ē ke ‘alu ko ē ke ngāue ki tu’a ko ē ki he *public* ko u tui ‘oku ‘i he vāhengá ia. Ko e me’a ko ē ‘a e polisi ‘e fai ko e fokotu’u pē ‘a e *sub-station* pē ko e takai atu ‘a e *petrol* ma’u pē ke fakaivia kinautolu Fakafofonga. Sea ko u fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. Ko u lave’i na’e kau e, ‘a e me’a ko ení ‘i he feme’a’aki lahi ‘aupito e Palēmiá. Pea ko u lave’i kuo maama lelei pea kuo laumālie lelei e Pule’angá ke fai e tokoni.

Lord Fakafanua: Sea ki’i poini faka’osi pē ke tānaki atu ki he feme’a’akí.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu’una Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. ‘Osi mahino pē ngaahi poini mamafa ‘oku ‘ohake he Hou’eiki Fakafofongá fekau’aki pea mo e *issue* ko ē ki he faito’o konatapu. Sea ko ‘eku tokanga pē ‘a’aku ia ki he founa ngāue ‘aki e ‘uhinga ko ení Sea. ‘Oku ‘osi fa’u pea paasi he Kapinetí ‘a e palani ngāue ko e *National Illicit Policy, National Illicit Drugs Policy*. ‘A ia ko e *policy* ko ení na’e ‘osi paasi he Tu’utu’uni Kapineti pea ‘oku, ko e palani ngāue eni ki he founa ngāue Pule’angá ki hono holoki hifo ‘a e lavea pē ko e *harm reduction* tatau pea mo hono holoki hifo ‘a e tufaki ‘a e

faito’o konatapu’ pehē foki ki hono holoki hifo ‘a e faitu’u ma’u’anga faito’o konatapu. ‘A ia ‘oku, ko e palani ngāue eni ‘a e Pule’angá na’e paasi he Kapinetí pea ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ngāue ‘oku fakaongoongo ki ai ‘a e ngāue ko eni e polisi Sea.

Ko ‘eku fehu’í ‘oku te’eki ai ke fakataha ‘a e Kapinetí ke tali ‘a e palani ngāue ko eni. ‘Osi mahino ko ‘etau ngāue ko eni ‘i Fale Aleá ke tau hanga ‘o fakaivia’i e ngāue pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga hono tali ke tākaki mai ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona koe’uhí ke fakahū ki he polokalama ngāue fika 2.2 ko e *National Operation* ‘oku malumalu ai ‘a e faito’o konatapu fakatahu ki he palani ngāue ko eni e polisi. ‘A ia ko e 2.23 ko e ma’u ha faito’o ta’efakalao ‘a ia ko hono tokoni’i ia ke ‘omai ha kau, ha kulī fakatotolo ke ne hanga ‘o ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Tokanga ke kamata ngaue’i e Palani Ngaue e *National Drugs Illicit Policy*.

Lord Fakafanua: ...ngaahi faitu’u ko eni ‘oku ma’u mei ai e faito’o konatapu. Pea ‘i he polokalama fika 2.25 ‘a e ngāue ki hono ta’ofi ‘o e ‘asi ‘a e faito’o ta’efakalao pē faito’o konatapu. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fu’u ha mahino mai he ‘esitimetí koe’uhi he ‘oku fakalukufua pē ‘a e polokalama ‘e 3 miliona, 3.3 miliona ko eni ‘oku fakafihiaa’i ‘e he Pule’anga. Ka ‘oku ha pē ai ko e fakatahu ki he’enua palani ngāue ko e 1.1 miliona ‘oku vahe ki he ngāue ko ia Sea.

Ka ‘oku fakalotolahi ‘aupito ‘a e lipooti mai mei he Pule’anga ‘e fakalahi e pa’anga ko ia Sea, ka ko e tafa’aki ko ē ‘oku ou tokanga ki ai Sea, ko e *National Elicit Drug Policy*, ‘a ia ‘oku ‘osi ‘i loto ai ‘a e palani ke tukuhifo ‘a e ngaahi palopalema ko eni mo e founa ke ngāue ‘a e polisi mo e ngaahi kupu kehekehe, fakakau ki ai mo e ngaahi palani ngāue ‘o fengāue’aki ai mo e ngaahi kupu ‘i muli hangē ko e Pule’anga Nu’usila Sea, kau ai e fakatotolo mo hono fakaivia’i mo hono ako’i e kau polisi Sea.

Ko e palani ko eni ‘oku te’eki ai pē ke fakataha e Kapineti ke kamata e ngāue ko ‘eni ‘oku fai e tokanga pē te nau ngāue ‘afē? ko ia pē Sea, ko e poupu atu ki he ngāue ka ‘oku ‘osi ‘i ai e palani ngāue ‘oku fiema’u ke tau kamata fuoloa hono tali e me’a ko eni ‘e he Kapineti, 2019, ko u ‘ilo pē ko e *policy* ia na’e tali ‘i he Pule’anga kuohili, ka ‘oku a’u mai ki he ta’u ni ‘oku te’eki ai pē ke ngāue’i ‘a e polokalama ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Minisitā Polisi.

Me'a Minisita Polisi kuo 'osi kamata ngaue'aki.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamālō atu 'Eiki Sea, 'E 'Eiki Sea ko e polokalama ko eni 'oku 'osi kamata hono ngāue'i mo hono fakataha koe'uhí ki he *task force* ko eni 'oku fekaukau'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki. Ka ko 'eku kolé atu pē 'e Sea 'o fakahoko atu, 'io kuo 'osi fai e ngāue ko eni, kamata hono fai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ko e ki'i fehu'i faka'osi pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi pē 'oku fiemālie pē ki he lahi e pa'anga ko ē 'oku 'oatu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni atu, tali tatau pē ...

Mateni Tapueluelu: Sea ta'ofi mu'a e Minisitā Pa'anga 'ene fa'a kolosi noa'ia ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ko e fehu'i tatau pē eni na'e fai he'etau...

Mateni Tapueluelu: ...takai holo 'oku 'ikai ko e fehu'i ia ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu ke tau pālōti 'Eiki Sea mo e maumau taimi.

Mateni Tapueluelu: Kae 'oange ki he Minisitā Polisi ke ne 'omai 'a e tali he ko e patiseti eni 'a e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e pa'anga kuo 'osi tali. Fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Ha'oha'omu'a holo e Minisitā Pa'anga Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ē 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e tokotaha ko eni na’e ‘i ai ko e me’a ia ‘oku lahi ai ‘a e *drugs* ‘i Tonga ni ko ene ngāue.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ke ‘oua ‘e toe kau e fema’a’aki ko eni ...

Mateni Tapueluelu: Tukuaki’i maumau taimi mo hala ia ‘oku fai mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga Sea. ‘Oku tonu ke fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke kau e me’a ia ko ia, tali mai koe ‘Eiki Minisitā Polisi.

Lahi fe’unga pe ‘a e pa’anga kuo ‘osi vahe’i ke kamata’aki e ngaue ki he faito’o konatapu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e fehu’i ko ē ‘oku ‘omai Sea ko e pa’anga ko eni ko ē ‘a ē ko ē ‘oku tuku mai fakalahi ko ē pa’anga Talifaki ki he 10 miliona ‘Eiki Sea, ‘oku lahi fe’unga pē ia ke kamata’aki e ngāue ko eni. He koe’uhi ko e ngāue ko eni he ‘ikai ke fai pē ia ha ta’u ‘e taha, mahalo na’a fiema’u ha 10 miliona ia hokohoko, kapau ‘e lava ke tali ke ha’u ma’u pē fo’i tokoni ko eni, fakata’u, ka ko ene tu’u ko ē he taimi ni ko e tali ki ho’o fehu’i, ‘io, ke kamata ‘aki e ngāue ‘i he taimi ni, mālō.

Paloti pea tali e Vouti hono 14 ‘a e Potungāue Polisi moe Tamate Afi.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mahalo kuo maau ia, pea kuo poupou, tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali e Vouti 14 Potungāue Polisi mo e Tāmāte Afi, fakahā’aki e hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Mateni Tapueluelu, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, Nōpele Tu’ivakanō, Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko hongofulu ma hiva, (19).

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki tali e vouti ko eni mo e toe si’i fakatokanga pē he tokoni ki he Polisi Fakakolo ‘a Fo’ui, kapau ‘e ‘i ai ha fakatoetoe. Tau hoko leva ki he Vouti hono 15, taha eni he vouti na’a mou feme’a’aki lahi ai kau mo e *drugs* ka ko e mo’ui. Kole ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke me’a mai, mālō.

Vouti 'a e Potungaue Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Kapineti, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Nōpele mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Fakamālō lahi atu Sea he ma'u faingamālie pea mālō e kei ma'u e sea e Feitu'u na, mo hono tākiekina lelei e Fale 'Eiki. Ko e Potungāue Mo'ui ko 'ene misiona ke 'i ai ha fakalalakaka kimu'a 'a e fakahoko fatongia 'i ha taliui kakato ki he ngaahi fiema'u fekau'aki mo e mo'ui 'a e kakai 'o Tonga, 'aki hono fakahoko 'a e fatongia ki he tu'unga 'oku mā'olunga mo fakapotopoto taha.

'Oku 'i ai leva 'a e ngaahi koloa mahu'inga ...

<005>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...'i he fakahoko fatongia pea 'i he taimi 'o e mahaki faka'auha 'oku fu'u mahu'inga 'aupito e ngaahi koloa ko 'eni.

'Uluaki ko e faimāteaki 'o e fatongia. Ua ko e fakapotopoto taha ke fakahoko'aki e taliui ki he kakai. Ko e tolu ko e fai'aki e fatongia 'aki 'a e ongo'i mo'oni 'a e 'ofa. Ko e fā ko e tukupā ke fakahoko lelei 'a e fatongia 'i he ako pea mo e fakalalakaka 'a e mo'ui, pea ko e fika nima ko e uouongataha.

Ko e ngaahi koloa mahu'inga ko eni te ne hanga 'o leleaki'i 'a e ngaahi Patiseti pē ko e ngaahi pa'anga 'oku 'omai ki he Potungāue Mo'ui ko hono 'uhinga ke lahi pea ke ola lelei 'a e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahoko.

Ko e taumu'a 'i he Potungāue Mo'ui 'i he Patiseti ko eni ke fale'i fekau'aki mo e mo'ui mo hono pule'i 'o e ngaahi ngāue fakafaito'o, ngāue ki he nifo, ngāue ki he faka'ehi'ehi, ngaue fakaneesi, palani mo e ngaahi fakamatala kotoa pē ki he mo'ui. 'A ia 'oku vahevahe lalahi ia ki he ngaahi polokalama lalahi 'e ono.

Ko e 'uluaki ko hono pule'i mo e fale'i. Ko e ua ko e mo'ui faka'ehi'ehi, tolu ko hono tokangaekina 'a e mo'ui fakafaito'o, fā ko e ngaahi ngāue ki he nifo, nima ngāue fakaneesi, ko e ono ko e mo'ui lelei ma'a Tonga ko ia 'oku 'iloa ko e *Tonga Health Promotion Foundation*.

Toko 1 afe tupu e kau ngāue e Potungāue Mo’ui mo e kau ngaue lau ‘aho ‘e toko teau hongofulu.

‘I he peesi 239 ‘oku fakaikiiki atu ai ‘a e ngaahi fakamatala kotoa pē fekau’aki mo e ‘Esitimeti ‘a ia te u talanoa atu ‘i he ‘Esitimeti kamata 2020/2021 pea mo e ‘Esitimeti ko ia 2021/2022. ‘I he Potungāue Mo’ui ‘Eiki Sea ‘oku ngāue ai ‘a e kau ngāue tu’uma’u ‘e 1,104. Ko hono ‘esitimeti ena 28 miliona laka hake he pa’anga 28 miliona ki he 2020/2021 pea ‘i he 21/22 ‘oku ki’i fakalaka hake laka hake ‘i he 29 miliona. ‘A ia ko e ngaahi pa’anga foki eni ‘i he hili ko ia ‘a hono fua ‘a e to’o fatongia ‘a e kau ngāue pē ko e *performance management system* pea tānaki atu ‘a e ngaahi monū’ia ko eni ki he ngaahi vāhenga. ‘Oku ‘i ai e kau ngāue lau ‘aho ‘e toko 110 pea ko hono Patiseti ‘Esitimeti ‘oku tu’unga tatau pē 5 kilu tupu.

Ko e fefononga’aki mo e fetu’utaki na’e ‘i he... ‘ova ‘i he 1 miliona ka ‘oku holo ia ki he 6 kilu pē ko hono ‘uhinga foki ‘oku ‘ikai ke toe fakahoko ha ngaahi folau ki tu’apule’anga ko e ngaahi folau fakalotofonua pē.

Ko e tauhi mo e fakalele ko ia ‘o e ngāue ‘oku ‘i he tu’unga tatau pē 1.7 miliona mei he 2020 ki he 2021/22. Ko e tokoni ko ia ‘o e ngaahi koloa mo e ngāue ko e tafa’aki eni ‘oku lahitaha ai ‘a e hiki ‘a e Patiseti ko ia ‘a e Potungāue Mo’ui mei he 33.9 miliona ki he 42.5 miliona, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ngaahi hoa ngāue kotoa pē ‘i he ngaahi tokoni kotoa pē ki he Potungāue Mo’ui lolotonga ko ia ‘a e Koviti-19 ‘a e fu’u mahaki faka’auha ko ia.

Ko e ngaahi me’a’ofa fakangāue pē ko e ngaahi *grants* na’e ‘i he 7 kilu, ka ‘oku ‘i he 1.6 miliona ‘a e ngaahi *grants* kātoa ko eni tupunga pē ia ‘i he ngaahi tokoni kotoa pē ki he Potungāue Mo’ui ‘i he ngaahi ngāue kotoa ki he Koviti-19 kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi fakaivia kehe pē...

<007>

Taimi: 1615-1620

Hiki peseti 'e 10 Patiseti Potungāue mo’ui mei he 70.6 miliona ki he 77.9 miliona ki he 2021/2022.

'Eiki Minisitā Mo'ui : ...'o e Potungāue Mo'ui. Ko e ngaahi koloa pē ko e *assets* na'e 'i he 3.9 tupu miliona, 'oku holo ia ki he 1.2 miliona, ka 'i hono fakahoko maí, ko hono 'uhingá 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni lahi ki he ngaahi hoa ngāué ki he ngaahi koloá, pea 'oku 'i ai leva 'a e

ngaahi koloa ia 'oku fakakau ia 'i he ngaahi pa'anga ko ia 'oku tokoni mai 'aki 'e he ngaahi hoa ngāue.

Ko e pa'anga fakalūkufua leva 'a e Potungāue Mo'ui ki he 'Esitimetri 2021/2022 hiki'aki 'a e peseti 'e 10 mei he 70.6 miliona ki he 77.9 tupu miliona ki he 2021/2022.

Ko e tafa'aki ko ia ki he Pule'i mo e Fale'i 'i he 'Ofisi 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku holo ia mei he 3 kilu 5 mano tupu ki he 3 kilu 4 mano tupu.

Ko e tafa'aki ko ia ki hono Pule'i pea mo hono Fakalele ko ia 'o e *Corporate* pē ko e fakalele ko ia 'o e ngāue na'e 'i he 12 tupu miliona, 2020/2021 ka 'oku hiki hake ia 21/22 ki he 17 miliona tupu.

Ko e tafa'aki ko ia ki he Malu'i 'o e Mo'ui ko e taha eni ha tafa'aki fu'u mahu'inga 'aupito 'i he taimi ko eni 'o e KOVITI 19. Na'e hiki ia mei he 19 miliona tupu ki he 20 tupu miliona, 'a ia 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi pa'anga ai ki he KOVITI 19 - 4 miliona.

Ko e tafa'aki ko ia ki he Toakangaekina 'o e Mo'ui Fakafaito'o na'e 13 miliona tupu pea hiki hake ia he 2021/22 ki he 14.9 miliona tupu.

Ko e ngaahi ngāue ko ia ki he Nifo tafa'aki makehe ko eni, na'e 1.8 miliona pea hiki hake kātaki, pea 'oku 'i ai 'ene ki'i holo si'i ko e 1.8 miliona ka ko e 'uhinga ko eni 'a e ki'i holo si'i ko eni, na'e 'i ai 'a e *project* ia 'i he tafa'aki ko eni 'i he tokoni ko ia 'a 'Aositelelia, ka ko hono 'uhinga na'e toki ma'u mai 'a hono tali 'ona 'o e *project* ko ia 'i Me, kuo 'osi teuteu 'a e 'esitimetri ia ko eni, 'a ia 'oku 'ikai ke 'asi atu ia 'i he 'esitimetri ko eni, ka 'oku 'i ai 'a e 'alu ki 'olunga 'a e tafa'aki ko eni ko ē ki he nifó tupunga mei he *project* ko ia pea mo 'Aositelelia.

Ko e fika 5 leva ko e ngāue fakaneesi, 'a ia na'e 'i he laka hake 'i he 3.5 miliona, pea holo hifo ia ki he 2.6 miliona ko e 'uluaki 'o hono 'uhingá, ko e kau ngāue 'i he tafa'aki ko eni kuo nau vahevahe ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku nau fakahoko fatongia ai, hangē ko e tafa'aki ko ia 'i loto Falemahaki, kae 'uma'ā foki 'a e tafa'aki ki he Malu'i 'o e Mo'ui pea nau 'alu fakataha pea mo honau ngaahi vāhenga. Pea 'i he taimi tatau pē, 'oku 'i ai 'a e *project* 'a 'Aositelelia, tatau pē mo e tafa'aki ko eni ko e 'o e nifo, na'e toki 'atā mai ia hili ko ia 'a Me, pea 'oku 'ikai ke 'asi atu ia 'i he 'esitimetri ko eni.

Ko e faka'osi pē ko e tafa'aki ko ia ki he Mo'ui Lelei Ma'a Tonga pē ko e Tonga *Health Promotion Foundation* 'a ia na'a nau fa'a kole foki 'a e 7 kilu pea ma'u mai pē 'e he Pule'angá...

Taimi: 1620-1625

Tali 'e he Kapineti ke langa e Ako'anga Neesi ko Kuini Salote.

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... e ono kilu ka 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelēlia mo e kau hoa ngāue pea 'oku fakalukufua ia ko e 1.4 laka hake he 1.4 miliona 'a e pa'anga ngāue 'a e *Tonga Health Promotion Foundation* ka 'oku 'i ai pē 'a e fiema'u ke tokanga'i 'a e tafa'aki ko eni 'i he tu'u ki he kaha'u 'i he taimi 'e 'ikai ke toe ma'u ai ha pa'anga mei he ngaahi hoa ngāue kae malava foki 'a e ngāue ke teke'i mālohi ko hono 'uhinga ko e ko e tafa'aki eni 'oku uesia lahi taha ai 'a hotau kakai.

Sea ko e lava ia 'a e 'esitimetri 'a e potungāue ka te u lave atu pē ki ha ngaahi *project* 'a e potungāue ko hono langa ko ia 'o e Fale Kuini Salote *Building* ko e langa foki ko eni na'e 'osi tali 'e he Kapineti pea ki he finemotu'a ni pea mo e potungāue 'a e fu'u mahu'inga 'aupito e langa ko eni ko hono 'uhinga ka 'i ai ha taimi 'e 'i heni ai 'a e fokoutua pea 'i ai ha *overflow* 'e malava 'a e Kuini Salote *Building* ke ne *standby* ki ha tu'unga pehē. Pea 'e malava 'a e *Ward* ko ia 'a e fānau ke 'ave makehe ia ki he Kuini Salote. Pea kapau 'e 'i ai ha taimi 'e te tau hangē ko Fisi kuo *lockdown* ha falemahaki pea pau ke nofo ma'u e kau *staff* 'i loto he falemahaki 'oku 'i ai pē 'a e *residence* kiate kinautolu 'i he *compound* pē ko eni 'o e falemahaki pea ofi ki he ngāue 'a e kau *specialists* kae 'uma'a 'a e timi ngāue.

'I he taimi tatau pē 'i Tonga ni foki 'i he kuohilī na'e 'i ai 'a e ngaahi taimi 'oku 'i ai 'a e puke tokolahi tolungofulu tupu pē tokolahi hake ai ko e ivi ko ia ke tauhi 'i he tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'o e talatala pea mo e *emergency* 'oku si'isi'i pē. Ka 'e lava leva e 'Apiako Neesi ke ne hanga 'o tokoni mai ki hano tokangaekina ha *mass injuries* pē ko ha hoko ha fakatamaki lahi 'i Tonga ni.

Ka 'oku 'ikai ke ngata pē foki 'a e mahu'inga 'a e fale ni ki ha mahaki faka'auha 'i he kaha'u ka 'oku toe mahu'inga foki ia 'Eiki Sea ki he kaha'u ki he *international standards medical and a light health* 'univēsiiti ha fakakaukau ki ai 'i he kaha'u 'e malava ke fatu 'a e 'Apiako Neesi ko eni 'i loto ai 'oku 'i ai 'a e *teaching* pē ko e ako mo e *practice lab* 'oku fakatekinolosia 'i ha fengāue'aki mo e ngaahi *institution* 'i muli kae 'uma'a foki ko hono *establish* ha ha fale ki he *research* pē ko e tafa'aki ko eni 'o e fekumí. Pea tau hoa ngāue mo hotau ngaahi hoa ngāue ki tu'apule'anga pea malava foki 'Eiki Sea ke tau *train* ha kakai, kau neesi 'e toko 100 tupu ki he 200 tupu he ko e 'uhinga ko e tu'u he kaha'u 'oku 'i ai pē 'a e *current deficit* pē ko e si'isi'i 'a e kau neesi 'i he lolotonga ni kae 'uma'a foki 'ene 'a e anga e vakai ki he kaha'u.

Pea ko e fu'u tokoni lahi eni ki he tu'unga faka'ekonōmika hotau fonua ni 'i he kaha'u. Na'a ku fakakaukau pē ki ai ko 'eku fakakaukau *it's mega billion-dollar investment* 'i he ngāue ko eni neongo pē ko e *building* ko eni 'e nima pē 'e 10 miliona ka ko 'ene return ki he fonua ni 'i he kaha'u 'oku lahi 'aupito.

Pea 'i he taimi tatau pē ko e tu'u he taimi ni 'e fakahoko hono tukuhifo 'o e 'apiako motu'a ko eni 'i he 'oku palani atu ia ki he 'aho 25 'o Sune ko e ngāue ko eni na'e 'ova 'i he ofi ki he haafe miliona 'a e ngāue ko eni ko ē ki hono tukuhifó. 'Ikai ke ngata pē ai ko hono mapé 'e mā'opo'opo mai ki Siulai ko hono 'uhinga pē ko e fefoki'aki pea mo e timi fakatekinikale 'a e Potungāue Mo'ui 'oku nau hanga 'o siofi 'a e fale ko eni he ko hono 'uhinga he 'ikai ke ngata pē hono ako'i ko e kau neesi ...

<009>

Taimi: 1625-1630

Te u ke kamata e langa 'e Ako'anga Neesi ko Kuini Salote kimu'a he faka'osinga 'o e ta'u ni.

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...ka ko e timi kotoa kau *health* kau polofesinale kotoa 'a e Potungāue Mo'ui 'e malava eni ke hoko ko e *institute* te ne hanga 'o fakahoko e ngaahi ako kehekehe ko eni ki he kaha'ú. Pea 'oku 'i ai pē faka'amu ko e, 'e kamata hono langá 'i he hili pē ko ia 'i Siulai 'i he kimu'a he faka'osinga 'o e ta'u ní.

Na'e 'i ai foki 'a e ki'i lave 'a e fehu'i mai kimu'a fekau'aki mo e *nursing aids* pē ko e *enroll nurses*. Ko e tafa'aki foki eni 'Eiki Sea fu'u mahu'inga 'aupito pea na'e 'osi hoko mai e kole fakahangatonu ia ki he finemotu'á ni fekau'aki mo e 'elia ko eni ki 'Aositelēlia. Pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito pē he ko e *trading* ko eni 'oku taimi nounou pea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu. Taimi nounou ka 'oku fiema'u pē fengāue'aki mo e Potungāue Mo'ui ko hono 'uhingá ke malava ke 'i ai hanau *career pathway* he taimi te nau 'alu ai 'o ngāue ai 'i mulí. 'E malava pē ke nau hokohoko atu ki he'enau *RN* pea lava foki ke *recognize* 'enau akó pea lava foki ke nau hokohoko atu 'enau akó ke ma'u 'enau *registered nurse* 'i he taimi ko ia te nau 'i tu'apule'anga aí.

Fakamalo'ia 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko 'ene tokoni ki ha kelekele ke tu'u ai e senita mo'ui 'i Ma'ufanga.

Ko e kiliniki ko ia 'i Ma'ufangá ko e, pea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'i he tokoni lahi ki he Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e kelekele ke tu'u ai 'a e kiliniki ko eni.

Pea ko e tu'u he taimi ní 'oku 'i ai faka'amu ki he kongá ki he *second half* 'o e ta'u ní 'e malava ke 'osi ai 'a e langa ko ia 'o e kiliniki ko iá kae lava ke fakahoko 'a e ngāue 'i he kiliniki ko ení pea fakamālō ki he Fakafofongá 'i he tokoni ki he kiliniki ko ení kae lava ke fakahoko ai hono tokangaekina e kakai mei he vāhengá.

Ko e kiliniki ko ia 'i Tatakamotongá ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā toe ho miniti 'e 3.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko e kiliniki ko ia 'i Tatakamotongá, ko e kiliniki ko ení na'e, ko e ngāue ko iá na'e 'amanaki ia ke fakahoko 'i he ta'u kuo'osí ka na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e kole 'e he kaingá fekau'aki mo e ngāue ko ení pe 'e malava ke nau hanga 'o fakahoko. Pea na'e fai 'a e, 'a e sio ki ai pea na'e iku pē na'e 'ikai ke lava ia ke toe to'o 'a e ngāue ko ení mei he, ki he, mei he tokotaha ko ia na'a ne ma'u e ngāue. Pea na'e toe foki leva 'a e *project* ko ení ke fakahoko pē ia 'e he *contractor* ko ē na'a ne hanga 'o ma'u 'a e ngāue ko ení. Pea 'oku 'i ai e faka'amu ko e *renovation* ko ení 'o e kiliniki ko ia 'i Tatakamotongá 'e lava pē mo ia kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u ní.

'Eiki Sea ko e mahalo ko e faka'osí pē te u ki'i lave atu ki he ngaahi 'ovataimi 'a e Potungāue Mo'uí pea mo e fakakaukau foki ko e, ko e 'ovataimi ko ení 'oku fu'u lahi. Ko hono 'uhingá Sea ko e taimi kehe foki eni ko e taimi eni 'oku makehe 'aupito taimi 'o e fokoutua pea ko e kau *staff* ko ia 'a e Potungāue Mo'uí 'oku nau ngāue *around the clock* pē 'oku nau ngāue houa 'e 24, 'aho 'e 7 talu mei he ta'u kuo'osí. 'Osi eni e ta'u 'e 1 mei he ngaahi ngāue kotoa pē ko ia 'i he kolonitini kuo tau fakafoki mai e kakai 'ova he toko 2444. 'ikai ke ngata pē foki aí ka 'oku 'i ai e kau ngāue 'oku nau ngāue 'i he leepi pē ko e fale fakakemi. 'Oku nau sivi fakapolofesinale 'a e ngaahi, ngaahi tesi kotoa pē 'a hotau kakai mo e nau foki mai mo kinautolu 'i Tonga ni. Kae 'ikai ke ngata pē foki aí 'oku lolotonga lele 'a e polokalama huhu malu'í kuo fakamo'oni 'i 'a e toko 120 ke nau fakahoko 'a e huhu malu'í ko iá ki hotau ki'í fonua ni. Pea ko e 'uhinga lahi ia kuo pau pē ke hiki tō lahi 'a e 'ovataimi kae, 'oku fakahoko pē 'e he Potungāue Mo'uí 'a e lelei tahá mo e fakapotopoto tahá 'i he fakahoko ko eni 'o e ngaahi fatongia. ...

<002>

Taimi: 1630-1635

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...'Eiki Sea ko e mahalo ko e taha foki e 'asenita, 'asenita mahu'inga taha foki 'a e Potungāue Mo'ui ia 'a e ngaahi fokoutua ko eni ko ē 'oku 'ikai ke pipihi, 'i he'ene lele mai he ngaahi ta'u kuohili 'o a'u mai ki he ta'u ni, pea 'oku ou fiefia he'eku fanongoa 'a e ngaahi palani ngāue kotoa pē, 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'a 'a e 'Eiki Palēmia ki he

healthy working environment, ‘a ia ‘oku teke mālohi ai ‘a e ngaahi ngāue kotoa ki he mo’ui lelei, ‘i he ngaahi feitu’u ngāue he ‘oku tau nofo foki ai houa ‘e 8 pē toe laka hake ‘i he ‘aho pea ‘oku mahu’inga pē ke paotoloaki ai ‘a e mo’ui lelei ‘i he ngāue’anga.

‘Eiki Sea ko e fakamālō lahi atu pē ki he Feitu’una ‘i he tali ko ia ‘o e ‘esitimeti e ta’u kuo ‘osi pea fakahoko ‘e he Potungāue Mo’ui ‘ene tukuingata ‘i he fakahoko fatongia kotoa pē kae ‘uma’ā foki ‘a e palani ngāue ko ia peesi ‘e 234 ki he teuteu ki he Kōviti 19 ‘a e Potungāue Mo’ui, kae ‘uma’ā foki e palani ngāue ko ia ki hono luva atu mo hono tufaki ‘i Tonga ni kotoa ‘a e huhu malu’i, *Kingdom of Tonga National Deployment and Vaccination Plan for COVID 19 Vaccines 2021/2023*. ‘A ia ‘oku peesi ia ‘e 50 na’e tali ‘e he Kapineta ‘i he ‘aho 7 ‘o ‘Epeleli, ko e palani ngāue ko ia ‘oku lolotonga, ‘oku ne lolotonga leleaki’i ‘a e polokalama huhu malu’i ‘i hotau ki’i fonua ni.

Ko e faka’amú pē ia Sea ko e ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue Mo’ui ‘oku fakahoko ia ‘aki ‘a e fakapotopoto taha pea mo e lelei taha ko hono ‘uhingá ko e koloa mahu’inga taha pē ka ko ‘etau kei mo’ui lelei ko e ‘uhinga, ko hono ‘uhinga kae lava ke tau ngāue’i ‘a e potu mo e ‘ilo ke a’usia ‘e he’etau kakai ha ngaahi monū’ia ‘i he anga ‘a e nofo, pea ko u fakamālō lahi ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e ngaahi *projects* foki ko eni na’a ku lave atu ki ai, ko e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘e malava kotoa pē ia ke fakapa’anga mei he ngaahi pa’anga ‘i he Falepa’anga, ki he ngaahi *special project* ‘a e Pule’anga, kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi palani fokotu’utu’u ki he langa ko ia mo e ngaahi *renovation* ‘o e ngaahi *Health Center* ‘i Tonga ni. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Tongatapu fika 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakato, tapu mo e Hou’eiki e Fale ni, fakamālō lahi ki he Minisitā Mo’ui, mālō ‘aupito e fai ‘etau fatongia koe’uhi ko e mo’ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonua, hangē ko e polokalama huhu Kōviti, ‘oku ‘alu pē taimi mo ‘ene fakautuutu ke tokolahi ange.

Na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni ia ki he kiliniki ko eni ‘a Mo’ui ‘a Tatakamotonga ‘a eni ‘oku hiki ki Vaini, ka ko eni ‘oku ou fiefia kuo fakahā mai ‘e he Feitu’una ‘e vave pē ha’amau foki mai ki homau kekelekele, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokanga ‘e ‘Eiki Minisitā koe’uihi ko ‘emau Senitā Mo’ui ko eni ‘i Fua’amotu ko ‘emau loki talatala ‘oku si’isi’i ka ‘oku fiema’u ia ke fakalahi, pea mo e kole ke langa ha fale nofo’anga ‘o e taha ‘o e kau ngāue, koe’uhi ko e ngāue ko eni ‘oku mou fakahoko ‘oku houa ia ‘e 24, ko e talatalá ia ‘oku a’u ki he po’uli hengihengi. Ka ko e faka’amú pē ia mo e fakamālō lahi atu hangē ko e ngaahi *mobile* kiliniki, mau lavengamālie ai, mālō ‘aupito e ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea kau ki’i tali atu pē ‘a e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea ko eni ma ki’i muhumuhu pē ke u ki’i ‘atu ‘eku ki’i fehu’i kae tali faka’angataha pē ‘Eiki Minisitā.

Mālō ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mo ene Potungāue, lava lelei e fatongia fakafonua, hotau fonua polepole ai hotau fonua ‘Eiki Sea, kau pē eni he ki’i fonua tokosi’i ‘i māmani ‘oku tau kei hao ‘i he Kōviti 19. Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘ikai ko ha ngāue faingofua ko e ngāue matu’aki fakakaukau’i lelei’i, pea ‘oku tau vakai kotoa pē ki he ngāue ‘oku fakahoko ‘Eiki Sea, ‘oku tau pou pou kotoa pē ki ai ...

<005>

Taimi: 1635-1640

Mo’ale Finau: ...fakataha pē mo e lotu tānaki atu pē, ka ko u tui ‘Eiki Sea ko e ngāue ko e me’a mahu’inga ia hono ngāue’i ‘e he potungāue ko eni ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakamālō. Sea ‘oku ou kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā mahino pē foki ‘Eiki Sea ‘a e Patiseti ‘osi *fix* e Patiseti ia mo hono silini, faingata’a ‘aupito ‘Eiki Sea ke mau kole ha me’a pea tali pē he fo’i taimi ko ia. ‘Oku ‘osi ‘alu pē silini ia ki hono me’a totonu, ‘ikai ke u tui ‘e *fair* ke hanga ‘e ha Minisitā ‘o fanongoa hamau fakatangi lolotonga ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano pa’anga ‘o’ona he Patiseti.

Ko e kole ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai pē ki’i seniti ia ‘i he loto Patiseti te ne *afford* ‘e ia ‘a e me’a ko eni te u kole atu ki Ha’apai.

‘Eiki Minisitā ko e langa ko ē falemahaki fo’ou ‘oku ou tui na’e ‘ikai ke fu’u fakatokanga’i ‘a e fu’u loto ano ko eni he taimi ‘uha ‘i he fo’i *location* ko eni he taimi ni, pea ‘ikai ke fu’u ma’olunga ‘aupito e *foundation* ke lava ke he taimi ‘oku ...’e Sea he taimi ‘uha puli kātoa e *parking* ia. ‘Oku ou tui ko ‘eku fakamalanga ko eni ‘oku fanongo mai pē toketā mo e kau neesi pea ‘alu e vai hū ia ki he loto falemahaki lēvolo pē ia mo e fo’i matapā tonu pē ‘i he taimi kotoa pē ‘oku tō ai ha ‘uha lahi ‘Eiki Sea.

Ko ‘eku kole ‘Eiki Minisitā ke fakasio mu’a he Patiseti ‘a e ki’i seniti ko ē ki he *grant* ke fai mu’a hano tokangaekina e ki’i palopalema ko eni he ‘e lava pē ‘o ta’ofi ‘aki pē ha ngaahi tō’anga vai ua pē tolu he *parking* pē ko e fakatafe kitu’a ko u tui he’ikai ke toe lava foki ‘o toe

fulihi e falemahaki Sea ‘osi langa, ka ko e fokotu’u pē na’a tokoni atu ‘Eiki Minisitā ki he palopalema ‘oku fehanganhangai pea mo e falemahaki ko eni ‘i he taimi ‘uha lahi. Kapau te mou me’a atu Hou’eiki ki...

Veivosa Taka: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ko e peesi 239 *sub-program* 3 fakaikiiki 15 tokoni pa’anga *grant* ko e 2 miliona poini 8 ‘Eiki Sea ko e tokoni atu pē ia ki he fakavave’i e...mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai, ko u tui ‘oku ‘osi ‘i loto pē ka ‘e toki makatu’unga pē foki ‘i he ngaahi palani ‘oku fokotu’utu’u mai ‘e he ngaahi potungāue mo e ngaahi feitu’u, ka ‘oku ou tu’u pē au ‘o fakamanatu atu ki he ‘Eiki Minisitā ke kau atu mu’a ‘i he fanga ki’i palani ko ia, he ‘oku ‘i ai e taimi ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke fakaikiiki mai pē foki ‘a e ngaahi *activity* ia ke talamai ke fakahoko e me’a ko ē mo e me’a ko ē ka ko ‘eku fokotu’u atu pē au he taimi ko ē ‘Eiki Minisitā te ke me’a atu ai ‘o ma’u ha lipooti mei he kau toketā pule ke nau lipooti mai e ngaahi faingata’a’ia ko ē makehe mei he ngaahi ‘ū me’angāue makehe, ka ‘oku ou tui ko e taimi tāfea ko eni ‘i loto falemahaki ‘Eiki Sea ko e fu’u palopalema lahi faka’ulia ia ‘e lava pē ke toe hoko ai ha toe ngaahi mahaki kehe ‘i he taimi ‘oku hū ai e vai ki he falemahaki ‘Eiki Sea. Ko ia ko e ki’i kole pē ‘oku fai ‘Eiki Minisitā ke ke tali mai ange pē ‘i ai ha ki’i momo ke veteki’aki e palopalema ko eni ‘Eiki Sea he ‘oku lava pē ke ‘i loto pē Sea he Patiseti.

‘Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole pē ‘Eiki Sea kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu Sea. Kole pē ki he Fakafofonga hā e fu’u lahi e ano ko eni ‘o e me’a ko eni ‘oku totonu pē ke fai ha ngāue fakavavevave ki ai. Na’a mau ‘i ai kotoa na’a ku ‘i ai Sea he falemahaki ko eni falemahaki faka’ofo’ofa eni tu’u ia ki ‘olunga, ka ko eni kuo ano ‘a e me’a ‘a e falemahaki ko e hā e lahi, pea ko e kole ki he kau ngāue lipooti mai kia mautolu ke mau ‘ilo koe’uhí ke fai ha ngāue fakavavevave ki ai, ka koe ‘ata ko ē ‘oku ‘asi mai he Fakafofonga ‘oku tāfea pea hū ki Fale ke ne ki’i fakatātā ‘oku a’u ki he tui.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou tui pē kuo mahino lelei ia.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea ko u loto pē Sea ke toe ki’i fakamamafa atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ko e palopalema lahi eni ‘Eiki Sea tui ‘oku ‘osi lipooti mai pē eni ia he toketā pule mo e kau neesi ‘a e taimi ‘oku hoko ai ‘a e palopalema ko eni Sea, ko ia pē ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Kau mo e senita ki he mo'ui 'i Fua'amotu 'i he ngaahi polokalama ki hono fakalelei'i

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki. Ko e 'uluaki 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga Fika 9 'i he tokangaekina 'a e kāinga hono vāhenga mo e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku tokonia 'a e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā 'a e senitā ko ia ki hono tokangaekina 'a e mo'ui 'a e kakai. Ko e senitā ko ia 'o Fua'amotu 'oku kau pē ia 'i he polokalama ngāue ko eni ki hono *renovation* mo hono *maintenance* 'a e ngaahi senitā ki he mo'ui, pea 'oku ou kole fakamolemole atu pē he tuai 'a e 'alu atu 'a e ngāue ki Fua'amotu ka 'oku 'i heni ...

<007>

Taimi: 1640-1645

'Eiki Minisitā Mo'ui : ... 'a e tokotaha ko ia 'oku Pule 'i he tafa'aki 'o e pa'anga 'i he Potungāue Mo'ui, pea 'oku ou kole ange pē ki ai ke ne lisi 'a e ngaahi me'a ko eni fu'u mahu'inga 'aupito. 'Oku ou lave'i pē ho'o toutou 'omai 'a e fiema'u ko eni 'a e kāingá.

Ko e ua pē ko e fiema'u ko ia mei Ha'apaí, 'a ia 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 3 mano tupu 'oku fakahoko mai kiate au 'oku 'i he 'esitimeti ko ia 'a e Falemahaki 'o Ha'apaí, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kau atu ki ai 'a e tokangaekina ko eni ko ē ki he ano 'i he parking ko ia 'o e falemahaki he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito eni ia. Mālō 'aupito, mālō Sea.

Penisimani Fifita : Mālō Minsita Mo'ui.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai.

Veivosa Taka : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na mālō mu'a Sea e kei ma'u ivi ke faka'uli hotau vaka pea 'oku ou tui 'oku lele 'i matangi, pea 'oku hangē 'oku ifo 'emau fokoutua 'i he vaka kuo fohe'uli ai 'a e Feitu'ú na. Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, ko 'eku ki'i fakahoha'a atu pē 'aku ia Sea 'i he peesi 139, he 239, 240 pea mo e 237. 'Eiki Sea ko e ki'i kongā pē ia 'oku ou ki'i fiema'u pē ke u ki'i fakahoko pē ki he Minisitā, he 'oku 'asi hifo Sea 'i he 237 'Eiki Sea *sub programme* 3, 239 fakaikiiki 14 ki lalo hifo ko e *In Kind* Sea 'oku fe'unga 'a e ki'i tokoni ko ia ki he KOVITI Vailasi pē ko e KOVITI 19 mo e pa'anga 'e 5.5 'Eiki Sea ko e fakafuofua eni

fakalūkufua ki Tongá ni kātoa. 'I he peesi, 'i he peesi, 5 kilu 5 mano 'a ia 'Eiki Sea ko e peesi 240 – 'oku toe 'asi pē 'i he me'a tatau pē *sub-programme* 1 fakaiikiiki ki he 14 pē Sea, 'oku 'i ai 'a e KOVITI 19 'oku 'i ai e 4 miliona pē 'oku tonu e fika Sea ka mou me'a hifo pē ki ai Hou'eiki.

'Eiki Sea ko u fie fakahoha'asi pē Feitu'ú na fekau'aki pea mo e hoha'a 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Fale 'Eiki ni fekau'aki pea mo e Tō Folofola 'Ene 'Afio. 'Eiki Sea te u lave atu fekau'aki pea mo e anga 'etau fekau'aki 'a 'Ene 'Afio pea mo e Fale 'Eiki ni pea mo e kakai 'o e fonua, pea mo e mātu'a 'oku fua fatongia 'i he Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'Ene 'Afio ko 'Ene Langimama'o pea mo 'Ene 'omi ha ngaahi taumu'a ngāue ke tau ngāue ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ki'i kole tokoni pē ki he Fakafofonga. 'Osi eni 'ene hanga 'o 'omai tautolu ki he 'u ngaahi mata'ifika ko ení, pea 'oku ou tu'u 'o fakaongo telinga, ko e hā 'a e mahu'inga 'oku ne 'omai, 'oku me'a mai ia he Langimama'o 'Ene 'Afio, ko u kole foki mai ki he fika na'a ne fokotu'u pē ko e ha 'a e me'a 'oku tokanga ki ai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko 'eku fakahoha'a 'aku ia ko ha fakafekiki pē fakafepaki ka ko 'eku feinga pē 'Eiki Sea ke fakafetaulaki 'a e ngaahi fika ko eni kuo 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'o fakafou mai 'i he Potungāue ko ení. 'Eiki Sea kae tukumu'a ke u 'ohake ke lava 'o mea'i lelei 'e he Hou'eiki Minisitā 'a e anga 'eku fakakaukau. Ko e miniti pē ia 'e 5 'Eiki Minisitā fakamolemole. 'Eiki Sea pea ko u tui ko e ngaahi fiema'u 'oku 'omi 'e he 'Ene 'Afio, te u feinga pē ke fakanounou, ka 'oku ne 'omai fakalūkufua 'e Ia ki Tonga ni kotoa. Ko e patiseti ko eni 'oku tau vakai ki ai 'i he 'aho ni...

<008>

Taimi: 1645-1650

Tokanga pe 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u ka a'u e Koviti 19 ki Ha'apai.

Veivosa Taka: ... 'oku 'omai e fika fakalūkufua ki Tonga ni kātoa. 'Eiki Sea ka ko kimautolu ko eni mātu'a 'oku mau 'i heni ko e 'omai ia 'e he kakaí ke fakafou mai ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a kinautolu. Ka kapau ko e ko e fika eni 'oku 'omai 'e he ngaahi peesi ko eni 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea ko 'oku fehu'i ko e fiha 'oku to'o ai ki Ha'apai he ē ka kou tui ko e kongá ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Minisitā Mo'ui fakamolemole pē ko e ngaahi fika ko eni 'oku 'omai 'e lava ke 'i ai ha malu ,malu 'o Ha'apai ka tō ki ai 'a e ngaahi fakatamaki ko eni 'oku 'i ai nai ha ki'i fale ke 'i ai ha ki'i kolonitini ai 'a e ni'ihí 'e a'u ki ai? 'Oku 'i ai ha mateuteu fe'unga he ē ka

ko e 'uhinga ko ē 'eku fakahoha' a 'Eiki Sea 'e lava ke mali 'a e fiema' u vivili 'a e kāinga pea mo e *priority, Government priority* te na fānau' i mai ai ha palani lelei. 'A ia 'Eiki Sea ko e kongia ia 'oku ou 'ohake 'i he 'i he 'aho ni pē 'oku 'i ai nai ha fa'ahinga fokotu'utu' u mo ha palani ki Ha'apai 'i he ngaahi hoha' a ko eni 'oku 'omai 'a e fekau ia 'omai fakalukufua he 'Ene 'Afio ka ko 'eku nofo atu 'a'aku ia ko e kongia eni ia au e toko 17. Ka he 'ikai te u talanoa he toko 17 'Eiki Sea kae tuku ke u fakahoha' a atu 'i Ha'apai he ko 'enau 'omai ke u lele mai 'o fakahoko atu 'enau ngaahi fiema' u. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou ngali hoha' a pē 'a e me' a 'oku ou 'ohake ka ko e taimi ko ē 'e mali ai 'a e *Government priority* pea mo e palani te nau fānau' i mai e patiseti, patiseti lelei 'o lava ai 'o fakakau ai e ngaahi kupukupu 'o e ngaahi toko 17 na' e fai hono fakahoko.

'Eiki Sea pea ko e hoha' a ia mo e fehu' i ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga mu' a kātaki fakamolemole 'o fakahoko mai he na' e 'ikai ke toe 'ai ia ke u toe fokoutua heni ka ko 'enau fetu' utaki mai 'oku fiema' u pē ke fai ha fakahoha' a ki he Feitu' una mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki' i tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā Mo' ui koe' uhi ko e fehu' i. 'A ia ko e 'uluaki tali pē 'io ko e patiseti mo' oni eni 'oku makatu' unga he palani fakafonua 'a e Pule'anga pea 'oku 'i ai pea mo e tokanga makehe ki he fakavahe fonuá. 'I loto he Patiseti 'a e Potungāue Mo' ui 'oku 'i ai pē pea mo e kongia ki Ha'apai ka ko hono to' oto' o me' a lalahi Sea na' e kau atu ia 'i he patiseti *statement* pē ko e fakalukufua 'a ia 'oku 'i ai e tēpile 'e 11 ai 'oku ne 'oatu ai 'a e 'a e fakafehoanaki ko ia e palani fakalukufua 'a e Pule'anga pea mo 'ene 'alu hifo ki he ngaahi sekitoa pea kau ai mo e fakavahevahe na' a tokoni atu pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu pea mo e Sea kau ki' i tokoni atu pē ki he ki he Fakafofonga. Ko e lolotonga huu' i mai ena e ngaahi vahevahe ko ē 'o e ngaahi 'inasi ko ē ngaahi vahefonua 'i he 'a ia 'oku kau kātōa ki ai e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga 'i he vahefonua takitaha pea mei Tonga 'Eiki ni 'o a' u ai ki Tokelau. Ka 'i he palani ko ē 'a e Potungāue Mo' ui ki he felāve' i pea mo e kōviti ko e 'a ia ko e *national plan* ia 'a e Potungāue Mo' ui pea 'e toki me' a ki ai e 'Eiki Minisitā 'o fakaikiiki ka ko e kuo 'osi tali foki ia he Pule'anga. Ko e palani ko ē 'oku fa' i ko hono tāpuni' i 'aupito pē 'a e *point of entry* mai mei Tonga ni 'oku 'ikai ke toe kau mai 'a Tokelau, Vava' u, Ha'apai pea mo ha toe vahefonua. Ko e *point of entry* mai ki heni pē ko e *border* ki Tonga ni ko e mala' e vakapuna pē.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku fu’u mateuteu ai pē ‘a Nuku’alofa ni mei nofo taha pē he ngaahi palani ki hono lava ‘o pukepuke ke ‘oua pē na’ a ‘i ai ha mahaki pea kapau ‘e ‘i ai ha mahaki ‘e faifai angé ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku hū mai ki Tonga ni ‘e lava pē ‘o ki’i fakamavahe’i ‘a Ha’apai ia mo ‘Eua ‘e ‘ikai ke toe ngofua ke ‘alu ki ai ha vakapuna pē ko ha vaka ka nau ki’i nofo pē nautolu ‘o mo’ui lelei pē he me’atahi mo e ngaahi me’a ko ia. ‘A ia ‘oku ‘osi mateuteu pē ki ai ‘a e potungāue.

Ko e konga ko eni ko ē ki he fā miliona ko ē ngaahi tokoni ‘a ia ko e potungāue ia ko eni ‘oku ko e potungāue fika ua pē eni tatau pea mo e fika ua ki he akó ‘oku na pēseti lahi meimei ko e pēseti ‘e 12 ‘etau ‘esitimetri ‘oku ‘i he Potungāue Mo’ui ia. Pea ko hono fakalukufua ko e pēseti ‘e 57 ai ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga ...

<009>

Taimi: 1650-1655

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mei he pa’anga fakalotofonua. Peseti ‘e 43 ko e pa’anga tokoni ia mei hotau ngaahi hoa ngāué. Ko e 4 miliona ko ena na’e lave ki ai ki he ngaahi, ‘a ia ko e ngaahi tokoni, ngaahi tokoni ia pea mei he, ngaahi tokoni ‘i he me’angāue, ko e huhu, ko e hā fua e ngaahi tokoni ko ē. ‘Oku kau ai pea mo e tokoni mai hono langa ha fale ha *warehouse* pea ma’a e *pharmacy*. Kau ai mo e tokoni ngaahi langa ko eni na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ki hono toe langa fo’ou ‘o e *COVID* ‘a e *nursing school*.

‘A ia kuo ‘osi kamata kakato e ngāue ki ai ki hono *bid* ki hono holoki e fale ko eni. Ko u tui mahalo ko e ngaahi uike si’i mei heni kuo kamata e ngāue ko ia. ‘A ia ko e hangē ko ‘eku laú peseti ‘e 57 fakapa’anga ia he fonuá, peseti ‘e 43 he ‘Esitimetri ko eni fakapa’anga ia mei he ngaahi hoa ngāué ki he pa’anga pē ko e koloa. Ko u tui pē, ka ko Ha’apai malu ‘aupito ‘a Ha’apai ia. He’ikai, pea ko e feinga ko eni ke, fo’i mahina ‘e 4 ko eni ko e ngāue pē ‘a Ha’apai ‘oku faí ko e toutai’i pē mokohunú ke ma’u ai ha pa’anga hū lelei mai ma’a e fonuá. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mahino ‘aupito e talí.

Kole ha ‘aisi mate ma’a Niuafu’ou.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. Ki’i kole atu ha ki’i faingamālie ke u ki’i fakahoha’a atu ai Sea. Tapu pea mo e Feitu’una Sea tapu pea mo e fakataha ‘Eiki ni kae tuku mu’a ke u ki’i hao atu ai leva. Sea ‘oku ou fakamālō au ia he lipooti kuo ‘omi he ‘Eiki Minisitā

pea ko u fokoutua pē 'i lalo 'o fanongo ki he toutou felingiaki 'a e ongo Fakafofonga Ha'apai ka u si'i faka'ofa pē 'a Niua.

Ko ia Sea 'oku ou, 'oku ou tu'u hake ko ení ko 'eku kolé 'aku ia Sea pē 'e lava toe ki'i fakalahi, ko u sio hifo hē ki he, ki he fakaikiiki fika 20 'oku 'asi ai 'a e me'angāue fakatekinikale pē ko e *technical equipment* ko ena 'oku 'asi ai na'a lava 'o ki'i fakalahi. Kole au ha ki'i misi, ha ki'i 'aisi mate ke 'ave ma'a Niuafo'ou. Sea ko e 'aonga e 'aonga eni. 'Oku 'i ai e ki'i 'aisi pehē 'i Niuatoputapu pea na'e polopolo'i ia he tangata'eiki faifekau. 'E sai pē ia ki he kau Niuá he ko hono 'uhingá ko 'enau si'i pekia pē pea fakahā'ele ia 'o fai. Ko e kinautolu ko ē kau ngāue unga mei heni 'oku nau folau ki ai, mahalo 'e 'aonga ke ki'i tuku kinautolu ki ai kae toki fakafolau mai.

Ko 'eku kolé 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí, fakamolemole na'a tokoni hena ke 'ai ai leva 'o fakalahi, 'ave ha ki'i 'aisi mate ki ai. Ko e hokó pē Sea ...

'Eiki Minisitā Lao: Fakamolemole ke u ki'i tokoni ange pē ki he Minisitā Sea. Ko u pehē au 'oku hiki hake e pa'anga vāhengá 'o 3 kilu ki he kakai tokosi'i ko ē Niuafo'ou.

Saia Piukala: Sea ke u ki'i kole ange pē ki he Minisitā ke talanoa ange pē ki he Hou'eiki Pule'angá fekau'aki mo e ki'i kole, kae tuku mai e faingamālie ko ení ma'a e tēpile ko ení Sea ke fakamalanga atu he ko e Patiseti eni 'a e Pule'angá.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea mālō 'aupito. 'Oku mo'oni pē foki te u talanoa pē au kia nautolu ka koe'uhí 'oku fie fanongo mai e kaingá 'oku kole e 'aisi maté. Ko hono 'uhinga ia 'oku ou kole ai Sea. Pea 'ikai ngata ai na'e 'i ai e kiliniki na'e tu'u 'i Tafahi. Kei toe mahalo e toko uofulu tupu ai na'a 'ave ha ki'i, ki'i fale taha ke tuku atu ki ai 'Eiki Minisitā koe'uhí ke si'i tokoni atu. Kapau 'e tō e mahaki KOVITI mau nofo Tafahi pē mautolu pea mau kai pē mautolu e me'a tahí ai. He'ikai te mau toe ha'u ki Niua pē te mau toe ha'u ki Tongá ni. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai, me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Aleá. Sea ko u ki'i tātānaki hifo e, 'a e, 'a e 'utú, potungāue ko ení 'oku fe'unga mo e 2 kilu 4 mano. Pea ko u 'ilo au 'oku tatau pē mo e 'ū potungāue kehé. Ko e me'a mahu'inga foki 'a e ngāue'aki e me'alelé, me'angāue ke fai'aki 'a e ngāué Sea. Ka ko u, ko 'eku ki'i tokanga pē au, na'e 'oange e ki'i

statement ‘a e ‘ofisi fakavāhengá pea u vakai hifo ki he’emau ‘utu he mahina kotoa pē ‘oku ‘utu pē mei he pausa ‘e 1. Pea u ‘eke ange ki he’emau, ki he ta’ahine ‘ofisi pē ‘i, ta’ahine pē ‘ofisi pe ‘oku ‘ikai ke toe ‘alu ia ‘o ‘utu, ‘oku ‘i ai e ki’i pausa e motu’a pē ‘amautolu ‘i Kolomotu’a pē ‘oku ‘ikai ke ‘alu ia ‘o ‘utu ai ‘emau me’alelé pea talamai ‘ikai ko e tu’utu’uni ō pē ‘o ‘utu he pausa ‘e 1. ‘Oku ou tokanga pe au Sea ko e ...

<002>

Taimi: 1655-1700

Siaosi Pohiva: ...naunau e pule lelei ‘oku ‘i ai e me’a ko e vahevahe taau. Pea ‘oku ou tokanga pē au ki he ngaahi fu’u fanga ‘utu lalahi pē ni na’a ‘oku hangatonu pē ia ki ha ki’i pausa ‘e taha, kae hili ko ia ‘oku lahi e ngaahi pausa kehekehe ‘i Tonga ni ke faka’aonga’i ‘e he Pule’anga. ‘Uluaki ia Sea.

Ua, ko e ‘oku tau feilaulau’i foki ‘etau fefakatau’aki mo ‘etau *trade* tautautefito ki he *tourism*, ‘aki ‘etau tāpuni hotau *border*. Pea ko e ‘uhinga pē hono tāpuni ko e malu’i kitautolu te’eki ai ke fakakakato ‘etau ngaahi huhu malu’i. Ko e me’a ko ē na’e mahino mai ‘e toki faka’atā hangehangē ka toki faka’atā e *border* ki Sanuali pē ko Fepueli ‘o e ta’u fo’ou. ‘E Sea, kapau na’e lava ‘o fakapa’anga kātoa ke tau, ko ‘etau faito’o huhu malu’i ‘oku tau fakafalala tokoni pē, pea mei muli. Ko e me’a pē ia ‘e hoko ki he fakafalala ko e tuai ‘a e huhu malu’i hotau kakai. Kapau na’e lava ‘o *commit* hangē ko e ngaahi feilaulau ko eni ‘oku fai ke tau ‘ave ki ai ke kumi’aki ha faito’o ke fai mo faito’o ke ‘osi ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ‘oku ou fakatonutonu, ‘oku ou fokotu’u atu ke ta’ofi e Fakafofonga ko eni he fa’ahinga malanga ko eni. Ko e faito’o ko eni ‘oku ‘osi mea’i kātoa ‘e he fonua ni pea mo māmani, ‘oku ‘ikai ke lava ha fanga ki’i fonua ‘o *excess* hangatonu ki he faito’o ko e ‘uhinga, *even* e ngaahi fonua tu’umālie. ‘Oku tau fengāue’aki pea mo e *WHO* mo e ngaahi kupu tau fetokoni’aki. Ko nautolu ‘oku nau fakapa’anga ‘a e faito’o ko eni, ko e ‘ai hake pē me’a, kapau, kapau, ‘ai e mo’oni ko e me’a eni ‘oku hoko pea ‘oku tau ‘ilo’i ‘oku hoko ‘Eiki Sea. Mālō.

**Kuo ‘osi hanga ‘e he ngaahi fonua tu’umalie ‘o e loka mo fakatau e faito’o ki he Koviti
19.**

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea kātaki kau ki’i tokoni atu pē he tafa’aki ko ia he ko e tafa’aki mahu’inga ‘aupito eni. ‘I he ‘uluakí pē tapu atu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki, ‘uluakí pē ko e faito’o ia ko eni kuo ‘osi loka ia fakatau ia ‘e he ngaahi fonua tu’umalie

‘a ia ‘oku tu’u ai ‘a e *manufacturers* pē ko e ngaahi fale ko ia ‘oku nau fo’u ‘a e ngaahi faito’o ko eni e *vaccines*.

‘I he tu’u ‘i he taimi ni ‘i he *COVAX* ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ivi fakapa’anga ‘oku lahi hake ‘i he 8 piliona ke ne fakatau ‘a e huhu malu’i. *Even with that* ‘oku faingata’a’ia ‘a e *COVAX* pea mo e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani ke ne lava ‘o fakataua ‘a e ngaahi huhu malu’i ko eni mei he *manufacturers* pea mo e ngaahi Pule’anga tu’umālie.

‘I he’ene pehē ‘i he fakataha lahi ko eni ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani na’e toki ‘osi ‘i he uike kuo ‘osi na’e ui fakalukufua ai ‘a e ngaahi Pule’anga tu’umālie ke *redistribute* pē ko e toe foaki ‘a ‘enau faito’o *vaccines*, kuo nau ‘osi hanga ‘o fakatau ‘i he tu’unga *very expensive* pē fu’u mamafa ‘aupito, ke nau toe hanga foaki ki he ngaahi fonua iiki, ‘a ia na’e loto lelei ‘a e Pule’anga ‘Amelika mo e ngaahi fonua ‘oku a’u pē ‘o meimei toko 10 ke nau *redistribute* ‘a ‘enau *vaccine* kuo nau ‘osi haga foki ‘enautolu ‘o fakatau ‘a ia ‘oku a’u pē ia ki he ta’u fo’ou.

‘A ia ko ‘eku fie fakahoko atu pē ‘Eiki Sea ko e ivi e ‘o e *COVAX* ‘e ‘i he 8, ‘ova ‘i he 8 piliona ‘oku ‘ikai pē ke ne lava ‘o ma’u kātoa mai ‘a e ngaahi huhu malu’i ki he ngaahi fonua langalanga hake mo e ngaahi fonua iiki. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io. Mahino ‘aupito e fakamatala ko ia Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, Mālō.

Sea Komiti Kakato: ... ko e taufangatua Fakamāmani Lahi ia ki he faito’o ko eni ko e me’a pē ia ‘a e ngaahi Potungāue mo e ngaahi Vahefonua ‘oku ‘i ai ‘enau pa’anga. Mālō enau ‘ofa mai ke tau lave ai, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau pa’anga ‘atautolu ko ‘etau tu’u ke fakafetau mo e kautaha lalahi ‘o māmani. Me’a mai.

Faka’amu Tongatapu 1 ke ki’i faka’atā e kau’afonua.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, ‘uhinga pē ‘a e fakalavelave ki ai Sea, koe’uhi ‘oku uesia foki ‘a ‘etau *trade* tautefito ki he’etau *tourism sector* koe’uhi ko e kei fakatapatapu. Ko e motu ko eni ko *Cook Island* ‘osi ava enau *border* ki Nu’usila e, pea ‘oku ‘osi kamata ke ‘asi mai ‘a e kamata ke lele ki ‘olunga ‘enau seniti ‘anautolu ‘enau *export* he, *income* mei he *tourism*.

‘Oku uHINGA pē au ia ha fa’ahinga, fa’ahinga me’a ‘e lava ke toe fakavave’i ai ‘etau *border*, na’a kuo taimi ke tési mo’oni ‘etau lotú ‘atautolu. Tau monū’ia pē foki hono kei ta’ofi ‘i tu’a ‘a e vailasi, ko hono tési mo’oni mo’oni mo’oni ‘etau lotu mo’oni hono tukuange ke ki’i ...

<005>

Taimi: 1700-1705

Siaosi Pohiva: ...Mālō, ko ē kuo mateuteu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole atu ke tuku ‘e ne maumau’i e taimi foki mai ki he ‘Esitimeti.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘Ai mu’a ke fakapotopoto ho’o me’a ‘oku fai.

Siaosi Pohiva: ‘E ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke fakatatau mai ‘a e *Cook Island* ‘oku pule’i ia mei he feitu’u kehe. ‘Oku kei fiefia pē ‘a e fonua ni ‘oku nau kei hao he mahaki tangutu ki lalo mo e fakahela.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko ho me’a ia ‘akoe ke u tangutu ki lalo. Ko e me’a ia ‘a e Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tangutu ki lalo mo e fakahela.

Siaosi Pohiva: ‘Oua te ke fakavave’i ‘e koe me’a ko eni ‘a e Patiseti ko eni.

Sea Komiti Kakato`: Me’a mai Fakafofonga me’a mai pe he Vouti 15.

Siaosi Pohiva: Ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko ho'omou laumālie lelei pē.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku 'ikai toe 'i ai ha 'uhinga kehe ia 'a e fakatangi atu ko eni mo e fakamalanga atu ko eni. Ko 'eku talanoa ko ē ki he 'utu Sea, ke fakamahino mai ko e hā e founa 'oku mou ngāue'aki he Pule'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea tokoni atu ki he Fakafofonga ko eni.

Sea Komiti Kakato: Tokoni ē mei Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'utu 'osi vahe pē ia ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, potungāue kotoa pē 'oku 'i ai 'e ne *allocation* ai ki he 'utu. Ko e feitu'u ko ē 'oku fai ai 'a e 'utu pē ko e pausa 'a hai mo hai mo hai, 'osi tuku e mafai ko ia mo e fatongia ko ia ki he *CEO* mo e potungāue. 'Oku nau 'ilo e pausa ko ē mahalo 'oku ki'i ma'ama'a'aki e seniti 'e taha, pē ko e seniti 'e ua, pea manatu'i ko e pausa foki ia 'oku pule'i e totongi ia, tatau kotoa pē 'ū pausa ia 'Eiki Sea. 'Oku ou kole atu ke tau fakapotopoto mu'a 'etau fie ...na'a faifai kuo tau 'eke ha totongi ha fo'i leta loto 'Eiki Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i Sea fiema'u mo e vahevahe taau ke kau kotoa e fanga ki'i pausa 'i Tonga ni he ko e fu'u silini lahi eni 'oku vahevahe ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ki'i me'a mai 'a Vava'u 14.

Tokanga pe ki he mateuteu ha a'u mai e Koviti 19 ki Tonga ni.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato. Mālō Sea ho'o kei laumālie ki he efiaki ni tataki e lelei e Fale ni. Pea hangē pē 'oku tafe lelei pē 'Eiki Sea 'a e Fale 'Eiki ni feme'a'aki ko ia 'i he 'Esitimeti.

Sea ko e me'a 'uluaki pē 'oku ou fie fakahoko Sea fie fakamālō'ia pē au ai 'a e 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'e ne kau ngāue 'i he ngāue lelei kuo nau fakahoko 'o kei hao ai 'a Tonga ni 'i he Koviti-19. Pea 'oku 'ikai ko ha ngāue si'isi'i ia Sea ko e taha eni ha ngāue lahi mahalo 'oku tau fanongo kotoa pē 'i he ngaluope pea mo e ngaahi ongoongo 'i he me'a ko eni 'oku hoko ki Fisi 'i he taimi ni fakamuimitaha. Pea a'u ki he tāpuni 'enau 'ofisi lahi ko ia 'a e kautaha Potungāue Mo'ui ko ē 'a Fisi pea mo e vahevahe holo 'a 'enau ngaahi *resources* ko e 'uhinga ko e ngāue pē 'a e Koviti-19 pea 'oku fakamālō lahi ai Sea.

Sea 'oku 'ikai ke u toe tokanga 'a e motu'a ni ia ki he ngaahi fatongia kehe fu'u me'a mahino e ngaahi fatongia ko ia 'a e potungāue angamaheni 'oku ou fie fakamālō pē au 'e Sea he 'oku mahino lelei 'a e peesi 34 ko ia 'a e Fakamatala Patiseti. 'Oku 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e potungāue ki hono langa fo'ou ko ia 'o e falemahaki ko ia Pilinisi Uelingatoni Ngū, mahino mei he lipooti 'a e Pangikē ko ia 'a Māmani Sea 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki pea 'oku tau lotu pē mo fakatauange 'e vave pē ha taimi 'e ai ha pa'anga ke fai'aki e langa ko eni Sea 'uhinga pē ko e tu'unga malu 'o e kāinga ko ia 'o e fonua pea mei Vava'u lahi Sea, ka 'oku ou fakamālō au ia 'oku 'asi pē ia 'i he polokalama pea mo e fokotu'utu'u ngāue ko ia 'a e potungāue pea mo e Pule'anga.

Sea ko e me'a pē 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni Sea ko e hangē ko e me'a ko e 'a e 'Eiki Minisitā mahino 'a e tokanga, tokanga e motu'a ni ki he tu'unga malu mo e tu'unga mateuteu ko ia e fonua na'a faifai kuo a'u mai e Koviti, pea hangē ko e fakahoko ko ia 'a e ngaahi palani ko ia 'a e potungāue 'i he peesi 19 na'e kau ai 'a e 'apiako neesi ko Kuini Salote Sea 'i he polokalama fokotu'utu'u pea ko u fakamālō ko e 'i ai e pa'anga ke fakahoko e ngāue ko eni Sea he 'e tokoni lahi eni Sea na'a faifaiange kuo 'i ai ha *case* 'i Vaiola ko e kau ngāue ko ē te nau ngāue ki he *case* ko eni he'ikai te nau toe ō nautolu ia ki 'api, 'e hoko 'a e 'api nofo'anga neesi ko eni ke nau nofo ai pea nau kolonitini ai 'i he hili ange ko ia 'a e ngaahi tokanga makehe...

<007>

Taimi: 1705-1710

Saia Piukala : ... hono tokangaekina kinautolu kapau 'e 'i ai ha *case* heni pea 'oku ou fakamālō lahi ai Sea. Ko e 'uhinga ko ia 'eku pehē Sea, ko 'etau tu'unga mateuteu mahino he me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'a e Senitā Mo'ui ko ia 'i Tatakamotongá. 'Osi mahino Sea he me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā he feme'a'aki he polokalama patiseti, ka 'e lava 'e he Senitā ko eni 'o *cater* pē te ne tokanga'i ha kau mahaki 'e toko 15. Pea ko e tokanga 'a e motu'a ni Sea 'i he tu'unga mateuteu, mahino pē ko e fale nofo'anga 'oku 'i he Senitā ko eni ko e fale pē 'e 2. Ko 'etau tokanga pē ia Sea na'a faifaiange ko 'etau kei malú pē foki Sea ko hono ta'ofi 'a e kau'āfonua. Ko 'etau talanoa ko eni Sea na'a faifaiange pē ō mai 'a e ngaahi *case* fakafoki mai 'o kolonitini 'o 'i ai ha *case* pē *positive* pē 'i ai ha me'a 'o hoko ai 'a e ngaahi me'a ko eni pea ko e tu'unga mateuteu.

Fakamalo'ia 'e Vava'u 14 'a e patiseti 'oku vahe'i ki he ngaue 'ovataimi 'a e Potungāue Mo'ui

Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea na'e 'ohake he me'a he feme'a'aki 'a e 'ovataimi pa'anga 'e 4 miliona 'oku fiema'u 'e he Potungāue Mo'ui ko e 'uhinga ko e ngaahi ngāue ko eni. Sea ko u fakamālō ko 'eku sio hifo he pa'anga 'ovataimi ki he Potungāue Mo'ui he taimi ni 'i he 'esitimetri 'oku fe'unga mo e 1.7 miliona. Pea neongo pē 'ene nounou ko eni Sea ka 'oku ai e tokanga makehe 'a e Potungāue pea mo e Pule'angá, pea ko u tui pē au ia ka 'i ai ha fiema'u ko e pa'anga ko eni

'i he pa'anga talifaki ki he ngaahi me'a fakavavevavé ki he fakaivia mo tokoni'i he 'oku mahu'inga 'aupito pē ke ma'u 'e he kau ngāue ia Sea 'a e loto fiemālie, ko e 'ikai ko ē ke totongi 'enau 'ovataimi 'o 'osi ha lau māhina Sea ko e me'a fakavaivai ivi ia ki he ngāue. Ka 'oku ou fakamālō au Sea 'i hono tokangaekina 'a e tu'unga ko ia.

Tokanga 'a Vava'u 14 ki he holo 'a e 'inasi 'oku vahe'i ki he *maintenance and operation* ki he va'a nifo

Hangē ko e fakahoha'á Sea 'oku 'i he peesi 19 ia 'oku 'i ai e ngaahi faka'amu ia ai Sea 'a e Potungāue pea 'oku mahino pē kiate au ia 'oku ngāue pē ki ai 'a e Pule'angá. Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a makehe Sea 'oku ou ki'i fie tokanga atu pē ki ai 'i he peesi 244. Sea ko hono tauhi mo hono tokanga'i pē ko e *Maintenance and Operation* 'a e va'a ko eni ki he nifo. Mahino ki he motu'a ni Sea ko e va'a eni 'oku lahi e ngaahi me'angāue 'oku laulau miliona hono mahu'inga ke tokanga'i 'i Tongatapu ni, 'Eua, Vava'u mo Ha'apai. Ka 'oku ou 'ohovale 'Eiki Sea he'eku sio hifo 'oku holo ia mei he 2 mano 8 afe ki he 3 afe pē. Sea ko u tui ko e pa'anga eni ia 'oku fu'u si'isi'i fau ia Sea ki hono tokanga'i ha ngaahi me'angāue 'oku 'i he laulau miliona hono mahu'inga, pea 'oku ou tuku atu pē 'e au ki he 'Eiki Minisitā pea mo e kau mai ke fai hano tokangaekina 'a e tafa'aki ko eni ki he *maintenance* 'ene fu'u holo lahi pehē ka 'oku ou tui ko e tafa'aki eni 'oku mahu'inga Sea ki hono tokangaekina 'a e ngaahi me'angāue 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o e fonua.

'Ikai ke u toe lave ko u fakamālō heni Sea ki he ngaahi me'a ki hono 'ave 'a e kau mahaki ki muli, pea hangē ko e fakahoha'a Sea, ko u fakamālō lahi au heni ki he Potungāue pea mo e pou pou atu ki he 'esitimeti ko eni. Ko e ki'i me'a pē na'a ku veesi pē na'a ku 'ohake ko ē ke fai ha tokanga ki ai, pea mo e mahu'inga pē Sea 'a e tu'unga mateuteu 'a e Potungāue pea mo e Fonua ka faifaiange 'oku tō mai 'a e fokoutua ko eni KOVITI 19. Ko u tui ko e faingamālie lahi eni 'o kitautolu he ta'u kakato eni 'e taha 'alu eni ke ta'u 'e 2 Sea, ke tau feinga'i ke tau toe mateuteu ange 'o 'ikai ke tau hangē ko e ngaahi fonua kaungā'api ke hoko nautolu ko e ako kiate kitautolu Sea, pea pou pou atu ki he 'esitimeti ko eni pea mo e ngaahi me'a 'oku 'ohake Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato : Mālō kiate au kuo maama lelei 'a e feme'a'aki he Vouti.

Mo'ale Finau : Sea ki'i miniti pē 'e taha. Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato : Kapau na'e 'ikai te ke tokanga koe ki he *parking* 'anenai ka ke malanga he me'a ko ena, me'a mai.

Mo'ale Finau : Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Ko e taimi eni ko ē 'oku mou ...

<008>

Taimi: 1710-1715

Sea Komiti Kakato: ... pule taimi mo e alea'i ai 'etau vouti. 'Oua toe takai noa'ia ...

Mo'ale Finau: Na'e mahu'inga Sea he na'e 'osi me'a pē Minisitā mahu'inga e ano ko eni e parking pea 'oku fanongo mai pē 'a Ha'apai ki ai 'Eiki Sea palopalema ia 'oku mo'oni 'Eiki Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe.

Fehu'i 'oku ai ha fakakaukau ke fokotu'u ha misini dialysis 'i Tonga ni

Mo'ale Finau: Ko 'eku ki'i fehu'i pē au 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e *dialysis* pē 'oku 'i ai ha fakakaukau ki ha mīsini *dialysis* 'a e fonua 'Eiki Sea ko u tui ko e ki'i fehu'i pē ia 'oku 'i ai pē ni'ihī 'Eiki Sea 'oku nau tohi mai 'o kole mai ke, ke 'ohake he momeniti ko eni e me'a 'oku mahu'inga 'oku ō hotau kakai ki Fisi nofo ai 'o totongi e fu'u silini lahi he *dialysis* 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea he'ene pehē ko u tui pē 'oku mahu'inga eni ke u 'eke ai pē ki he Minisitā ke 'omai pē ha'ane ki'i tali. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i taimi pē ho'o tali e 'ū fehu'i kae hokohoko atu e feme'a'aki 'a e Hou'eiki pea ko e 'uhinga ko e taimi ko ē te ke me'a ai ko ē 'o fakamaama te ke to'o atu 'e koe hoko atu mo e kau, mou hokohoko mai Tongatapu 5. Fika 1 e *dialysis* pea hoko mai e ... Me'a mai.

Losaline Ma'asi: Fakatulou atu Sea pea tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea pehē foki ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga.

Kole fakama'ala'ala ki he 'inasi 8 kilu 'oku vahe'i ki he Tonga Health

Sea ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui koe'uhí ko e ko e ngāue lahi kuo fakahoko koe'uhí ko e patiseti ko eni pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō foki mahalo ne hoha'a'ia pē 'i he 'i he feinga atu fekau'aki pea mo e *health center* ko ia 'i Kolovai pea pehē foki mo Nukunuku ka ko u tui pē 'i he ta'u fakapa'anga hoko mai 'e malava 'o fakahoko e ngaahi ngāue ko ia.

Sea ko e ko e vakai pē ki he peesi 245 fekau'aki eni pea mo e *Tonga Health Foundation* pea 'oku fie 'eke pē ia 'e au fekau'aki pea mo e pa'anga ko eni ki he 2021/2022 'oku hā heni ko e pa'anga 'e taha miliona fā kilu ko e vakai 'a e finemotu'a ni ia Sea koe'uhí 'i hoku, 'i he fatongia koe'uhí ko e Fakafofonga Fale Alea 'o kau atu ki he Poate ko ia 'a e *Tonga Health* ko e, pē ko e fie ko e fie fehu'i pē fekau'aki pea mo e pa'anga ko eni 'oku mahino ia ko e ta'u kotoa pē 'oku 'omai e pa'anga 'e ono kilu ki he ngāue ko ia ko ē 'a e *Tonga Health* na'e totonu pē ke fitu kilu fakatatau ki he alepau ngāue ko ia pea mo e tokoni mei he *DFAT* pē ko 'Aositelēlia pea ko e ta'u 'e tolu ia ko eni ko e ono kilu pē na'e 'omai. Ka ko 'eku vakai hifo koe'uhí 'oku 'oku 'i he taha miliona fā kilu ka 'oku mahino foki ia ko e pa'anga ia ko eni mei he *DFAT* 'omai 'oku 'ikai ke fakafou mai ia 'i Fale Pa'anga ka 'oku ha'u hangatonu pē ia ki he *Tonga Health* ka 'oku, ka 'oku hiki eni ia 'o taha miliona fā kilu pea kapau ko e ko e tokoni ia 'oku 'omai 'e toe fiefia ai pē *Tonga Health* he 'oku meimei ko e 'inasi ia 'oku 'omai ko ia ko ē pea mei he Pule'anga 'a e fo'i ono kilu 'oku fe'unga pē ia ki hono fakalele 'aki ko ia e 'ofisi pea pehē ki he kau ngāue ka 'oku lahi e ngaahi ngāue ia 'i he *maintenance* ko ia ko ē 'o e 'ofisi e *Tonga Health*. Ko e fo'i ha'u hangatonu pē foki e tokoni ia 'a 'Aositelēlia ki he ngaahi ngāue ki he mo'ui lelei 'o 'ikai ai ha kaunga 'e taha ki he 'ofisi ka 'oku ou fie 'eke pē 'e au ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e valu kilu ko eni 'oku 'omai he 'oku meimei ko e tokoni ia ko ena 'a 'Aositelēlia 'oku 'omai ko e fo'i pa'anga pē ia 'a 'Aositelēlia 'e tolu kilu 'i he ta'u fakapa'anga 'a ia 'e liliu pē ia 'o fā kilu hiva mano 'o tō loto pē ia 'i he valu kilu ko eni kapau 'oku nau 'oku fakakau atu 'a e tokoni ko ia 'a 'Aositelēlia ka ko u faka'amu pē ke fakama'ala'ala mai 'a e pa'anga 'e valu kilu ko eni pē ko e tokoni pē ia 'oku 'omai koe'uhí ko e *Tonga Health*. Koe'uhí na'a fai ha 'amanaki atu ia ki he ngaahi ngāue 'e fakahoko ko ia mo faka'amu 'a e *Tonga Health* koe'uhí ke fakahoko pea a'u atu ia ki Fale Pa'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia.

Ko u tui pē na'e 'osi 'i ai pē ngaahi palopalema pehē 'i he fononga mai e ngāue ko eni ka kou fiema'u pē fakama'ala'ala 'a e pa'anga ko eni 'e valu kilu ko eni pē ko e mo'oni pē 'ene tu'u hē ko e pa'anga ia ke ngāue'aki 'e he *Tonga Health*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae tuku mu'a Sea ke fakaongo atu pē 'a e ki'i me'a ko eni 'oku mau tokanga ki ai Sea. Ko e vouti eni 'oku mau loto ...

<009>

Taimi: 1715-1720

Mateni Tapueluelu: ... ke fakapapau'i mo'oni he 'oku tokoni'i fakamatoato pea totonu. Pea ko u faka'apa'apa pē Sea ka 'oku mau faka'amu 'e 'ikai ke tau fai pē ha fa'ahinga malanga le'olahi mo fakapātū kae 'ikai ke fakaho'ata mai 'i he mata'ifika.

Pea 'oku ou taki homou tokanga ai ki he peesi 15 mo e 16 'o e palani ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí 'a ia na'a ne fakaongo mai e konga 'anenai mo 'ene ngaahi faka'amu 'a ia 'oku hā hake hena Sea. Ko e ngaahi polokalama langa 'o e KOVITI-19 pea 'oku mau faka'amu Sea ke fakaongo mai he Pule'angá 'e tokoni'i 'a e ngaahi polokalama ko ení. Ko e ngaahi polokalama langa ko ení 'oku fakakātoa 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 8.1 miliona. 'Oku kau ai e fakalelei'i ko eni 'o e 'api neesí, 64.9 miliona 'oku kei fakatatali ke ma'u hano pa'anga. Pea mo e palani ki he langa 'o ha fale ke tuku ai e ngaahi faito'ó, 1.7 miliona e taha, 1.5 miliona e taha, lōua kei fakatatali ke ma'u hano pa'anga.

Hou'eiki na'a mau kole ki he tokoni 'a e kau ngāue 'a e Fale Aleá ke fakataha'i mai angé 'a e pa'anga ko ē ki he *catering, travel* mo e ngaahi fakamole fakananiví. Laulau miliona, 11 miliona pea 'oku mau faka'amú Sea ke fakapapau'i 'e 'ave ha pa'anga ki hē ke fakapapau mai kiate kimautolu. Ko hono mo'oní Hou'eiki 'oku mau feinga ke tokoni atu ka ko e talu 'etau fengāue'aki ko e ngaahi va'a totonu mo e ngaahi potungāue totonu 'oku kau tonu ki he folofola mei he Tāloní, 'oku 'ikai 'aupito ke mau fiamālie ki he, ki he ngaahi fakamatala 'oku 'omaí, kau ai e me'a ko eni e Potungāue Polisi.

Kapau te mou mea'i Hou'eiki ko e ki'i 10 miliona ko eni pē ko e 12 miliona 'oku fakahoko mai 'e tuku 'i Fale Pa'angá, meimei 'osi pē ia he 8.1 miliona ko ená kapau 'e fakahoko 'a e langa. Te'eki ke lau ki ai 'e Hou'eiki 'i he peesi 16 'a e ngaahi lakanga ko e ngaahi fiema'u vivili ki he Potungāue Mo'uí 'oku 'asi 'i he peesi 16. Kātoa e ngaahi fiema'u vivili mo e vahevahe 'o kau ai Sea 'i he peesi 17. 'Oku mau faka'amu ke fakapapau'i mai 'e fakapa'anga 'a e ngaahi lakanga ko ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē.

Mateni Tapueluelu: Ke fakapapau'i mai 'e fakapa'anga e ngaahi lakanga ko ía.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io. Kole faingamālie pē ke tokoni ka ko ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku mo’oni ‘aupito pē ko e palani, palani ko eni ‘a e Potungāue Mo’uí ‘oku makatu’unga mei ai hono fa’u e ‘Esitimetí. Ka ko e ‘Esitimetí ‘oku tau talanoa ki ai ke fakapaasí. ‘I he ‘uhinga, ko e ngaahi me’a ko ena ‘oku, ‘oku ne ‘omai neongo ‘oku ‘asi hē ‘oku te’eki ai ke fakapa’anga, ka ‘oku ‘osi fakapapau’i atu ‘i he lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ma’u hono pa’anga. ‘A ia ko e fale ko ena ke tauhi e, ‘a e ngaahi koloa fakafaito’ó kuo ‘osi ma’u hono pa’anga tokoni. Ko e fale ko ena ki he kau neesí kuo ‘osi me’a atu e ‘Eiki Minisitā kuo ‘osi ma’u hono pa’anga.

‘E tonu ange Sea ke tataki e tokanga ki he fakakātoa mo e ‘esitimetri ko eni ‘a e potungāue. ‘Oku hiki ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 10 miliona ‘a e ‘esitimetri e potungāue. Fakataha’i ia e pa’anga ‘a e Pule’angá mo e pa’anga tokoní, ko e pa’anga ngāue ko ē ko ē ‘a e potungāue ‘oku hiki ‘aki e pa’anga ‘e 10 miliona. ‘A ia ko e ngaahi me’a kotoa ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá ‘oku ‘i loto ia he ‘Esitimetí pea na’e ‘osi fakaikiiki atu he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Tautautefito ki he hokohoko atu hono malu’i e kau’āfonuá. Ko e tokoni pē Sea he koe’uhí ‘oku, ‘oku mo’oni pē ‘ene me’a ‘ana ki he palaní, ka ko e palaní ko e, ‘oku tokoni ia ki hono fa’u e ‘Esitimetí. Ka ko e ‘Esitimetí ‘oku tau fakapaasí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito e tokoni lelei ‘Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Hou’eiki ko e palani ena ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘oku me’a ‘i mu’a ‘ia moutolu na’e fakamo’oni mai ki ai. Pea ko e ‘Esitimetí mata’ifiká ‘oku tipeni ia mei he palaní pea ko u loto pē ke mou faitotonu Hou’eiki. Ko u kole pē Sea ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí ke ne me’a mai he na’e toki ‘osi ‘ene fakamalanga me’a. ‘Oku ne kole mai ke ‘oange ha pa’anga ke fakalelei’i ‘aki e ‘api neesí. He ‘e tupunga Sea ‘emau pāloti mo ‘emau ngāue ko eni ‘i he kaha’u ka hoko mai ‘i he fakamatala patonu mo fakapapau ‘e ‘omai he Pule’angá.

Ko ē ‘oku fakahoko mai ‘oku me’a mai he Minisitā Mo’uí ‘oku ma’u e pa’angá. Ko e pepa ko eni ‘i mu’a ‘ia tautolu ‘oku fakamo’oni pea sitapa mai hono hingoá ai ‘oku kei tali ki he pa’anga. Tatau e peesi ko ení mo e peesi 19 kei fakatatali ki hono pa’anga pea ko u kole pē Sea ke ‘omai angé ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘ai ke tonu he ‘e ‘osi eni te tau ō ‘o lipooti tu’o 2 ki palasi. Pea ‘oku ‘ikai ke mau loto ke mau ō loi ki he’ene ‘Afió ‘e Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki’i tokoni fakatonutonu atu pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai. Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku fakatonutonu atú ‘Eiki Sea. Ko e fakamatala ko ē ‘oku...

Taimi: 1720-1725

‘Eiki Minisitā Polisi: ... foki ki ai e Fakafofonga, ko e fokotu’utu’u ngāue ia ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘oku tau hoha’a ko ē ki ai ‘i he taimi ni ko e mata’i fika ko ē ko ē ‘a ē ko ē he patiseti, ko e fika ia ‘oku tau tokanga ko ē ki ai, he koe’uhi he ko e ‘ū fokotu’utu’u ngāue kotoa ko ē ‘oku ‘osi fa’o kotoa pē ‘i hē. Pea kapau te tau malanga tautolu ia hē ‘Eiki Sea kae tuku e fika ‘i hē, ka ko ‘eku fakatonutonu atu Fakafofonga, ko e ko e ‘etau fakamatala ko ē talanoa pa’anga te tau foki ki he fo’i lao ko ē ‘esitimetri. Pea ko ia ko e pa’anga pē ia ko ē te tau ala ko ē ‘o ngāue ‘aki, he ‘ikai ke tau lava kitautolu ia ‘o ala ki he fokotu’utu’u ngāue he ‘oku ‘osi fa’o pē ia ‘i loto hē, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu, he ‘oku’osi fa’o ē ‘i hē pea ‘oku tonu ke tau tokanga pē ki he fo’i lao ko ē ke paasi ē kae lava ‘o fakapa’anga ‘ene fokotu’utu’u ngāue. Ko e tokoní atu pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Sea tuku mu’a kau ‘eke ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui pē ‘oku tonu ‘a ‘ene fakamatala ‘oku ‘omai ko ē, he’e ‘osi eni Sea te tau kumi pē ‘e lava pē ‘oku fakahoko e ‘ū ngāue ko eni, ‘e siofi eni he taimi mālōlō, pea fakalelei’i fale neesi, pē fokotu’u ‘a e fale faito’o, ‘a eni ko eni ‘oku fakapa’anga hake ko ē talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano pa’anga. Kapau ‘oku mou pehē ke tau nofoma’u pē ‘i he fo’i ‘esitimetri...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tuku ke ki’i tokoni mai e Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa Sea. Ko e ‘uluakí ko e ‘ai, ko e hoha’a ko eni ki he ‘ovataimi, pea ‘oku mo’oni pē ia ‘Eiki Sea, na’e ‘ai pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Mālōlō. Ko e ‘uhinga ‘oku toe lahi ange ai ‘a e ‘ovataimi ko ē ‘a e falemahaki ko e ‘uhinga ko e Kōviti ‘i he *overtime*, ko e kau *front liners* pē ia. Pea ‘oku fakapa’anga e, ‘a e ngāue ia ko eni Sea ‘oku kau mo e pa’anga tokoni ia ki ai hono fakapa’anga ko ē ‘ovataimi. Pea ‘oku tatau pē ia ki he Potungāue Kasitomu mo e ngaahi Potungāue ko ē ‘oku felāve’i hangatonu mo ia.

Ko e ‘ovataimi fakalukufua ‘Eiki Sea ko ‘eku talanoa fakalukufua pē eni ki he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘i ai e tokanga ki ai ‘a e Pule’anga, pea ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai ‘a e ngaahi hoa ngāue, pea ‘oku ‘osi fai ‘e Falepa’anga ‘oku ‘i ai e *TA* ‘e ha’u ‘o fai hono *review* kātoa eni, mo hono fokotu’utu’u ha founga ‘e lava ke mapule’i lelei ai ‘a e ‘ovataimi.

Na'e 'i ai e hoha'a 'a e Hou'eiki ko e ngāue ko ē he houa 'e 2 kae tohi he houa 'e 5, 'Eiki Sea, ko e ngaahi *issue* motu'a pē ia 'a e 'ikai ke fai mo'oni, faitotonu. Pea ko e founa ngāue, ko ia 'oku feinga ke fokotu'utu'u ke fakangata ki he hā hono lahi he houa te tau pehē 'e lava ngāue'i pea lava 'o fai fakalelei, pea ka 'ova atu ai, pea 'oua 'e toe totongi ia.

Ko e kongā ko eni ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ē 'a e Potungāue 'Eiki Sea, 'e fiefia ke fakahāa'i ko e Potungāue eni 'oku lahi taha ai hono teke ki ai 'a e ngaahi tokoni kotoa pē mei tu'apule'anga, tautautefito ko e 'uhinga ko e Kōviti, 'ikai ke ngata pē 'i he mateuteu, he *preparedness* kau ai pea mo e ngaahi langa ko e kongā foki eni ia 'o e tu'u mateuteu. Hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, tokoni'i 'a e ngaahi *Health Centre* ke langa hono langa fo'ou 'o e fale ko eni kou lave ki ai 'a Kuini Salote, pea ko e mo e langa ki he *warehouse*, ke lava 'o *centralize* ki ai 'a e 'omai e *drugs* mo e ngaahi me'a ko ia.

Pea ko e tu'u ko ē ke hoko atu 'Eiki Sea, 'oku kei fiefia 'a e ngaahi hoa ngāue ke tokoni'i 'a e palani ngāue kuo 'osi 'i ai 'a e *national planning* ia 'a e Potungāue Mo'ui ki he *preparedness*. Ka na'e 'osi tuku atu ia ki he ngaahi hoa ngāue, ongo Pangikē, Nu'usila, 'Asitelelia, pea pehē ki he ngaahi hoa ngāue kehe.

'A ia Sea ko e hoha'a ko ē pehē ke fakapapau'i 'a ia 'oku fa'a fai ia 'e he fika 4, fakapapau'i 'a e silini pē 'oku ngāue'aki 'Eiki Sea. Ko e 5 miliona ko ē na'a ku lave ki ai, ko e silini ia 'oku to'o mei he patiseti 'o fakahingoa ko e pa'anga tokoni ki he mo'ui, ako, polisi, mo e ngaahi Potungāue 'oku felāve'i hangatonu.

Ko 'etaui patiseti 'Eiki Sea 'oku fakafalala ia neongo 'ene *deficit*, ki he pa'anga 'oku kole mei he ngaahi hoa ngāue. Kuo 'osi kamata 'eku ma'u 'e au e ngaahi silini he taimi ni ...

<005>

Taimi: 1725-1730

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Mei he ngaahi hoa ngāue mei 'Aositelēlia 'osi fakapapau'i mai 'a e pa'anga 'e 5 miliona ko 'enau tokoni ia ki he *Budget deficit*, 'anenai pē na'a ku fakamo'oni ai ko e tokoni ia 'a 'Aositelēlia ko e 1.7 ko e *Budget support* ia ki he ta'u ni, ka 'e lava ia 'o 'ave ki he ta'u kaha'u tokoni fakapa'anga, tatau ai pē na'a ku fakamo'oni 'anenai 'Eiki Sea ko e 5 miliona *TOP* ko e tokoni mai ia mei 'Aositelēlia ki hono fakapa'anga 'a e polokalama ko eni hono fakalelei'i e ma'u'anga 'uhila, 'a eni 'oku lolotonga fai ko eni he Potungāue 'Uhila.

Fakamalo'ia e tatakī 'a e Minisita Mo'ui 'o tau kei hao ai mei he Koviti

Ko ia Sea ko hono fakama'opo'opo 'oku ou kole atu mou laumālie lelei ki he 'Esitimeti ko eni e 'Eiki Minisitā Mo'ui he 'oku kei aho e fonua ni ko e faka'uto'uta 'a e Minisitā pea mo e potungāue. Ko e hoha'a ko ē ki he fakaava 'a e *border* 'oku 'ikai ko tautolu pē 'Eiki Sea 'oku tau hoha'a ki ai, ko e māmani kātoa ko eni 'oku tau faka'amu ke fai mo fakaava hotau *border*, ka ko e ngaahi *policy* ko ē 'oku fakahoko he Pule'anga ko e ngaahi *variant* ko eni 'o e Koviti-19 mou me'a pē ongoongo ki Fisi mo e ngaahi fōtunga ko ē 'oku 'alu ai, kei mahu'inga ange pē malu 'a e fonua he ko 'e ne fakamole ko ē fakalukufua ki he fonua ka faifaiange kuo tu'uta e mahaki e faka'auha ko eni 'i Tonga ni 'e mole e ngaahi mo'ui tokolahi he fonua ni, pea toe uesia fuoloa ange tau faingata'a'ia faka'ekonōmika, tau fononga lelei pē tau fononga pē mo e 'Eiki 'etau ngāue he 'oku tau kei hao pē 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou fokotu'u atu ā 'Eiki Sea kuo fe'unga ā hono fakahoha'asi e ki'i 'Esitimeti 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui ka tau hiki ā ki he Ako mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō pē ki he Minisitā 'i he tali lōloa 'oku 'omai. Sea ka na'e mei nounou ange kapau na'e fakahoko mai ko e ngaahi lakanga fiema'u vivili ko eni 'oku fiema'u he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'e fakapa'anga, nounou ange ia Sea. Ko e ngaahi *project* ko eni 'oku fokotu'u hake ko ē 'e kumi hano pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Tukuange ke me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku ne mea'i e me'a ko ia.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Fale 'Eiki kae 'atā ki he finemotu'a ni.

Lord Fakafanua: Kātaki pe Sea ko e fakahoha'a ko eni 'oku 'i ai mo e ngaahi fehu'i ke 'ave ki he 'Eiki Minisitā ke ne me'a mai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia

Lord Fakafanua: ‘Io. Fakatapu pē ki he Feitu’una Sea pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Oku fai ‘a e fakamālō ki he potungāue ko eni koe’uhí ‘oku mahu’inga ‘etau mo’ui pea mo e ngāue nau fakahoko ke malu’i tautolu mei he Koviti pehē foki ki he ngaahi mahaki ta’epihi.

Sea ko ‘eku tokanga ki he peesi 122 ko eni he Palani Ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui ‘oku hā ai ko e ta’u fakapa’anga 2021/22 ‘a ia ‘oku fakaivia’i he Patiseti ko eni mo e ‘Esitimetri’oku 6.33 miliona pea pehē foki mo e pa’anga mei he Pule’anga ‘oku 3.83, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia koe’uhí ko e peesi 245 ‘o e ‘Esitimetri’oku hā ai ko e polokalama fika 5 ‘oku 2.6 miliona pē. ‘A ia Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku pē koe’uhí ‘oku fokotu’u mai he pa’anga ngāue ko eni ‘a e potungāue ‘a e 6.33 miliona mahino ai ko e 3.83 mei he Pule’anga kae hili ko ia ko e Patiseti ‘oku 2.6 pē koe’uhí pē mahalo ko e feme’a’aki ‘oku ‘i ai ‘a e fetō’aki ‘aki ‘a e ngaahi tokoni a’u mai ia ‘amui, ka ko e fie fakapapau’i pē ‘e ma’u he potungāue ko eni fakatatau ki he polokalama fika 5 ‘a e pa’anga ko ē ‘oku fokotu’u he *corporate plan* fehu’i ‘uluaki ia Sea.

Kole fakama’ala’ala ki he hiki e polokalama tokoni fika 14 mei he 1 miliona tupu ki he 10 tupu miliona

Fehu’i hono ua pē ko e fekau’aki ia mo e peesi fika 239 ‘o e ‘Esitimetri’ a ia ko e polokalama fika 1 *sub program* fika 3. Sea ko ‘eku fie ‘ilo pē au ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai ‘a e fakaikiiki fika 14 “totongi kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale”. Sea ko e polokalama ko eni mo e tokoni fika 14 ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga na’e 1.418 miliona pē, ko eni ‘oku hiki hake ‘o 10.8 miliona meimei 11 miliona Sea, ko e fu’u hiki lahi eni ki he tokoni mei muli, ka ko e tokoni fakatekinikale ko u fie’ilo pē au koe’uhí ko e tāpuni ko eni ‘a e kau’āfonua pē ko hai ‘oku vahe mei he tekiniikale fakatokoni ko eni pea ko e tokoni eni mei fē Sea. Ko e fie’ilo pē ‘oku ‘ikai ke fai ha kaunoa ‘oku tau pou pou ki he pa’anga kotoa pē ‘oku ‘ave ki he potungāue, ka koe’uhí ko e hiki mei he 1 miliona ‘o meimei 11 ‘i ai e fie’ilo ki ai Sea ke toki fakama’ala’ala mai he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ko ia pē ‘a e fie’ilo ‘e ua Sea ke toki ‘omai ha tali mei he Minisitā mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e *unknown donor* fe’unga mo e 8 kilu ki he Tonga Health

Losaline Ma’asi: Sea ‘oatu mu’a mo e ki’i fehu’i ko eni kae toki hoko atu ‘a e ‘Eiki Minisitā hono tali. Ko u kole pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā foki ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki ko ia mo e fehu’i ki he Tonga *Health*, peesi 245 fekau’aki ko ia pea mo e pa’anga..

Taimi: 1730-1735

Losaline Ma'asi : ...tokoni ko ia ki hono hiki ko ia mei he 9 kilu ki he 1 miliona, 1.4 miliona. 'Oku lave'i 'e he finemotu'a ni, ko e tokoni ia 'a 'Aositelelia 'oku ha'u hangatonu pē ia ki he Tonga *Health*. Ka 'oku 'asi ia heni ko e *unknown donor* ia 'a e fo'i 8 kilu 1 mano ko iá kātaki 'Eiki Minisitā. Ko e fiema'u pē ke fakapapau'i kapau 'oku 'i ai e tokoni ko ia pea sai 'aupito, ka ko e 'ai pē na'a faifai kuo a'u atu ia ki ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni pehē ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō kole ki he 'Eiki Minisitā ke tali mai e 'u 'otu fehu'i lahi ko ia kuo tuku atu, pea hoko atu mei ai 'a e maama kiate au e Vouti ko eni. Me'a mai.

Tali Minisita Mou'i ki he fehu'i 'a Tongatapu 5 ki he tokoni ki he Tonga Health

'Eiki Minisitā Mo'ui : Mālō 'aupito Sea tapu mo e Feitu'úna, tapu pea mo e Fale 'Eiki. Kau fakahoko atu ha ngaahi fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi kaveinga kotoa pē kuo tuku mai. Ko e 'uluaki pē ko e patiseti 'esitimetri ko ia 'a e Tonga Mo'ui Lelei, 'a ia ko e laka hake 'i he 1.4 miliona, 'a ia ko hono fakataha'i kātōa ia 'o e pa'anga mei he Pule'anga Tonga, fakataha pea mo e pa'anga ko ia tokoni mei 'Aositelelia.

Losaline Ma'asi : Sea ko u ki'i fakama'ala'ala pē 'aku he tafa'aki ko ia. Ko e tokoni ko ia 'a 'Aositelelia 'oku 3 kilu pē 'Aositelelia. 'E liliu ia 'o pa'anga 'e 4 kilu 9 mano, tānaki ia mo e 6 kilu ko ē 'e 'ikai ke a'u ia 'o 1.4 miliona. Ko e 'uhinga ia 'a e feinga 'a e finemotu'a ni ke fakapapau'i. He ko e liliu ko ia 'a e pa'anga 'e 3 kilu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea mālō ia 'oku 'osi mahino e fetongi pa'anga ia ko ena 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea. Ko e pa'anga tokoni, 'oku fokotu'u 'e he Potungāué, Fale Pa'anga pea mo e Potungāue ko ia 'a e ngaahi tokoni 'e ala ma'u pea na'e 'osi fai 'a e talanoa ki ai ki he ta'u fakapa'anga hoko. Ko hono fokotu'u pē ko e hā e fakafuofua ko ia ki ai. Pea kapau 'e 'ikai ke ma'u mai, 'oku 'ikai ke ma'u mai ia 'Eiki Sea, he 'oku 'osi mahino pē ia ko e pa'anga tokoni. Ka ko e founga ngāue ia 'oku pau ke 'omai ki he patiseti 'Eiki Sea. Kae hoko atu e Minisitā Mo'ui ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakama'ala'ala 'a e Minisita Mo'ui ki he kau *consultants* 'i he potungāue

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea kae hoko atu e ngaahi fakama'ala'ala. Ko e 2, ko e tokanga ko ena ki he pa'anga ko ia fekau'aki pea mo e kau *consultants* 'a e Potungāue Mo'ui.

Na'e 'i ai pē 'a e kau *consultants* na'e malava ke nau folau mai 'o fakahoko 'a e ngāue vāofi i lotofonua ni, pea mo e timi ngāue, kae 'ikai ke ngata pē foki ai, 'oku 'i ai mo e kau ngāue faka-*specialists* pē koe tu'unga mataotao 'oku nau ngāue 'i he Potungāue Mo'ui. Ko e kakai eni mei tu'apule'anga pea ko hono 'uhinga ia 'o e tafa'aki ko eni, he ko e tafa'aki eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ki hono tokonia fakalūkufua 'a e Potungāue Mo'ui 'i he ngaahi ngāue ki he KOVITI, kae 'uma'ā'a foki 'a e ngaahi ngāue kehe pē 'a e Potungāue Mo'ui hono tokangaekina 'a e kakai.

Ko e kaveinga leva 'e taha, fekau'aki mo e kau Neesi, ko e tu'u foki he taimi ni 'Eiki Sea 'oku fakahoko 'i loto pē he Potungāue 'a e ngaahi nga'unu holo 'a e kau ngāue. Mei he kimu'a na'a nau nofo pē nautolu 'i he patiseti pē ko ē 'a e Va'a ko eni Neesi, ka 'oku nau 'osi nga'unu 'a e tokolahi ia ki he ngaahi va'a ko ia 'oku nau ngāue fakapatonu ai, hangē ko e falemahaki, hangē ko ia ko e ngaahi va'a kitu'a, pea mo e ngaahi tafa'aki kehekehe pē 'o e Potungāue Mo'ui ko hono 'uhinga ia 'oku 'alu hifo ai 'a e pa'anga fakalūkufua ko eni ki he vāhenga 'o e kau neesi, he 'oku nau 'alu kinautolu ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku nau ngāue hangatonu ki ai.

Osi kamata e ngāue ki hono tukuhifo 'a e 'api neesi

Ko e tokanga ko ia ki he 'Api Neesi, hangē pē ko 'eku lave 'anenaí, 'oku 'osi fakahoko 'a e ngāue ko ia ki hono tukuhifo, 'a ia ko e pa'anga ia meimei ofi ki he vaeua miliona kuo 'osi fakahoko ki ai. Pea 'i he taimi tatau pē ko e langa foki ko eni, 'oku 'i he, fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ne 'osi fakapapau'i mai ko e ngāue ko eni 'e malava fakapa'anga 'i he ngaahi ngāue *projects* pē ko e ngaahi ngāue lalahi ...

<008>

Taimi: 1735-1740

'Osi fakahoko e fakamo'oni ki hono langa e fale tauhi'anga faito'o 'a e Potungāue Mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Ikai ke ngata pē ai ko e fale ko ia tauhi'anga faito'o kuo na'e toki fakahoko pē foki hono fakamo'oni'i 'a e ngāue ko eni pea mo e Pule'anga Nu'usila pea ko hono 'uhinga Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'asi ai he pepa ko eni he na'e he ko e pepa ia na'e fa'u ia kimu'a pea hili ko ia hono fatu e pepa ko eni 'oku te'eki ai ke ma'u mai ha tokotaha ia te ne hanga 'o fakahoko e fakapa'anga 'o e fale fakafaito'o ko eni. Pea 'i he ngaahi māhina ki mui ni mai pē na'e ma'u mai 'a e tokoni ko eni 'a Nu'usila ki hono langa ko ia e fale tauhi faito'o fo'ou 'a e potungāue. 'Ikai ke ngata pē ai ko e ngaahi lakanga ko ia 'a e potungāue 'e hokohoko atu pē 'a e tālanga ia pea mo e *PSC* kae 'uma'ā 'a e *Remuneration Authority* ki he ngaahi lakanga ko eni pea 'i he kuohilí ko e ngaahi lakanga foki ko eni na'e na'e 'i he ta'u kotoa pē 'oku tuku mai e ngaahi lakanga ke 'uhinga ke

fakafonu 'i he ngaahi ta'u 'i hono leleaki'i 'o e ta'u pea 'oku malava lelei pē ke fakahoko kātoa 'a e ngaahi ngāue ko ia.

Na'e 'i ai 'a e fehu'i mei he Fakafofonga mei Ongō Niua fekau'aki mo ha *health center* ki Tafahi kae 'uma'ā foki ki ha, ki'i 'aisi ki he pekia kae tuku mai pē hē 'Eiki Sea ke tuku ke fai ki ai ha vakai ki he ngaahi kole ko ia pea 'e toki fai pē ha talanoa pea mo e Fakafofonga.

Kei hokohoko atu 'a e ngaahi alelea ki he dialysis

Ko e tafa'aki ko ē ki he *dialysis* na'e 'osi fakahoko pē foki e ngāue fekau'aki pea mo e 'asenita mahu'inga ko eni pea 'i he'ene tu'u he taimi ni ko hono 'uhinga ko hono tātāpuni e kau'āfonua pea 'i he taimi tatau pē 'oku kei hokohoko atu pē 'a e alelea fekau'aki mo e kaveinga ko eni ki he kaha'u ka 'oku tau fakamālō foki 'oku kuo 'osi 'i ai 'a e 'a e kinautolu mei 'Amelika 'oku nau loto lelei ke fakahoko 'a e ngāue ko eni 'i he'etau hoa ngāue mo kinautolu kae 'uma'ā foki mei 'Aositelēlia.

Na'e 'i ai e fehu'i fekau'aki mo hono ngāue'aki 'e he potungāue 'a e kautaha ko eni ke fakahoko ai e ngaahi 'utu 'o e ngaahi me'alele 'o e potungāue 'i he tu'u mai ko ē 'a e hisitōlia pē ko e 'i he kuohilí 'o lele mai ki he taimi ni ko e taha eni ha vā ngāue lelei 'aupito 'a e Potungāue Mo'ui mo e kautaha ko eni 'i he maau 'a e ngaahi lekooti pea malava foki ke fakahoko ha ngaahi ngāue vāofi ki hono *reconcile* pē ko hono fakasiofi lelei e ngaahi ngāue kotoa pē ki he me'a fakapepa pea 'oku loto lelei pē 'a e Potungāue Mo'ui ke kei hokohoko atu 'a e ngāue lelei ko eni ka 'i he taimi tatau pē ko u tui ko e ngaahi kaveinga mahu'inga ia ki he kaha'u 'etau kau fakataha ka ko e ngāue lelei ko eni mo e hoa ngāue ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito.

Ko e ngaahi me'a ngāue ko ia 'i he tafa'aki e va'a e nifo 'e vakai'i lelei e tafa'aki ko eni mo'oni 'aupito 'a e tālānga ki ai ko e 'uhinga ko e ngaahi me'angāue eni 'oku 'i he laui miliona pea mahu'inga 'aupito pē hono tokangaekina lelei 'a e ngaahi me'angāue ko eni ko hono 'uhinga ko hono tokangaekina 'a e mo'ui fakalukufua 'a e kakai.

Talatalanoa ki he fiema'u ke langa fo'ou 'a e falemahaki Pilinisi Uelingatoni Ngū

Ko e falemahaki foki ko ia 'o Vava'u na'a ku lave pē ki ai kimu'a pea ko e ngaahi me'a nau lave ki ai 'i he uike kuo 'osi na'e 'ikai ke u toe loto ke u toe lave ki ai 'i he'eku talanoa atu 'i he efiāfi ni ka ko e *priority* mahu'inga taha ia 'a e Pule'anga pea 'oku laumālie lelei ki ai e 'Eiki Palēmia mo e Kapineti pea ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ne taaimu'a 'i hono talanoa'i 'a e kaveinga mahu'inga ko eni mo e ngaahi hoa ngāue ko hono 'uhinga 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke langa fo'ou 'a e falemahaki ko ia 'o Pilinisi Uelingatoni Ngū.

Ko e faka'osi pē 'e Sea ko e talanoa ko eni ke fakaava vave pē 'oku totonu ke fei mo fakaava 'a e kau'āfonua 'o Tonga ni. Te u lave pē ki he lipooti hono siofi faka'auliliki 'a e 'a e fokoutua ko eni he Kōviti-19 pea mo e Kautaha Mo'ui 'a Māmani kae 'uma'ā foki 'a e *response* 'a māmani tautautefito ki he kau taki fakapolitikale pea 'oku tui e finemotu'a ki ai ko e ...

<009>

Taimi: 1740-1745

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... faitu'utu'uni 'i he taimi 'o e mahaki faka'auhá 'oku ma'olunga ia 'i he politikalé. *Decision making in a pandemic is above politics.* 'Oku 'ikai ke totonu mo taau ke tau fakapolitikale'i 'a e ngaahi faitu'utu'uni ko iá ko hono 'uhingá ko e faitu'utu'uni kotoa pē 'e malava ke ne uesia lahi 'a e mo'ui 'a e kakai 'o e fonuá mo e kakai 'oku nau si'i tu'u lavea ngofua lahi 'aupito ki he fokoutuá. 'Eiki Sea 'oku fiema'u pē ke 'i ai ha ivi malu'i 'i loto fonuá ni pea 'oku 'i ai e taumu'a 'a e Potungāue Mo'uí ke fakahoko e huhu malu'í 'o a'u ki ha peseti 'e 70 kae malava ke toe malu ange 'a e kakai tu'u lavea ngofua 'i he fonuá ni 'i ha taimi 'e hū mai ai 'a e fokoutuá ki hotau ki'i fonuá ni. Ko 'etau faitu'utu'uni te ne malava 'e ia ke ne uesia 'a e toko 1 kilú pea 'oku fu'u fiema'u 'etau tokanga ki he'etau tu'unga fakapolitikale mo e tu'utu'uni 'i ha taimi 'o e mahaki faka'auhá.

Faka'osi Sea ke u fakahoko atu pē kuo toki a'u mai pea mo e tokoni 'a Nu'usila ki he'etau huhu malu'í pea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Palēmia 'o Nu'usilá, *Jacinda Ardern* 'i he'ene laumālie lelei kae 'uma'ā hono Pule'angá ke foaki mai 'a e *dose* 'e 4 afe 8 ngeau ma'a e Pule'anga Tongá ko e kamata ia 'enau tokoni mai ki hotau ki'i Pule'angá. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakatonutonu Minisita Fefakatau'aki 'a e fika totonu ki he fakaneifua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fokotu'u atu pē ke pou pou fokotu'u atu e voutí ka kimu'a ia ko e ki'i fakatonutonu faka'osi pē Sea. Na'e 'i ai e fika na'e 'ohake ko e 11 miliona ngāue fakalukufua 'a e ngaahi, na'e fakalea'aki ko e fakaneifua. 'A ia ko e fakatonutonu pē Sea ko e fika ko eni fakakātoa ki he 'Esitimeti mei he pa'anga e Pule'angá ko e 2 miliona pē. Pea fakataha ki ai mo e ngaahi *project* 'oku 2.6 miliona. Ko e me'a mahu'inga hení Sea 'oku 'ikai ko e fakaneifua.

Ko e ngaahi polokalama ako eni ngaahi polokalama talatalanoa hangē ko e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Mo'uí fai hono talatalanoa ngaahi me'a ke fai. Pea 'oku mahu'inga 'aupito he ngaahi polokalama ako ko eni pea mo e, pea mo hono ako'i e kau ngāue ke tonu 'enau fakafuofua kapau te nau si'i halōfia faingata'a ke nau ma'u ha, 'a e taukei mo e me'a 'oku fai

ki ai e tokanga. Pea ko e ki'i 'uhinga ia e fakamole ko ení fakalukufua e ngaahi potungāue. Pea tokanga atu pē Sea ko e lahi hono 'ohake e ngaahi fika hala pea mo hono taki hala'i. Mālō. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Poupou.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē. Ki'i faka'osi atu ai leva Sea ko hono 'uhinga ... pālōti e Feitu'una ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ke u ki'i tānaki atu ai pē ki he fakatonutonu ko ení 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e tauhi ko ē me'atokoni ko eni ki he kau, fa'ahinga ko ē 'oku fakafoki mai *repatriation*. 'Oku 'i ai e, 'a e, 'oku 'i ai e taimi 'oku ngāue'aki e vouti ko eni 'a e falemahakí ki hono totongi 'o e 'ū kautaha ko ē 'oku nau hanga 'o, 'oku kei tauhi 'o tauhi ko ē nautolu. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō au Sea ko hono 'uhinga ko e ngaahi fakama'ala'ala kuo 'omaí fekau'aki mo e me'a nau fakahoha'a ki ai e motu'á ni. 'Oku 'i ai 'a e fakahoko mai ko e *project* ko eni ko ē ki he Kuini Sālote 'e langa ai e ngaahi *special project* ko ē 'a e Pule'angá, mahino ia. Pea mo e *project* ko ena ki he fale faito'o 'oku 'i ai e tokoni mai 'a Nu'usila ki ai pea mo e ngaahi lakanga ko eni 'e 44 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'uí. 'Oku kei fai e talanoa ki ai mo e PSC mo e 'amanaki 'e 'i ai e ola lelei pea 'oku kei pulia ai e fo'i *project* 'e 1 he ko e fale faito'o 'oku 2. 1.7 miliona e taha, 1.5 miliona e taha.

Sea ko e, ko e fika ko ē na'e 'oatú na'a mau kole ki he kau kalake 'a e Falé na'e fakataha'i ai e *catering* mo e *refreshments*, *domestic travel* mo e *international travel* mo e *entertainment*. Pea kau ai 'a e *travel* mo e *communication* mo e *purchase of goods, services*. Ko 'enau hanga eni 'o fakataha'i mai ke mau lava 'o vakai Sea kapau leva 'e 'i ai ha feitu'u 'e fiema'u ke lava ke fai ha kalusefai, ko e 'uhinga ia ko ē kole tokoni na'a mau fiema'ú 'e 'Eiki Sea pea na'e 'omi kiate kimautolu. Ko e poini ko ē 'oku mau tokanga ki ai Sea, 'oku mau faka'amu pē ko

e lipooti te tau ̄ ‘ave hono 2 ko ē ki palasí pea ‘oku toka mo e ‘amanaki ki ai ‘a e kakai ‘e hoko ‘o kakano ‘a e, ko ‘emau fie pou pou ‘amautolu ...

Sea Komiti Kakato: Ko u tui ‘e maau pē ia. ‘E maau pē ia Fakafofonga. ...

<002>

Taimi: 1745-1750

Sea Komiti: ... ‘oua teke fu’u manavasi’i koe ki ha me’a ‘oku maau pē ngāue ia ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku mahu’inga kiate au ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘oua te tau fakapolitiki’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u fakatamaki ‘oku ‘i ai ‘a e fonua ni. Na’a ‘oku laumālie lelei pē ‘a e ‘esitimeti ke tau fonoga mo ia, ‘i ha’atau politiki’i pea lahi ai ha me’a ‘e maumau ai ‘a ‘etau sio ki he mo’ui ‘a kakai. Me’a mai;

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea. ‘Oku ‘ikai foki ke u fu’u kau au ia he māfana ki he fakaava leva e *border*, ‘oku ou loto au ia Sea ke tukuange mahino’oku to’o atu ‘a e kongā lahi ‘i he huhu malu’i kae lava ke tau *confident* ‘i he tafa’aki ko ia, pea ‘oku ou pou pou pē ki he *policy* ‘a e Pule’anga. Mau tokanga pē mautolu ke fakaivia e Potungāue ke mahino ‘oku tau malu fakalukufa.

‘E ‘Eiki Minisitā ka ‘i ai pē ha’amau pāloti atu ‘o pou pou ki ho’o vouti ko hono ‘uhingā pē ‘oku mau pou pou atu, ka ko hono mo’oni ‘oku ou fakahoko atu pē ‘e au lēvei lahi ‘aupito homau loto ‘i he tu’u ‘a e ngaahi mata’i fika. Mālō Sea.

Losaline Ma’asi: Sea ‘omi mu’a ha ki’i faingamālie faka’osi ma’a e finemotu’a ni. Pea, kātaki pē ‘e ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku mahu’inga pē ki he finemotu’a ni Sea ‘a e ngāue ko eni fekau’aki ko ia mo kinautolu ko ia ‘oku tu’u lavea ngofua na’a hoko mai e *CORONA*.

Na’e ‘i ai foki ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o ne pehē ‘oku tānaki ‘i he ta’u kotoa pē pa’anga ‘e 47 miliona mei he ngaahi me’atokoni ko ia ‘oku ‘ikai ke mo’ui lelei. ‘A ia ko e ngaahi me’atokoni ko ia ‘oku ne fakatupunga ‘a e suka, toto, pea tatau pē pea mo e mahaki mafu, ko e ngāue ia ko ē ‘oku fai ko eni ‘e he *Tonga Health*, ‘a e feinga ko e *prevention* eni, ko e feinga eni ke ta’ota’ofi ‘akinautolu ko ia ko ē ‘oku uesia ko ia ‘e he faingata’a ko eni.

Kole Tongatapu 5 ke hiki hake ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ki he Tonga Health

Pea 'oku 'i ai 'a e kole ia koe'uhi ko e ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he *Tonga Helath*, koe'uhi he 'oku mahino ko e pa'anga ko eni ko ē mei tu'apule'anga mei he *donor*, 'oku 'ikai, 'oku 'ikai ke fakapapau'i e pa'anga ko ia ka ko e anga pē 'a e fokotu'u atu mo e kole na'a lava mu'a ke hiki hake 'a e *contribution* ko ia ko ē 'a e Pule'anga ki he pa'anga ko eni ko ē ke fai'aki mo fakahoko 'a e ngāue ko ia 'i he *Tonga Health*, he ko e ki'i kautaha pē eni na'e fokotu'u ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngāue ko ia ko ē telia koe'uhi ke fakasi'isi'i 'akinautolu ko ia 'oku uesia 'i he faingata'a ko eni. Pea 'oku tuku atu pē ki he Pule'anga kae 'uma'a 'a e Minisitā koe'uhi ke fai ha tokoni ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tali Minisita Pa'anga ko e Minisita Mo'ui ke faitohi 'o kole ke fakalahi 'a e tokoni ki he Tonga Health

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea kae, pea mo e Fale 'Eiki ni Sea, ko e ki'i fakatonutonu pē 'oku 'ikai ke u fakapapau'i e 47 miliona 'Eiki Sea, ka 'e lava pē 'o ma'u e fika ko ia, 'a ia ko e ngaahi, 'a e fika ko e 'oku ma'u 'o tōnaki ki ai pea mei he ngaahi tukupau fo'ou 'oku felāve'i mo e mo'ui lelei. Ko e konga ko ē ki he hiki ko ē fakalahi ko ē 'o e tokoni ko ē ki he *Tonga Health*, 'atā 'aupito pē 'a e Minisitā Mo'ui ki he ngaahi sino ko eni, ke nau tohi 'o kole ki ai, pea 'oku ou tui au ki ai 'Eiki Sea.

Ko e taimi ni ko e ika 'oku, 'a e fo'i founga ngāue ko eni, 'a ia ko e fo'i founga pē ia hono fakatafe mai 'a e silini ko ē 'oku tōnaki ko ē pea mei he me'a ko eni ke fakatau'aki 'a e ika he Pule'anga, 'i ha totongi pa'anga 'e 10, pea tuku atu leva ia ki he kakai he pa'anga 'e 6 pē 7, ko e 'uhinga kae lava 'o faingamālie 'a e tokolahi ki he ma'u e me'atokoni mo'ui lelei.

Pea 'oku ou tui pē au 'e laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā Mo'ui ia kapau 'e 'omai ha tohi, 'oku 'i ai pē founga ngāue, 'oku 'ilo'i pē 'e he ngaahi kupu fekau'aki, ke toki fakakakato, ka 'oku ou kole atu ā ke tau pālōti ā he Potungāue Mo'ui, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, 'oku ou tui kuo taimi ke tau pālōti ā. Ko e 'uhinga ke fai ha ngāue, 'oku 'ikai ko ha taimi eni e, ke tau toe taitaimi ki he 'etau alea, ka tau 'unu leva ke fai ha ngāue, ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke tau 'ilo e kaha'u, hotau Tonga, 'ene hoko mai he hifo e ta'u ko eni.

Pālōti ki he Vouti 'a e Potungāue Mo'ui

Ko ia ai Hou'eiki pehē pē alea ia te mou, he 'ikai te mou loto ki ai, ka ko ene mahino kiate au, kuo tau meimei houa kakato eni 'i he vouti ko eni, ko e vouti mahu'inga eni ke fai mo fai ha

pālōti, ke fai ha ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku siofi ‘e he kakai. Ko ia ai tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti fika 15, Potungāue Mo’ui, fakahaā’aki ...

<005>

Taimi: 1750-1755

Sea Komiti Kakato: ... he hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosā Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana loto ki ai e toko 21 Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki mālō e feme’a’aki lelei tali e Vouti ko ia, tau hoko atu ki he Vouti hono 16 ‘oku fakatokanga atu pē ho taimi me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako.

Me’a Minisita Ako ki he Vouti ‘a e Potungāue Ako

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, kole pē mu’a ha ki’i talanoa vave pē ki he ngaahi fika ko eni ‘a e Potungāue Ako na’e ‘osi fai pē foki e ki’i talanoa ki he *corporate plan* kātaki pē Hou’eiki Mēmipa kapau te mou me’a hifo pē ki he pesi 251 ‘oku ‘asi ai e fakalukufua ko ē ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Ako ta’u ni na’e pa’anga ‘e 7 miliona pōini 3. Ta’u kamata ‘i Siulai ‘alu hake pē ‘o 74.6 ‘a ia ‘oku hiki’aki pē ‘a e 1.3 ‘a e Patiseti ko eni ‘a e Potungāue Ako. ‘O kapau te mou me’a hifo pē ko e vāhenga ‘oku ‘alu mei he 33 miliona 33.6 ki he 34 ‘a ia ko e meimei ko e hiki pē ia, kapau te mou me’a hifo pē ko e *unestablished staff* pē ko e kau vahe lau’aho meimei tu’u pē tatau pē. Ko e *travel* mo e *communication* ‘oku hiki mei he *half* a miliona ‘o ‘alu hake ‘o 1.3 miliona.

Sea ko e me’a mahu’inga heni ‘oku toe fakalahi ange ‘emau ngāue ki he ‘otu motu, pea mo e tānaki mai ko eni ‘a e ngāue ke fokotu’u ‘a e ngaahi *internet* mo e ngaahi me’a pehē ‘i he ngaahi ako ‘e 100 tupu ko eni ‘a e Pule’anga ko e ‘uhinga pē ko e ‘unu’unu atu ko eni ki he ngāue’aki ‘a e tekinolosia pea mo e tokateu ‘o ka ‘i ai ha taimi ‘e tāpuni ai ‘a e ako ‘oku kei lava pē ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni ngāue’aki ‘a e tekinolosia.

‘I he hoko hifo pē ko ena ki he *maintenance corporation* na’e 1.9 ‘oku ki’i hake pē ‘a e lau mano ‘o 2 miliona pea tatau pē epa mo e *purchase of goods* 5 miliona ‘oku kei 5 miliona pē.

Ko e *grants* Sea ko e feitu'u eni ko ē 'oku 'ave ai 'a e tokoni ki he ngaahi ako 'a e siasi kau ai mo e ngaahi tokoni ki he *UNESCO* kae 'uma'ā 'a e *USP*. 'A ia ko e mei fika ko ia 'oku tu'u tatau pē hangē pē 'oku mou me'a hifo ki ai na'e 25 miliona kei 25 pē.

Ko e ngaahi koloa ko ena 'a ena ko ena 'a ia ko e meimei ko e ngāue eni ki he ngaahi *maintenance* mo e langa *project* ki he ta'u ni 'oku ki'i holo hifo'aki 'a e 5 kilu 'o 3.9 miliona. 'A ia ko e kātoa eni ia Sea 'oku fakapa'anga eni 'aki 'a e pa'anga 'e 45 miliona mei he Pule'anga pē ko e peseti ia fakataha ia pea mo e 10 miliona mei he *budget support*, pea ko e pa'anga *cash* pē 'e taha Sea ko e ngaahi *project* 'oku pa'anga 'e 4.9 miliona pea ko e *in-kind* pē ko e tokoni ta'epa'anga 'oku 'omai 'oku 13 miliona. 'A ia ko hono fakapeseti Sea ko e *funding* 'a e Pule'anga 'oku peseti 'e 61. Ko e *budget support* 'oku peseti 'e 15 pea ko e 'ū *project* leva 'oku peseti 'e 24.

Sea ko e me' a mahu'inga heni mahalo 'oku fa'a fai ha tokanga ki ai, ko e sio pē 'oku 'i ai ha ngaahi *project* fo'ou. Ko e *project* fo'ou pehe ni na'e fai e lau ki ai 'a e motu'a ni kae 'uma'ā na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga ko e *project* ko eni 'a e *safer school*. 'A ia 'oku lele he ta'u 'e tolu, pea ko e kongā 'oku hū mai he ta'u kaha'u, pea hokohoko atu 'a e ngaahi ta'u hoko mai.

'A ia ko e *project* ko eni hono fakakātoa mei he *World Bank* 'oku pa'anga 'e 13 miliona 'Amelika. 'A ia ko e 10 miliona ai ki he fakalelei'i e 'ū faleako, pea ko e 3 miliona leva 'e Sea ki he fakalelei'i e fakahoko fatongia ngāue'aki 'a e tekinolosia hē, ka na'e toe tānaki mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e 2 miliona 'Amelika ke pou pou'i 'a e tafa'aki ko eni 'a e *quality education* ke fai ha sio ke fakalelei'i e fakahoko fatongia ko ia ke toe sai ange 'a e fatongia ko ia 'a e potungāue tautautefito ki hono fakalelei'i 'o e ako Sea.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha hiki tau pehē ha ngaahi *project* makehe ange pē ko ha toe hiki makehe ange he pa'anga ko eni 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga, ka ko e me'a lahi pē 'oku fai ko hono ko e feliuliuaki holo pē e ngaahi ngāue 'i loto ko e 'uhinga he'ilo na'a toe lava 'o leleiangē 'a e ...

<007>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Minisitā Ako: ... fakahoko fatongia ko ia 'a e Potungāue. Kau heni Sea hono 'ai 'a e ngaahi Va'a makehe, ko e Va'a ko eni 'oku ui ko e *Quality Assurance* pē ko e va'a ia 'oku ne fakapapau'i 'oku fakahoko lelei ange 'e he Potungāue hono fatongia. Na'e tu'u pē heni na'e 'osi fai pē lau ki heni na'e tu'u heni 'a e Va'a ko ia 'o e Sivi mo e Va'a Silapa. Pea na'e kole leva 'o fakamavaeua'i kinautolu ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke tonu ke nofo pē tama ko ē 'oku ha'ana ko ē

'a e sivi 'o toe *check* pē 'e ia e sivi. 'A ia 'oku ha'u leva ia ko e va'a fo'ou, 'o ne 'alu atu leva 'o ne vakai'i 'a e va'a sivi pea mo e va'a silapa he'ena fakahoko fatongia. Ko e feinga pē heni na'a lava tokoni ke toe fakalelei'i ange 'a e fakahoko fatongia Sea.

Toko 1 afe tupu 'a e kau faiako 'i he Potungāue Ako

Me'a tatau pē Sea neongo 'oku kei tatau pē sikolasipi, pa'anga 'e 3.3 miliona ka na'e 'i ai e ki'i tokoni mei he 'Aositelelia, 'o lava ai 'o ma'u ai 'a e sikolasipi mei 100 Sea kae fai pē 'i Tonga ni ko e 'uhinga ko e KOVITI 19. Sea kapau te ke, ko u tui 'oku ke mea'i pē Sea, kau faiako ko eni 'a e Pule'anga toko 1200. Toko 1200 ko ia tokolahi taha pē toko 700 tupu 'oku nau *diploma*. 'A ia 'oku tokolahi 'aupito 'oku fiema'u ke fakalelei'i ke *upgrade*. 'Oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni, 'a e fiema'u ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau faiako pea 'oange hanau faingamālie hei'ilo na'a lava 'o nau toe ako ange ai ke toe lelei ange ai 'enau fakahoko fatongia.

'I he kātoa 'o e fo'i toko 1400 ko eni 'oku ngāue 'i he Potungāue Sea, ko e meimei peseti 'e 77 ai ko e kau *diploma*, 'a ia ko kinautolu ia ko ē 'oku 'osi mai ko eni mei Kolisi Fakafaiako. Ko e kau ma'u mata'itohi peseti pē 'e 13. 'A ia 'oku feinga lahi leva 'a e Potungāue ke fai ha sio ke lava 'o ki'i 'ohake 'a kinautolu ko eni 'a e fo'i peseti lahi ko eni peseti 'e 77, 'o e kau faiako m e kau ako ngāue ko eni 'i he Potungāue Ako, hei'ilo na'a toe lava lelei ange ai 'o ma'u ai hanau mata'itohi. Ko e faka'amu ia na'a toe lelei ai 'enau fakahoko fatongia ki he'etau fānau, pea saiangē ai 'a e ako 'etau fānau Sea.

'I he tu'u he taimi ni leva hangē ko 'eku lau ki ai, 'oku tatau pē sikolasipi, ka ko e ki'i pa'anga pē na'e toe ma'u mai mei 'Aositelelia ko ē 'oku hoko atu ai 'a e ngāue 'i he ta'u 'e 2 ko eni, ke lava ai *upgrade* ai 'a kinautolu ko eni 'oku *diploma* he Potungāue Ako ke ma'u hanau *bachelor* Sea. Ko e tu'u he taimi ni, ko e sikolasipi ki he toko 20 kātoa 'a e kau Tokoni Pule mo e kau Pule kotoa he 'u *High School* ko e faka'a'amu ia ke 'osi ko eni 'a e fo'i ngāue ko eni, ko e si'isi'i taha pē 'oku 'i ai 'enau *Master*. Pea ko 'etau fienga leva ke meimei toko 100 he kau *diploma* kotoa pē he ta'u kotoa pē 'oange honau faingamālie ke nau hū 'o 'ai ha'anau *bachelor*.

Taimi lahi foki 'oku tau fa'a nofo 'o pehē ko e kau mat'itohi pē 'a kinautolu pē ko ē ko eni 'a e kau *top* 'aupito, ka 'oku ai 'a e faingamālie heni Sea ke lava ma'u ai ha sikolasipi 'a kinautolu 'oku 'alu hifo 'o a'u ki he ako *kindergarden* mo e *primary school* ke 'i ai hanau faingamālie ke ma'u hanau mata'itohi. Kai ke ngata pē ai 'ene lelei ki he ako, kae ma'u ai ha mo'ui 'oku toe lelei ange Sea.

'I he taimi tatau pē 'oku fai 'a e ngāue 'i he *safer school* pea ko hono *review* 'a e silapa kae 'uma'ā 'a e sivi Sea. Ko e 'uhinga pē eni ke toe sio ange, pē 'oku taau koā 'a e silapa 'oku tau ma'u, pē kau nai ha founa 'oku tau vakai'i 'aki ai 'a e tu'unga 'o e ako ko ē 'etau fānau. Kau 'a

e ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he Potungāue fai he ta'u ni, 'o kau ai ko eni lahi 'a e ki'i fakamole he tafa'aki 'e ni'ihi. Ko e sivi'i ko eni 'i he kalasi 2 kalasi 4, kalasi 6, 'i he Lautohi. 'A ia ko e fo'i sivi tatau pē 'oku fai ki he kātoa 'a e kalasi 2 'i he 'api lautohi kalasi 4, kalasi 6. Ko e 'uhinga pē ke sioange ko e ha a e tu'unga 'oku 'i ai e fānau 'i he kalasi 2, kae 'oua te tau nofo pē ke toki a'u 'o kalasi 6 pea 'ilo 'a e tokolahi 'aupito 'a e kau to ai. Ka tau sio ange he kalasi 2 ko e ha 'a e me'a ke fakalelei'i. Tau toe sio he kalasi 4 na'a tau toe fai nai ha ngāue ki he *address* 'a e ngaahi me'a na'e tōnounou ai 'a e taimi na'a tau sio ai ki he kalasi 2. Pea tau toe sio ki he kalasi 6 pē 'oku ai koā ha me'a na'a tau *missed* 'i he'etau ngāue ki he kalasi 4, pea toki sivihū leva e fānau 'i he'enau foomu 2.

'A ia ko e fanga ki'i me'a si'isi'i pehē pē Sea, 'oku fai e tokanga ki ai, ko e 'uhinga pē ke tau tokanga'i 'a e fānau mei he'enau kei si'i 'o 'alu 'o a'u hake ki ha taimi 'oku tau pehē ai ke *assess* mo vakai'i ai 'a e tu'unga 'o 'enau 'ilo Sea. Ko e me'a pē 'e taha Sea 'oku fai e tokanga ki ai 'a e Potungāue ko hono *develop* ha ngaahi *bachelor programme* ke *under* pē mo ia 'i he *safer school* pea mo e ngāue pē ia ia 'i loto 'i he Potungāue, ke lava 'o ma'u pē mata'itohi, 'i he Kolisi Fakafaiako. 'Osi ma'u e mata'itohi 'e taha mata'itohi pē ko ē ke lava 'o 'ai ha *bachelor* 'i he ...

<008>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Minisitā Ako: ... ako, ki he ako *kindergarten* he taimi ni pea kuo 'osi *upgrade* pē ia mei he *TNQAB* ka ko e feinga eni ke lava mo ha me'a tatau ki he *Primary* pea mo e *Secondary School*. Taimi tatau Sea 'oku 'i ai leva 'a e ngāue ko e kongā ia mahalo 'e ki'i lahi ai 'a e *wages* 'a e vahe lau 'aho. 'Oku 'i ai 'a e mātu'a mo e finemātu'a 'oku 'amanaki ke nau 'osi mei he potungāue pea 'oku mau to'o mai leva ke 'oange ha'anau ta'u 'e taha ke nau ōmai 'o vahevahe 'enau taukei mo 'enau 'ilo ki he kau faiako fo'ou. 'A ia 'oku nau kau leva eni he va'a 'oku va'a fo'ou 'a ē ko ē 'oku ui ko ē ko e *Professional Development Unit* pē ko ha 'iuniti ke tau pehē pē ke tokonia fakapolofesinale 'a e kau faiako. 'A ia ko 'enau ngāue leva 'oku fai ko 'enau ō atu 'o tokoni'i e kau faiako 'oku 'ikai ke nau toe ō nautolu 'o fai ha ngāue kehe. Ko e 'uhinga pē ke toe ma'u ai ha'anau ha'atau pehē ke nau ako mei he 'ilo mo e taukei 'a e 'a e mātu'a mo e finemātu'a ko eni kuo nau a'u ki he 60 kimu'a pea nau toki retire 'aupito mei he faiako.

Ngāue 'a e Potungāue ke fa'u ha palani fakalalakaka 'a e Potungāue Ako

Pea ko e fakamuimui pē 'i he ta'u kaha'u mo e ta'u ko ē 'oku hoko mai 'e fakakakato ai 'a hono fa'u ko eni e palani ki he fakalalakaka ko eni e ako pē ko e *development framework* ko ē ako ki he ta'u 'e 15 hoko hangē pē ko ē ko u toutou fa'a lave ki ai 'i he Fale ni Sea ko e palani fakalalakaka fakamuimui taha e ako Sea na'e lele mei he 2004 ki he 2019. Pea ko e ngāue leva eni 'oku fai he taimi ni ko hono vakai'i ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai hā e me'a 'oku te'eki ke

fakakakato, sio ki he 'ataakai fo'ou 'oku tau 'i ai, sio ko e hā e me'a 'oku 'i ai 'a e tekinolosia mo 'ene tokoni ki he akó. Pea fa'u leva ai ha palani ke ne hanga 'o tataki kitautolu 'i he ta'u 'e 10 pē ta'u 15 hoko Sea.

Hangē ko 'eku lau Sea ko e patiseti ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia 'e hiki ai. Ko e ki'i *project* pē ko ē nau lave atu ki ai e *safer school* ka ko e toenga ia 'o e ngāue mo e toenga e ngaahi ngāue lahi ko ena 'oku fai ai e lau ki ai ko e ngāue pē ia 'i loto pē 'i he patiseti ko eni he mātu'a mo e finemātu'a 'oku nau, 'oku nau fai ko eni e ngāue he potungāue pea ko u fokotu'u atu ai pē ke tali ai leva 'a e, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. 'E Hou'eiki 'e hoko atu pē 'etau feme'a'aki ki he 6:30 pea ko e 6:30 te tau mālōlō leva ai e Fale kuo mou ongo'i ongosia. Pea 'oku 'i ai e 'ilo kuo maau e, Sea ke mea'i pē he kakaí ko e lahi ange 'etau fakataha ko e lahi ange ia hū 'a e 'ilo. Ko 'etau houa 'ilo ko ia. Mou me'a mai.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpele tapu mo e Hou'eiki kaungā Fakafofonga. Ko e koloa mahu'inga 'a e Tonga 'oku 'i ai e ngaahi me'a ko eni 'e tolu. 'Uluaki ko 'ene lotu, ua ko 'ete tala tukufakaholo pea ko hono tolu ko e ako.

Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō mei he tēpile ko eni ki he 'Eiki Minisitā Ako kae 'uma'ā 'a e *CEO* mo e kau faifatongia. Mālō 'aupito e fai 'etau fatongia pea 'oku nga'unu kimu'a 'etau ako kuo lava 'o fokotu'u 'etau ngaahi ako tokamu'a kuo lava 'o fokotu'u 'etau *Form 1* mo e *Form 2* koe'uhí ke fakatatau ki he Lao 'o e Ako pea kuo lava 'o fakalelei'i 'oku lolotonga fai e ngāue ke fakalelei'i 'etau silapa hangē ko e ngaahi *safer schools* mo e ngaahi me'a ko ia.

'E Hou'eiki mahalo 'oku mou mea'i pē na'e 'i ai foki 'a 'etau aleapau femahino'aki mo Siaina *memorandum of understanding* pea mahalo ne mou mea'i pē na'e, na'e hā'ele 'a Tupou ki Siaina pea na'e fakamo'oni huafa ki he aleapau ko eni pea ko e taha hono ngaahi kupú ke fokotu'u ha *Confucius Institute* 'i Tonga ni pea na'e 'i ai 'a e kau folau 'a e potungāue ki Siaina 'i he alea pē he me'a ko eni pea na'e 'i ai mo e kau folau mei Siaina na'a nau 'i heni koe'uhí ko e fokotu'u 'o e va'a ma'olunga ange ko eni he 'e toe tokoni ia ki he 'atamai mo e fakakaukau. Ko e 'uluaki ia.

Tokokanga ki he fokotu'u 'Univesiti Fakafonua na'a palopalema 'o tatau mo Ha'amo

Pea ko hono ua, 'Eiki Minisitā Ako 'oku pou pou 'aupito e 'a e tēpile ko eni ki he langa ako 'oku fai ka 'oku 'i ai 'a e hoha'a mei he tēpile ko eni koe'uhí ko e ...

Taimi: 1805-1810

Penisimani Fifita: ... fokotu'u 'univēsi faka fonuá. Ko e 'uhinga pē hoha'á telia na'a tau fononga atu 'o tau palopalema tatau pea mo Ha'amoá 'Apia. 'Oku lolotonga palopalema 'a e ako faka, 'a e 'univēsi faka fonuá 'a Ha'amoá 'Apiá pea 'oku nau kole ki *USP* ke tokoni ange kiate kinautolu. Ko e va'a foki ko eni ko ē 'Univēsi e Pasifiki Tongá na'e fokotu'u ia he kau mo'unga'i tangata. Ko e 'uluaki ko Latu *Mara* Kamisese, Kamisese *Mara* ko e 'uluaki Palēmia ia 'o Fisi 'i he'enu tau'atāina mei he kolonia Pilitāniá. Pea ko hono uá ko e Pilinisi Kalauní, Tupouto'a Tungī ko e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Ako ia he taimi ko iá. Pea 'ikai ko ia pē ka ko Mata'afa 'o Ha'amoá ko e 'uluaki Palēmia ia hili 'enu tau'atāina mei Nu'usila pea mo Siamané. Ka ko e, pea ko e, ko e va'a ko eni e 'univēsi kuo nau tufaki mai e ngaahi va'a ki Tongá ni. Ko Tonga ni 'oku tu'u ai e va'a akó, ko Ha'amoá 'oku tu'u ai 'etau va'a ako ngoué. Ko Vanuatu 'oku 'i ai 'etau va'a laó pea ko Solomone 'oku tu'u ai 'a e va'a ko eni ki he toutai.

Minisitā fakamolemole ko e fie lave'i pē ka 'oku pou pou atu e tēpile ko eni ki he fatongia 'oku fai he Feitu'una pea mo e Potungāue Akó. Ko e 'uluaki pē ko e *Confucius Institute* ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai. Pea mo e taha pē ko e tokanga ko ē telia na'a tau toe 'alu atu 'o palopalema tatau mo e fokotu'u 'univēsi faka fonuá 'a Ha'amoá. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga. Sai pē 'oku me'a lelei pē Minisitā Akó ...

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ke tali'i faka'angataha pē homou ...

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Akó. Ko u tui 'Eiki Sea 'oku taau pē ke fakamālō'ia e Hou'eiki Minisitā. Ko e fakakaukau ko ē 'o e ngāue fakatahá 'oku 'ikai ko e fakakaukau 'o e ta'efaka'apa'apa'i 'a e *differences* pē ko e kehekehe fakapolitikale. Ko e faka'apa'apa'i 'o 'etau heka ki ha vaka 'oku tau *common* 'i he langa fonuá. Hangē ko e me'a na'e me'a 'aki he Minisitā Mo'uí 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fakapolitiki 'a e KOVITI-19. 'I he fakalea 'a e motu'á ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke politiki 'a e langa fonuá. Ko ia Sea ko u fakamālō ki he Minisitā ko eni.

Poupou ‘a Ha’apai 12 ke fokotu’u ‘a e ‘Univesiti Fakafonua

‘Uluaki pē te u lave ki he ‘univēsiti ‘Eiki Sea. Ko e fonua ko eni ‘Eiki Sea peseti ma’olunga ‘aupito ‘aupito e akó he fonuá ni. Mea’i pē he Feitu’una ‘i he Pasifikí na’a mo māmani hono fakapolōpōsio pē ko e *proportionate* ki he’etau *population* pea mo e ngaahi mata’itohi ‘oku fu’u mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e ma’olunga e akó he fonua ko eni ‘Eiki Sea. Ka ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘i he tui e motu’á ni na’e totonu pe ia mahalo pē ko e ‘ikai ke ‘i ai hatau silini fe’ungá ke tau muimui hake pē tautolu ‘i Fisi ke fokotu’u ai e ‘univēsiti. Neongo ko e ‘univēsiti e Pasifikí ka ke tu’u ‘i Tonga ni ‘oku tui e motu’á ni ‘Eiki Sea kuo taimi ke tu’u ‘etau ‘univēsiti ‘i he fonua ko eni ‘Eiki Sea. Tau hanga pē tautolu ‘Eiki Sea ‘o ‘omai e ngaahi ‘ēlia ko ē ‘oku *relevant* ki he’etau mo’uí pea mo e anga ‘etau langa fonua he ‘e ‘ilo’i pē ia Minisitā mo e kau mataotao ‘o e akó. Lava pē ‘e kitautolu ‘o tānaki mai ‘a e ngaahi ‘ēlia pē ko e ngaahi *field* ‘oku fekau’aki tonu ia mo ‘etau langa fonuá ‘o kamata ‘aki ia ‘etau ‘univēsiti. Mea’i he Feitu’una ‘Eiki Sea ko e tu’u he taimi ní ‘oku, kuo *online* e me’a kotoa ia he taimi ni. Pea ko u tui ki ai ‘e ‘Eiki Minisitā ki he fakakaukau ko iá. Tonu pē ‘etau tānaki pa’anga fakapapau’i ‘oku lava ‘o *fund* lelei’i. Tonu mo hono ‘omai ‘a e kau faiako ‘oku *quality* ki he ngaahi fo’i ‘ēlia ko iá pea fokotu’u ha fo’i *legacy* ke tau kamata’i ha ‘univēsiti ‘o Tonga ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tui ia ki he loto ki he anga ‘o e fakalalakaka ko iá ‘Eiki Sea kuo taimi ke tau ala ki ai hotau fonuá koe’uhí ke lava ke tau faka’aonga’i ‘a e lēvolo ‘oku tau ‘i aí.

Ko hono ua ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō’ia he me’a ko eni ‘a e ki’i, ‘a e fanga ki’i sivi ko ē ‘a ē ‘oku lava ‘o *monitor* ai ‘a e fakalalakaka ‘a e tamasi’i akó. Ko hono mo’oni te u lava pē ke u pehē ko e ki’i fo’i me’a fo’ou he koe’uhí ko e ngaahi ta’u kimu’a atú ‘Eiki Sea na’e te’eki ai ke ‘ohake ia ‘e ha Minisitā ‘a e fo’i, ‘a hono vakai’i e kalasi 2, kalasi 4, kalasi 6. Pea ‘oku tui e motu’á ni ‘Eiki Sea na’e ‘osi toka mai pē e ngāue ia ai. Ka ‘oku totonu ke ‘alu pē taimi pea toe ki’i *detail* ...

<002>

Taimi: 1810-1815

Mo’ale Finau: ... ange ‘etau ‘unu’unu atu ki hono fakalalakaka’i e ako ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘e lava pē ke u ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e fakataha ‘Eiki ni, Sea ‘oku ou ‘ilo ko e taimi ia ‘oku nounou pea ‘oku si’isi’i. Sea ‘oku ou kole atu ke ‘oku ‘i ai ‘etau tohi tu’utu’uni ‘oku kupu 185, ‘oku ou kole atu angé mu’a ke, ki he kalake ke vakai ange kupu 1, ‘oku ‘i ai e, ko e tohi tu’utu’uni ‘oku tala mai ai, ‘i ai ha me’a ‘oku fakalahi, ‘i ai ha me’a ‘oku to’o, ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tonu ke ne fakahoko mai ‘Eiki Sea.

Ki’i taimi ko eni ‘oku tuku mai e haafe houa ko ē ‘oku fiema’u ke ‘omai e ngaahi talanoa pehē, ko e hā e me’a te tau fakalahi, ko e hā e me’a te tau to’o, ko e tohi tu’utu’uni ia ke tau muimui ai, ko e tu’utu’uni ia ‘a e Fale ni Sea. Fu’u lōloa e malanga ke tau toe ‘omi ‘a fē mo fē, tau nofo *stick* kihe poini ko ē ‘oku tau tu’utu’uni ai. Ko ia pē Sea.

Mo’ale Finau: Ko e matāpule ni ‘Eiki Sea na’e faiako, ko e matāpule ni na’e faiako ‘Eiki Sea, pea na’a ku ‘ilo lelei ‘i Ha’apai ...

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: ... ‘i he’ene faiako ‘i Ha’apai. ‘Oku ou kole ki he matāpule ke ki’i *hold on* hifo pē ka tau hanga ‘o langa hotau, ‘oatu fanga ki’i me’a ko eni, fekau’aki pē ‘Eiki Sea mo ‘etau pa’anga, he’e ‘i ai ‘etau silini ‘e ‘ave ki he fokotu’u ‘univēsiti.

Pea ko e ‘uhinga ‘oku ou fakamalanga ai ke fanongo mai ke lava ke u ‘oatu ‘eku fakakaukau ‘oku ou pou pou ka vahe ha miliona ki ai ‘oku ou pou pou ki ai, pea kuo pau leva ke u ‘oatu hono ngaahi lelei ke ne *support* ‘eku ‘uhinga, ‘eku pou pou ki ha silini pehē. Ka ‘oku sai pē Fakafofonga mālō pē ho’o fakatonutonu.

Ko e ki’i kongā ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘Eiki Sea, ‘a hono fakalalakaka’i ‘oku ou pou pou ki ai ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘eku ki’i kole heni ki he ‘Eiki Minisitā pē na’a nau vakai’i ‘a e tu’unga ko ē ko ē ‘a hono sivi ko ē mei he kalasi 6 ‘o hū ko ē ki he ngaahi kolisi, manatu’i ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai foki e *form 1* ia he taimi ni. ‘A ia ‘oku mahino ko hono sivi’i ko ē kalasi 6 ‘i he, ki he lautohi, ‘e lava leva ke ‘alu hake ‘o *form 1* ‘i he lautohi pē ko ia. Pea kapau leva ‘e tō ia pea mahino ‘e toe nofo pē ia ‘o kalasi 6, ‘i he anga ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea.

Ko e ngaahi ‘apiako ko ē ‘a e ngaahi Siasi ‘Eiki Sea ‘oku tu’u mei tu’a, ko e hā leva ‘a e fo’i fakakaukau ko ia ki he’enu hū ko ia ki tu’a, ko e maaka fē ia te nau hū ‘aki ko ē ki tu’a ki he ngaahi ako ‘a e Siasi, ko e ki’i fo’i *concern* ia ‘e taha. Ko e ki’i me’a ‘e taha ia ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a pē eni ia mei tu’a pē ia ‘oku ou loto pē ke u ‘ohake.

‘I he ngaahi fonua lahi ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ave foki ‘enau ngaahi *High School* ‘o nofo honau ngaahi *district*. Tau pehē Hahake, Hihifo, na’e ‘i ai hono ‘uhinga ‘Eiki Sea, ke ne hanga ‘o *cut* hifo ‘a e fakamole ko ē ‘o e *transportation*, ‘a e ‘alu ko ē he ngaahi feitu’u mama’o ‘Eiki Sea.

‘Oku ‘i ai e taimi lahi ‘Eiki Sea ‘oku ou sio ki he omi ko ē ‘a e ngaahi fanau ako mei he ngaahi feitu’u mama’o mei Foa ha’u ki Pangai, ha’u mei Niutōua ki heni, kaneongo ia ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē ke tuku mai he ‘oku fu’u taaumama’o ia ‘Eiki Sea. Ka ko e anga e fakakaukau noa pē ki he Minisitā ke fai pē ha sio ki ai ki he kaha’u, he ‘ikai ke lava ia he ‘oku ‘osi *established* e ngaahi ‘apiako ia.

Ko e fakakaukau pē ‘Eiki Sea na’a ‘oku ‘i ai pē ha ki’i founa tokoni, ki he si’i ni’ihi ko eni hono ha’u mei he ngaahi feitu’u ko eni ke ‘ai ha’anau pasi, fakavāhenga, mea’i pē ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e, ko ‘Apifo’ou ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi pasi, ‘omai ai e fanau ako ki he ako. Ko e *High School*, pea mo ‘Atele te’eki ai ke ‘i ai ha fo’i fakakaukau pehē, ko e ki’i fokotu’u atu pē ‘e ‘Eiki Minisitā na’a lava ke ‘ai mu’a ke tau hanga ‘o *cater* ha fa’ahinga fakakaukau ke tokoni ki he si’i kakai ‘o e fonua, ‘ikai ke ngata ‘i he *afford* ko ē ‘enau ha’u ka ko e vave ko ē mo *on time* ‘enau ‘alu ko ē ki he ako. ‘

Kapau te tau hiki fakataha ‘Eiki Sea, ‘a e ngaahi fanga ki’i me’a fakaikiiki pehē ni, ko e fo’i fakaivia ko ia ke nau ha’u ki he ako, ‘enau ki’i kai, mo e hā fua e ngaahi me’a ko ia, neongo ‘oku, he ‘ikai ke lava ke tau fu’u ‘alu fakaikiiki Fakamāmani Lahi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau silini, ka ko e anga hono tuku atu ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau pehē ‘a e Feitu’u na ki he ki’i *direction* ‘oku ou fakahoha’a atu ki ai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Sea, fakahoha’a ai leva kae toki tali faka’angataha mai ‘e he Minisitā Ako. Tapu mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Alea.

Ko e, ‘io ‘oku ou ‘uluaki, ‘uluaki ki’i fehu’i pē peesi 249 ko e pa’anga ko e me’a’ofa fakangāue mo e ‘inasi e, ko e fehu’i eni ia ‘i he ‘esitimeti kamata mo e ‘esitimeti liliu, na’e holo’aki ‘a e 11.4 miliona ‘oku ou kole pē au ke toki fakama’ala’ala mai ‘a e me’a ko ia, he ‘oku ngalingali ko e ngaahi me’a’ofa eni ko ē ki he ngaahi ako’anga Siasi, ka na’e holo’aki ‘a e 11.4 miliona.

‘Eiki Minisitā Ako: Kātaki Fakafofonga ‘oku ke ‘i he peesi fiha koā ‘oku ke ‘uhinga ki ai.

Siaosi Pohiva: 249, 249. ...

Taimi: 1815-1820

Siaosi Pohiva: ...Ko e me'a hono ua 'e Hou'eiki. Ko e ola katoa e ngaue mo e fakamole he potungae ko eni 'oku 'alu katoa pe ki he fanauako, fe'unga mo e pa'anga 'e 74.6 miliona 'i he 'Esitimeti ko e 'o e ta'u ni. Ko e vakai ko e ki he *trend* ko e 'o e ako 'i he fonua ni 'e Hou'eiki. Ko e peseti ko e 'oku nau a'u ko e 'o *form 7* 'oku nau a'u ko e ki ai ko e peseti 'e 20 ki he 30. Ko e toenga ko e 'oku lava hake ko e mei he *primary school* ki he *secondary* fo'i peseti ia 'e valungofulu pe fitungofulu pulia nautolu he fo'i hala fononga ko ia Sea, malō 'oku 'i ai e ngaahi polokalama heni 'a e potungae 'oku fa'u ke hangē ha fu'u neti ke nau fakatali'aki 'a e fa'ahinga ko e 'oku nau pulia hifo he fo'i vaha'a ko ia. Pea fakamalō ki he ngaahi ako 'a e siasi ngaahi ako tekinala ngaahi *vocational* 'oku nau tokoni 'i hono fakatali e fo'i peseti 'e fitungofulu ki he valungofulu ko eni 'oku nau homo hifo ko eni he fu'u neti...mei he *process* ko eni 'o e ako.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai Sea ke mahino pe kia tautolu, katoa katoa 'etau fakamole ko eni meimei ko e lelei taha ko 'e ne 'aonga pe he ki'i fo'i peseti 'e 30, 20 ki he 30 'oku nau a'u ki he *form 7*, pea hoko atu ai ki he 'univesiti, toki 'i ai e ngaahi tokoni ia ki he ngaahi fanau kehe. 'E Sea 'oku 'i ai 'a e palopalema pea 'oku ou loto pe ke 'oatu pe mu'a tuku atu ki he ke tau sio ange ki ai he koe'uhī ko e vahevahe ko eni 'o e fo'i polokalama 'e 4, polokalama 1 mei he 74.6 miliona 'oku 'i ai e polokalama heni ko e polokalama fika 2. Ko e *quality assurance* fakapapau'i e tu'unga lelei mo e ma'olunga 'o e ngaue. Ko e pa'anga pe 'e 3 miliona 'oku 'alu ki ai mei he pa'anga 'e 74.6 miliona.

Ko e ako 'oku 'i ai e fo'i makatu'unga pe ko e va'e lalahi 'e tolu e, ko e silapa, ko e faiako, pea mo e me'asivi 'oku sivi'aki, pea ko e silapa ko 'e ne huluhulu ia pe ko 'e ne tataki ko e ha e me'a 'e teuteu'aki e ki'i fanau, pea 'oku fa'u e silapa fakataumu'a ki he vīsone mo e kaha'u e fonua, ko e ha e me'a 'oku fiema'u he fonua ke a'usia he kakai 'o e fonua hili 'enau ako, pea 'oku 'i ai leva mo e kau faiako ke nau hanga 'o teuteu'i e fanauako mei he silapa ko ia, pea 'oku 'i ai leva mo e me'asivi ke ne sivi pe 'oku a'usia he fanau e fo'i silapa ko ia koe'uhī ka nau ma'u e fo'i taumu'a mo e maama 'oku fiema'u e fonua fakatekinikale mo e fakakatoa e ngaahi fiema'u ki he 'ilo. Ka ko e fo'i vahevahe ko eni e Patiseti hangē 'oku melemo 'a e ongo fo'i va'a mahu'inga ia 'e ua 'i he *quality assurance* 'oku 'i ai e silapa, 'oku 'i ai pea mo e sivi. Koe'uhī ko e 3 miliona pe 'oku vahe ko e ki ai. Ka u hoko atu pe 'e Sea pea mei ai, koe'uhī koe ki'i mata vaivai eni.

Ko e taimi ko e 'oku sivihū ai e fanau mei he kalasi 6 ko e ki'i peseti pe 'e si'isi'i hifo he peseti pe fonau 'oku nau lava ki he kalasi *form 1*, ka ko e silapa ko e *form 1* ko e silapa ia ki he fa'ahinga pe kuo nau lava 'i he sivi 'o e kalasi 6. Ko kinautolu pe te nau lava 'o fakahoko lelei 'a e silapa ko ia. Ka ko e me'a 'oku hoko 'e Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni atu Sea ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io tokoni ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito tapu mo e 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Na'e kau pē he'eku lave ko ē he'eku malanga ko ē he ngaahi polokalama ko ē 'oku fai he ako. Ko e ta'u kuo'osi 'Eiki Sea na'e hanga he 'Eiki Minisitā Ako 'o *hire* mai 'a e kau *consultant* tokolahi 'aupito ngaahi 'elia kātoa ko e silapa, ko e sivi mo e hāfua. Ko 'enau ō mai ko ia 'o tānakitu'unga 'a e tu'unga ko ē 'oku a'usia ko ia he ako 'i he fakatatau ki he palani ngāue fakalalakaka ko ia 'a e ako. Pea ko e ...na'e lava 'a e ngāue ko eni. Ko e ola ko ē na'e 'i ai 'Eiki Sea tuku pē ke toki me'a atu ki 'ofisi ako 'a e 'Eiki Minisitā Ako ko e palani ko eni ki he hokohoko atu ko e fokotu'utu'u fo'ou ia 'a e Potungāue Ako ki hono fakatefito mei he ola ko ē 'ū lipooti mai ko eni hono 'ovaholo 'o e polokalama ako fakatatau ki he palani ta'u 10...

<007>

Taimi: 1820-1825

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ko ia ki he fakalaka 'o e ako. 'Oku tau fiefia 'oku tokoni mai 'a e ngaahi kupu fengāue'aki 'i he *safer school* ke fakalelei'i 'a e loki ako he ko e 'uluaki feitu'u ia. 'Oku 'i ai a' e kau mataotao ki he silapa mo e hā fua. Ko ia 'oku ou kole atu ki he Fakafofonga kuo 'osi ngāue 'a e Pule'anga ia ki he halafononga fo'ou ke fakalelei'i e ako. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko e fa'ahinga ko ia 'oku lava ko ē ki he *High School* ko e peseti pē 'e 30 Sea pē si'isi'i ange. 'A ia ko nautolu pē te nau lava 'o ako he silapa *form* 1 ka ko e me'a eni 'oku hoko. 'I he 'osi ko ē 'a e ta'u 'oku a'u ia 'o peseti 'e 70 'a e fa'ahinga ko ē na'e sivi 'i he kalasi 6, nau hū kātoa pē nautolu. 'A ia tau pehē hū 'a e peseti 'e 30 na'e lava, hū mo e peseti 'e 40 na'e 'ikai ke nau lava ka 'oku 'ikai ke nau *competent* ki he fo'i silapa ko iá. 'Oku nau o kātoa pē 'o ako 'i he fo'i silapa tatau pē Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Na'e 'ai ke u tali pē ke toki tali fakalūkufua ka 'oku fu'u lahi 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'osi mea'i pe ia 'e he Fale ni. Ko e lava tokolahi taha he kalasi 6 na'e hoko he ta'u kuo 'osi. 'O fika ai ko ē peseti 'e 30 'oku hala 'aupito 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga. Ka tau sio ki he Primary School 1 mano 7 afe 'i he 2019. *Secondary School* 1 mano 4 afe. Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke Fakafofonga...

Siaosi Pohiva: Mālō Sea, 'oku 'ikai ko 'eku poini ia 'a'aku ai.

'Eiki Minisitā Ako : 'Ikai ka ke foki mai pē ki he 'ai fika ke tonu.

Siaosi Pohiva: Ko 'eku poini 'aku ia Sea ko e silapa ko ia 'oku ako'i 'aki ko ē fānau ko ē he foomu 1 ko e silapa tatau pē 'oku ako'i ai e fānau na'a nau lava mei he kalasi 6 mo e fānau na'e 'ikai ke nau lava. Ko hono 'ai 'e taha, peseti 'e 40 mei he kalasi 6, nau ako he silapa, ...

'Eiki Minisitā Ako: Fakatonutonu Sea, 'Oku mea'i, ko e fakatonutonu eni Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ako: 'Oku mea'i pē 'e he Fakafofonga na'e faiako ta'u lahi, pea na'e ngāue he Va'a ko ia 'i Fisi he *SPC* he ngaahi tafa'aki peheni. 'Oku 'i ai 'a e silapa kehekehe pē 'oku ne 'ilo'i lelei pē, ne me'ai pē 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e ha 'a e taumu'a 'ene 'ai ko ē 'o pehē 'oku tatau pē. 'Oku 'ai e kehekehe pē foomu kalasi 6, *form 1, form 2*, ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku pē 'oku toe ai ha 'asenita kehe ia he'ene fakamalanga.

'Eiki Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'úna, kau ki'i tokoni ange ki he Minisitā, hangē kiate au 'oku *click* mai kiate au e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Fika 1.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pohiva: Ko u tokanga pē au ki he Minisitā 'oku 'ikai ke u tokanga atu atu ia koe Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e taimi foki ko ení na'e ki'i 'i tu'a 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i fo'i taimi ko iá na'e fakakau pē he fanga ki'i talanoa ko eni he ako. 'I ai e fo'i sisitemi na'e fakahū mai ko e 'ai ke ne hanga 'o *identify* e 'u me'a ko ia. Na'a ke me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku lele e fo'i sisitemi pē 'ikai. Mahalo ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai e me'a,

Siaosi Pohiva: Sea, Palēmia ko enī 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia 'a e me'a 'oku lea'aki.

'Eiki Minisitā Ako: Sea kapau te u tali atu 'e au.

Siaosi Pohiva: Ko e sisitemi ko enī Sea 'oku kei ngāue'aki pē he Ako a'u ki he 'aho ni 'oku ui ko e *outcome based*

Sea Komiti Kakato: Tali si'i ke tali e 'Eiki Minisitā Ako e fehu'i ko ia.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e sisitemi ko enī Sea 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki ko e 'uhinga ia 'oku hū mai ai 'a e *safer school* ke fai ha sio ke 'ai ha sisitemi ko ia e ngāue 'e lava tokoni ki he fakahoko fatongia 'a e Potungāue Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ka na'e totongi e seniti he me'a ko ia seniti lahi 'aupito.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia kuo tali 'ikai ke toe ngāue'aki e sisitemi ko ia 'e he Minisitā Ako.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ka ko 'eku tokanga 'aku ko 'etau talanoa patiseti foki enī ko 'etau feinga ke fakapotopoto, ko e fu'u totongi ko ia 'oku maumautaimi 'aupito. Na'e kau ai pē mo e Fakafofonga Fika 1.

Siaosi Pohiva: 'Eiki Palēmia, na'e kei lele 'aki 'e he Polokalama Ako 'a e me'a ko e *outcome based* 'oku kei lele pē a'u ki he 'aho ni pea he'ikai ke toe liliu ia.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē. Pea mou me'a faka'apa'apa pē Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku kolé 'aku ia Sea tau foki mai mu'a ki he'etau lao.

Siaosi Pohiva: Poupou Sea. 'Oku taki 'e he Palēmia 'etau me'a ki he ...

'Eiki Minisitā Lao: Tu'utu'uni ko ē ho Fale ka 'ai ha me'a 'oku fakatonutonu ki he pa'anga 'oku 'ikai ke kau ai 'a e me'a ko eni 'oku tau lolotonga ngāue ai ko eni he taimi ni, me'a ia ke fai ia he taimi lipooti 'a e kau Minisitā. Tuku mai pē 'oku 'i ai ha pa'anga, fiema'u ke tānaki pē 'ikai, ka 'oku talamai heni 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tapui 'e he Tu'utu'uni. Vakai ki he kupu 185. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku talamai ai ke 'eke me'a ko ē he Lipooti Fakata'u.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko 'eku tokangá ko e peesi ..

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito Fakafofonga 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao hangē ko e fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā *MIA* 'anenai ke nofo...

<008>

Taimi: 1825-1830

Sea Komiti Kakato: .. pē ho'omou feme'a'aki he Kupu 185 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i hano fakalahi ki hono fakasi'isi'i ha vouti 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou pea ko e taimi eni 'oku fai ai homou feme'a'aki.

Siaosi Pohiva: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Osi e *budget statement* ia e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ena 'oku mou feme'a'aki ai.

Siaosi Pohiva: Ko u faka'amu ke lava 'o fakalahi 'a e 'esitimetri...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Pohiva: ... 'a e Polokalama 2 Sea he ē ko e *Quality Assurance*.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā te ke me'a mai? Kuo ulo ai ho maama.

'Eiki Minisitā Ako: 'Io kapau te u ki'i tali vave atu pē ki he me'a e Fakafofonga. Sea 'oku hiki mei he hiva kilu fā mano ki he 2.9 miliona. Hiki 'aki e ua miliona Sea 'a e polokalama ko eni ko e mahu'inga ia 'o e polokalama ko eni ki he Potungāue Ako 'oku fu'u hiki lahi ai ko ena mei he hiva kilu ki he 2.9 miliona. Ko ia pē Sea 'a e ki'i tokoni atu na'a fakama'ala'ala atu pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Ako e tokoni.

Siaosi Pohiva: Sea ko e hiki foki ko ia 'oku mahu'inga ke 'asi mai ia he, he ngāue ko ia Sea mo e ngaahi palani ko ia ko u tui pē te tau toki sio ki ai he 'i he kaha'u ko e hā e ngaahi ngāue 'oku fai ki ai ke ma'u e *quality* ko eni 'o e ako.

Ko e me'a 'e taha ko u tokanga ki ai Sea ko e ko e polokalama ko eni *Form 1* mo e *Form 2* he ngaahi Lautohi Pule'anga mahino pē 'oku ai e fokotu'utu'u mo e palani ki ai ki ai 'a e Pule'anga. Ka 'oku uesia ai e ngaahi ako e siasi Sea he na'e 'osi fai 'a e *invest* he ngaahi ako lahi 'i he'enua ngaahi lokiako pea mo e kau faiako hono teuteu'i e kau faiako ke nau 'i he ongo fo'i *level* ko ia 'e ua. Pea koe'uhí kuo fakalahi ia ki he ngaahi Palaimeli. Ko e fo'i ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu. Fakatonutonu eni. Fiefia lahi 'aupito e ngaahi ako ia 'a e siasi manatu'i 'e moutolu ko e kakai ko ē 'oku 'ave ki he siasi tatau ai pē ia pē na'e ai ha *Form 1* mo e *Form 2* 'a e Pule'anga te nau kei o pē nautolu ki he siasi ko e kakai ia kuo nau 'osi fili 'e nautolu e halafononga ki he'enua, ke nau o 'o ako 'a e mo'ui feilaulau. Kamata mei he Kalasi 7, 8, 9 'alu ai pē. Fiefia 'aupito pē ko e me'a pē eni toki fakakaukau'i 'e he Pule'anga ni Sea kuo pau ke 'oange ha ki'i tokoni ke ki'i lahilahi ki he siasi ki he ngaahi kalasi ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia lave atu ki he tafa'aki ko ia koe'uhí ke 'alu mo ha tokoni ki he fānau ako *Form 1* mo e *Form 2* he ko ē 'oku ta'etotongi 'a e ngaahi Ako Lautohi ia 'oku nau 'i ai. Ka ko e fu'u fānau tokolahi taha tokolahi hangē ko 'eku lave ko ē 'anenai ko e ki'i pēseti pē ia 'e tolungofulu 'oku nau lava pea nau 'o lava 'o hū ki he ngaahi Ako 'a e Pule'anga. Ko e toenga tokolahi taha ia Sea ko e fa'ahinga ia 'oku nau hū nautolu ki he ngaahi ako 'a e siasi pea ko e ko e na'a lava fai atu ha tokoni ai fakapa'anga ki he *Form 1* mo e *Form 2*.

Tokanga Tongatapu 1 ki he mahu'inga 'o e ngaahi tanaki fakamatala 'a e Potungaue Ako

Faka'osi pē 'e Sea ko u fie lave ko e 'ikai ke u fu'u vakai hifo eni 'o 'ilo'i ha me'a fekau'aki pea mo ha mo e polokalama ke ne fakama'opo'opo 'a e Potungāue Ako ko e fu'u potungāue lahi eni mo fānau tokolahi 'e Sea 'oku nau hū mai 'o, kou 'ilo ko u tui pē 'oku mea'i pē he 'Eiki Minisitā e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai ka 'oku faka'amu ke lava 'o fakahoko ke lava 'o fakama'opo'opo e fānau ko u manatu'i 'e Sea kou kei ngāue 'i Vava'u pea ko e ha'u e tangata'eiki 'o kole 'a e ki'i tohi fakaongoongo lelei, 'i he ta'u eni ia 'e nima kuo 'osi ia. 'Eku fiu feinga ko ē ke ma'u ha lekooti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava ke u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e fakataha 'eiki ni, Sea ko e taimi ē 'oku mei 'osi 'oku tau mama'o 'aupito 'a e fakamatala ia mei hē ko 'etau ko e me'a ko ē 'oku tau nofo ai he taimi ni ko e patiseti Sea ko u kole atu tau foki mai ki ai kae vave 'etau fakataha pea kou fokotu'u atu ai pē Sea tau tali mu'a ...

Siaosi Pohiva: Sea ko 'eku talanoa atu eni he patiseti ha seniti kuo ne fakaivia ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ke tau tali.

Siaosi Pohiva: ...e tafa'aki ko eni ke tānaki e *data*, 'e Fakafofonga Niua.

'Eiki Minisitā Ako: 'E tali atu he taimi ni Sea pē 'e toki 'ai pē 'anai?

Sea Komiti Kakato: Kapau ke fie tali he taimi ni 'Eiki Minisitā.

Tali Minisita Ako 'oku 'osi ai 'a e Va'a e Potungaue ki he tanaki 'o e ngaahi fakamatala

'Eiki Minisitā Ako: 'Io 'oku 'i ai e va'a ki ai kapau na'e, mea'i pē he Fakafofonga na'e 'osi tali atu pē 'oku 'i ai e va'a fo'ou 'oku fokotu'u 'o *Head* ai e Tokoni Talēkita pē ko e *Deputy*

CEO ko e Va'a 'oku ui ko e *Education Data Intelligence Division* pē ko e Va'a ia 'oku ne tānaki e fakamatala 'oku *under* heni ko e Va'a ko ē ko ē 'a e *Truancy* 'a ē 'oku nau ō ko ē 'o feinga'i ke 'oua e hola e fānau he ako 'oku nau ō mo e kau matāpule 'o feinga ke 'oua 'e fai ha fuhu mou mea'i pē he taimi nau takai holo ai. Pea 'oku toe 'i heni mo e Va'a ko ē ki hono feinga'i ko ē ke ke toe lelei ange 'a e *Information system* ko ē 'a e Potungāue Ako, 'a ia ko e Va'a fo'ou *EDID*...

<009>

Taimi: 1830-1835

'Eiki Minisitā Ako: ... ko e va'a fo'ou eni na'e toki fokotu'u. Pea ko e 'uhinga pē ia ke tali 'a e fehu'i 'a e Fakafofongá, 'oku mahu'inga 'aupito e *data* hangē ko 'ene me'á. Ko u tui tatau mo ia ka 'oku mahu'inga'ia fe'unga ange 'a e potungāué ke mau fokotu'u ai ha *division* 'o *head* ai e Tokoni Talēkita ko e mahu'inga ko eni 'a e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofongá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u ...

Siaosi Pohiva: Sea ka u faka'osi atu pē.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki fakamolemole.

Siaosi Pohiva: Fakamālō atu pē ki he Minisitā ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ko 'etau taimí, ko u pehē ke tau toki faka'osi ā ki 'apongipongi e feme'a'akí.

Mateni Tapueluelu: Sea na'a lava ai pē ha ki'i miniti 'e 15 kae lava ai leva e ki'i vouti ia ko ení.

Siaosi Pohiva: Poupou Sea.

Mateni Tapueluelu: Ka ko u kole atu au ke u ki'i tokoni ai leva Sea ke 'osi atu 'eku poini 'akú ko e 'uhingá kae ...

Siaosi Pohiva: Sea faka'osi pē ka u lava.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Faka'ofa'ofa pē.

Siaosi Pohiva: Ko u fakamālō atu au ki he Minisitā mahino mai 'oku 'i ai e ngāue 'oku nga'unu ki mu'a Sea pea 'oku 'ave 'eku poupu kakato ki ai. Ko e fiema'u ha tokoni 'oku faingamālie pē motu'a ko ení. Mālō.

Veivosa Taka: Sea ka u ki'i tokoni atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 1. 'Io.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea fakatapu atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Ko e poupu pē eni ki he ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Akó pea mo e ngāue mahu'inga koe'uhí ko e kaha'u hako tupu e fonuá Sea.

Kole fakama'ala'ala ki he 'inasi 'oku vahe ki he va'a fo'ou ko e EDID

Sea ko e fehu'i pē eni 'e tolu 'oku 'ave ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai ha'ane fakama'ala'ala. Ko e 'uluaki fehu'i pē fekau'aki pea mo e peesi 19 'o e palani ngāue ko eni 'o e Potungāue Akó. 'A ia ko e peesi 19 'oku hā ai e ngaahi fiema'u mahu'inga tahá. Fika 15 Sea ko e hola he ako e fānau 'i Tongatapu mo e 'otu motu 'i tahí. 'Oku vahe ki ai e pa'anga 'e 1 kilu 1 mano 8 afe 140. 'A ia 'oku fe'unga tonu eni pea mo e Patiseti Fakalukufua 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020/21. Ko 'eku fehu'i koe'uhí 'oku 'ikai ke vahe ha pa'anga fakatatau ki he palani ko eni ki he Patiseti Fakafuofua ko eni e ta'u fakapa'anga fo'ou 'i he 'Esitimetí ko eni. Ko e kole pē koe'uhí ko e mahu'inga e ngāue ko eni 'a e *Truancy* ko eni 'oku me'a mai ki ai e va'a fo'ou ko ē *EDID* ke fakapapau'i mai pē ko e fiha 'oku 'i he 'Ofisi ko eni 'a e Seá 'a e 'Eiki Minisitā Akó 'i he peesi 250 'oku vahe ki he polokalama ko eni ko e polokalama mahu'inga 'aupito eni Sea. Hangē pē ko e me'a 'oku mea'i he Hou'eiki Fakafongá ko e kē ko eni mo e fuhu vā ko eni 'ū 'apiakó pehē foki ki he li'aki akó 'oku tokanga'i ia 'i he va'a ko 'ení.

'I he'ene pehē 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he *quality* e akó 'uluakí 'oku fiema'u ke 'i loki ako 'a e fānau ke nau ma'u 'a e ngaahi silapa mo e akonaki mo e ngaahi polokalama 'oku fokotu'utu'u 'e he potungāué. 'A ia 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha poupu ki he polokalama ngāue ko eni. Ko u kole pē 'aku ke fakama'ala'ala mai 'o kapau ko e 1 kilu pē 'oku vahe ki ai

pē lava ke fakafaingamālie'i mai e pa'anga tokoni ko eni e 'Eiki Minisitā Pa'angá ka fiema'u ke fakalahi 'aki e ngāué koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi kupu tautaha 'oku fai e fengāue'aki pea mo e va'a ko eni 'a e Potungāue Akó. 'Oku mahu'inga 'aupito ke hoko atu pea mo fakaivia'i 'i he pa'anga ko ení.

Sea ko e me'a hono uá pē 'i he peesi fika 254 'a e 'Esitimeti' 'a ia ko e polokalama fika 'uluaki *sub program* fika 5 'oku ou fie fakatokanga'i pē 'oku 'i ai 'a e pa'anga lahi faufaua heni 'oku 'omai mei he'etau ngaahi, ko e tokoni mei he ngaahi pule'anga tokoní. 'A ia ko e 9 miliona 5 ngeau 'ave ia ko e foaki ia ko e ngaahi sikolasipi tānaki ki ai pea mo e 8 kilu 5 mano ko e sikolasipi ia. 'A ia ko e 'aitemi 15 ia 'i he 'Esitimeti ko ení. Sea ko u fiema'u ke u fa'a fakamāloo'i 'a e ngaahi potungāue 'a e ngaahi tokoni mei muli ki hono fakaivia'i 'etau fānau 'aki e ngaahi sikolasipi ko ení ko e pa'anga lahi eni 'oku tokoni ki aí.

Sea ko e me'a faka'osí pē ko u tokanga koe'uhí ko e Tō Folofola ko ē 'Ene 'Afió ki he ngaahi palōmesi na'e foaki 'i he'etau tali ko eni he tali tō folofolá Sea. 'I he ngaahi ta'u kuohilí 'oku, na'e 'ikai lava. Sea ko u fiema'u ke 'ave e tokanga 'a e Hou'eiki Minisitā ki he Tō Folofola e Tamá 'i he 'aho 5 'o Sune 2019. 'A ia ko e palakalafi fika 4. 'A ia ko e kongá 'i loto ai 'oku 'asi ai, 'oku ou fiefia 'oku hā mai kuo 'osi kamata ke ngāue'aki 'a e founga ako ko ení he kautaha vaka ko e *FISA* pea 'ofa pē ke lava ke ngāue'aki ha ngaahi kautaha 'oku nau fengāue'aki ki muli koe'uhí ko e lava ke fakamo'oni'i 'a e tu'unga fakaako 'oku fakatokanga'i 'i tu'apule'angá. Sea ko e Tō Folofola eni mei he 'Ene 'Afió he 2019 'i hono huufi e Fale Aleá. 'Oku mokoi 'Ene 'Afió ki he ngāue na'e fakahoko he Pule'anga e taimi 'o e 'ahó ke fai ha fengāue'aki ...

<002>

Taimi: 1835-1840

Lord Fakafanua: ... 'a e *Marine School* pea mo e Kautaha *FISA*. Pea na'e tali 'i Fale Alea 'o pehé ni, fakafeta'i he mokoi 'a e finangalo 'a e 'Afió na ki hono fakalakalaka 'a e ako fakatekinikale 'o hangē ko ia 'oku lolotonga fakahoko he Kautaha *FISA*. Sea 'oku mahino kia au koe'uhí ko e peesi 262 'o e 'Esitimeti ko eni Potungāue Akó 'oku hā pē ai he me'a ki he kolomu fakahisitōliá 2019/20 'a e 5 kilu na'e vahe ki he ako ko eni ko e Tonga *Maritime Polytechnic School*. 'Oku 'ikai ke hā ia 'i he 'Esitimeti ko ení ka 'i he ta'u fakapa'anga ko eni kimu'a 2018/19 na'e 1 miliona e pa'anga na'e vahe ki he ngāue ko ení. Pea 'i hono hiki ko eni e ngāué mei he Potungāue Akó ki he *FISA* na'e holoki hifo 'a e patiseti ko ení ki he 5 kilu pē 6 kilu.

Sea ko 'eku tokangá koe'uhí ko e 'esitimeti fo'ou' 'oku holo 'oku kei 'i he 5 kilu pē ngāue ko ení ka 'oku hili ko iá na'a tau 'osi palōmesi 'e 'ave e ngāue ki he *FISA* pea 'oku ou tui pē

mahalo na'e 'i ai e ngaahi tali e Pule'angá kimu'a, 'uhinga kuo fakafoki mai ai mei he *FISA* ki he Akó. Pea ko u tokanga Sea koe'uhí ko e ngāue mahu'inga eni na'e 'osi fuoloa e, 'a e ngāue mai e Potungāue Akó ki ai. Ke 'omai ha tali mahino mei he 'Eiki Minisitā Akó ki ai koe'uhí ko e ngāue fakatekinikale ko ení 'oku fiema'u ke faka'ilonga'i 'enau, 'enau akó 'i muli. He ko e faingamālie 'a e, 'i he *maritime* 'oku ma'u ai e monū'ia 'etau fānau ko eni 'oku ako 'i he 'ū ako'anga ko ení.

Sea ko e fo'i me'a pē 'e tolu 'oku ou tokanga ki ai kapau 'oku 'i ai ha tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ka ko u poupou atu ki he ngāue 'oku faí. Mahino ko e ola ko eni e akó na'e 'ikai ke fakafiemālie 'i he kuohilí pea 'oku fiema'u ke fai ha ngāue ke 'ohake 'a e tu'unga fakaako ko eni 'a e fānau koe'uhí pē ko kinautolu te nau ngāue'i e fonuá 'i he kaha'ú. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ke *recognize* pea faka'ilonga'i 'enau ngaahi mata'itohi mo 'enau ako 'i muli koe'uhí ko kinautolu te nau o 'o ma'u ngāue 'i muli pea lī mai ai 'enau pa'anga ki Tonga 'o fakafoki mai *remittances* 'a ia 'oku tau 'osi 'ilo 'oku peseti 'e 30 'etau *GDP*.

Sea ko e 'ū me'a ko ení 'oku, 'oku fekau'aki pē pea mo e tokanga makehe 'a e Pule'angá mo e Fale Aleá ki he faito'o konatapu koe'uhí ko e ngāue ko eni e *EDID*. Ko ia ko u fie fakamanatu atu pē kapau 'e 'i ai ha tali mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke fakavia'aki e kupu ko iá mo e Minisitā Akó. 'E fiefia 'aupito 'a e Hou'eikí mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala Minisita Ako ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue ki he FISA mo e TMPI

'Eiki Minisitā Ako: Kae fai atu ha ki'i tali ngaahi fehu'i kuo 'osi 'omaí Sea. 'I he tafa'aki ko eni 'o e *FISA* Sea na'e, 'a e *TMPI* 'a Fokololó. Na'e 'osi fai pē hono vakai'i ki he lele lōloa ko e hā e tu'unga 'oku tonu ke 'i ai pē 'e lele 'atā 'i ha kautaha pē ko hono 'omai ke hoko ko ha *training institute on its own right* pē ko e hangē ko ē ko ē na'e taumu'a ki ai 'i he kamata. Pea na'e, na'e fai leva e ngāue ki ai pea na'e sio 'oku lahi ange 'a e lelei ki hono 'omai ki ai. 'I ai leva mo e ngaahi *project* 'o fakalelei'i leva ko hono feinga'i eni ke 'alu 'alu hake 'a e lēvolo ko eni 'a e *qualification* ko ē na'e, 'oku ma'u ko ē he *TMPI*. Pea ko e fakafiefiá ia Sea neongo e ta'ota'ofi ko eni e KOVITI ka na'e toki *sign* e *agreement* mo e kautaha 'i muli Sea ke 'ave atu 'etau kau *graduate* ko ē mei he *TMPI* 'o nau o heka he vaka. 'A ia 'oku nau folau atu 'o *transit* pē 'i 'Okalani 'o nau o heka he vaká 'i Singapoa Sea. 'A ia 'oku 'i ai 'a e, ko

u tui 'oku 'i ai 'a e ngaahi lelei 'oku 'asi mai 'i he toe foki ko eni ki he, he 'oku 'ikai ke, 'ikai ke ngata pē foki he *TNQAB* 'a 'enau sio 'anautolu ko ē ki he tu'unga 'o e mata'itohi ko eni 'o e *FISA*. 'Oku pau ke 'alu ia ki he Malini ki he *MOI* pea toki pau ke *comply* ia mo e *IMO* mei fakamāmani lahi. 'A ia ko e, ko e faka'amú ia ke toe ki'i *expand* mo fakalahi ange 'a e faingamālie ko eni 'a eni 'oku 'omai ko eni ke 'oatu, toe 'oatu ai 'etau kau, 'etau fānau ki muli he'ilo na'a ma'u ai hanau mo'ui'anga.

Ko e me'a ko eni ki he tu'unga fakapatiseti Sea. 'Io 'oku 'i ai pē 'a e sio ki ai ka 'oku, ko e, ko e 'i ai 'a e *project* ia ko u tui mahalo na'a 'oku mea'i pē he Sea Fale Alea 'oku ui ko e *CET Project*. 'Oku 'omai ai 'a e ngaahi pa'anga tokoni ke toe fakalelei'i ange ai 'a e tu'unga 'a e naunau 'o e ngaahi 'apiakó 'o kau ai mo hano fakalelei'i 'a 'enau, 'a e *qualification* pē ko e mata'itohi 'oku ma'u mei ai. Pea 'oku kau eni he me'a 'e 'aonga 'e lava ai 'o 'alu hake ai ki ha lēvolo 'o e *certificate* 'oku ma'olunga ange ko e 'uhingá 'oku 'i ai, 'o a'u 'o kilu 'a e pa'anga 'oku ala kumi mai 'aki 'a e ngaahi naunau ke tokoni ki he Fokololó pē ko e *TMPI* ...

<002>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Minisitā Ako: ...hei'ilo na'a ma'u ai nau lava ai *qualify* ke hikihiki hake ai 'enau tu'unga 'a e tu'unga ko ē 'o e levolo 'o e *certificate*, tafa'aki ko ē 'o e *Truancy* Sea 'io, ko e pa'anga ena 'oku 'i ai Sea 'a ia ko ē na'e me'a ki ai 'a e Sea 'o e Fale Alea, pea 'oku ou tui ka 'i ai pē ha fiema'u 'oku toe lahi ange ai 'oku ala fai pē ha fengāue'aki mo e Potungāue Pa'anga, ke 'uhinga pē ke tokoni mai ki ai 'o hangē pē ko ē ko e kole ko ē na'e fai ki he *quality education* 'o toe fakalahi mai'aki ko eni 'a e 2 miliona Sea, ko e 'uhinga pē he 'oku 'i ai e fiema'u vivili. 'Oku ou tui 'e lava pē 'o fai ha fengue'aki ke hangē ko e me'a ko ē 'a e Sea e Fale Alea ki hono *justify* pē ko e ha e 'uhinga ko ē ke toe fakalahi mai ai, mo'oni 'aupito pē he 'oku tonu ke tau sio he palopalema 'i he taimi ko eni 'oku nau kei *High School* ai na'a lava 'o fai ha ngāue ki ai ke faksi'isi'i hei'ilo na'a si'isi'i ai 'a e palopalema 'i he 'osi ko ē 'enau ako. Pea ko e ngāue lahi ia 'oku fai he ngaahi kulupu kehekehe, pea ko e faka'amú ia he 'ikai ke lava ngata pē he'emaui fengāue'aki, kae 'i ai mo ha ki'i seniti ke lava 'o tokoni atu ke fakahoko'aki honau fatongia 'i he'emaui fengāue'aki hei'ilo na'a si'isi'i ange ai 'a e palopalema 'i he'enau 'osi ko ē mei he ako.

Sea ko e me'a ko eni ki he 'univēsiti, 'oku palopalema 'univēsiti kotoa pē ia neongo pē ko chā e lelei 'etau fokotu'utu'u, tau 'osi 'ilo'i lelei pē palopalema *USP*, ko e kātoa e, ko e me'a mahu'inga ia fai hotau lelei taha, ko e ha ha ngaahi fokotu'utu'u tau pehē taumu'a lelei ki ai, pea tau pou pou mo tau sio ko e hā ha ngaahi me'a 'e fakasi'isi'i ai hono uesia pē ala palopalema ai 'Eiki Sea.

‘A ia ko e fengāue’aki ko ē mo Fale Pa’anga, ko e ‘ū polokalama ko eni he ‘alu ki he ‘univēsiiti ‘oku ‘ikai ko ha ‘ū polokalama fō’ou, ko e polokalama pē ia ‘oku ‘osi lele lahi, ‘ova, ‘ū polokalama ‘e ni’ihi ‘oku a’u ‘o ta’u ‘e tolungofulu tupu, he, hangē ko e Kolisi Fakafaiako, hangē ko e *TIHE*, hangē ko e *Diploma* ‘i he *Accounting*, *Diploma* he *Agriculture*, ‘oku ‘osi lele pē ia. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ko e ‘ai ha fo’i *structure*, ke ‘uhinga ke fakatahataha’i mai nautolu ki ai, ke lava fakalele ko ha ‘univēsiiti, he, ‘oku ‘ikai ke nofo leva ‘a e Potungāue ia ‘o fa’u *policy* atu mo me’a, ha e me’a ‘oku mahu’inga ki Tonga ni ke fai ho’omou tokanga ki ai, fai ‘enautolu ‘a e fatongia ko hono fa’u ‘enau polokalama ko hono kumi ‘enau kau faiako, hono faiako’i ‘enau fanau, he, ki ha tu’unga fakavaha’apule’anga kae kei taliangi mai ki he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga’ia ki ai e fonua.

Pea ko e fakakaukau pē ia ‘Eiki Sea, hangē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Mo’ui, ‘omai mo ‘enau *nursing school* pē ko e *school* me’a, kau mo ia, ko e kau ia he ngaahi *schools* ‘o e ‘univēsiiti, fai e sio ki he Minisitā Polisi mo e Potungāue Polisi, ‘omai ‘enau *academy* e polisi, hoko ia ko e ‘apiako ‘e taha.

45% ‘o e fanau ‘oku nau ako ‘i he ngaahi Ako Tokamu’a pea ko e 55% ‘oku nau nofo pē ‘i ‘api

‘A ia ‘o fokotu’utu’u pehē Sea, ‘oku ou tui he’enau fetokoni ‘aki, ‘e lava ai ‘o toe lelei ange ai ‘a e mata’itohi, pē ko e ngaahi ola ‘o e ako ‘a e fanau ‘i he’enau foki mai, nau ‘osi mai mei he ‘univēsiiti. ‘Ikai ke ngata ai ko e toe me’a mahu’inga foki ia he ‘oku tonu ke toe ma’ama’a ange pea ‘ikai leva ke toe fa’a lava uesia ‘a e palopalema hangē ko eni ‘oku tau sio ai ‘oku hoko ‘i Fisi, ‘i he’etau ‘Univēsiiti *USP*. Me’a ko eni ki he me’a pē ‘e taha ke toe tākaki atu Sea, ‘a e *ECE*, ‘a e *kindergarten*, na’a ku lave pē kimu’a pea ‘oku mahu’inga pē ke toutou ‘oatu, fanongo mai ‘a e matu’a, peseti pē ‘e 45% ‘o e fanau ‘oku tonu ke nau ō ‘o ako *kindergarten*, ‘oku nau ō ‘o ako, ‘a ia ko e peseti i ‘e 55%, ‘oku nofo pē nautolu ‘i ‘api.

Ko e faka’amú ia Sea ke tau talatalanoa atu ki he kau Fakafofonga mou taimi ‘oku mou ‘a’ahi ai faka’ai’ai atu ‘a e mātu a ke ‘omai ‘enau fānau ke ōmai ‘o ako, ‘osi mahino ia ko e lao ia ko e ta’u 4 ki he ta’u 18, he, ka ‘oku tokolahi pē mahalo kei fie nofo pē fanau ia ko eni ‘i honau’api.

Ko e faka’amú ia kapau te nau lava mai, lava leva teuteu’i nautolu nau hū atu ki he lautohi ‘i ha tu’unga ‘oku toe fakafiemālie ange Sea. Na’e fai hono ki’i vakai’i he’emau tafa’aki ko eni e *Inclusive Education*, mea’i pē ‘e he Fakafofonga Tongatapu 9 va’a eni na’e kau ‘i he’enau, ‘a e siofi angé pē ‘oku fēfē ‘a e *literacy*, ‘a e lea pea mo e fika, mo e *numeracy*, hono sivi’i ‘a e ngaahi ‘apiako ‘i he kalasi 2, ‘ilonga ai ‘a e feitu’u ‘oku tonu ke fai ha ngāue lahi ki ai. Pea ‘ilonga ai ‘a e vaivai ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘a hono ‘ohake ko ē mei lalo.

Pea ko e fai leva e sio leva heni ko e hā leva ha'amau toe me'a 'e fai ke fakalelei'i ia, he ko e fa'a taimi ko ē 'oku tau toki fa'a sivi ai ko ē he kalasi 6 ko 'etau me'a pē 'atautolu 'oku fai ko e 'etau taufetuli pē mo e paloplema ia na'e tonu ke fai, hano ngāue ia ki ai he taimi na'a nau kei kalasi 2 ai, 'a e ako, ako laukonga ...

<005>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Minisitā Ako: ...'Oku 'i ai e kalasi ia kuo a'u hake ia ki he kalasi 4 kalasi 5 kalasi 6 'oku te'eki ke lava ia 'o laukonga Sea. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku tokoni ki he faitu'utu'uni pea tokoni ki he'etau feme'a'aki hangē ko e Tongatapu 1 ē 'oku mo'oni ia sai ia ke mau talanoa ko e vahevahe mai mo e ngaahi tokoni pehē 'oku toe tokoni mai pē ia ki ha hala fononga ko eni ha ako 'e toe leleiangē, 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne 'ilo kātoa e me'a kātoa tonu ke fai ki he ako ka 'oku ou tui 'i he'etau fetokoni'aki pehē 'e lava ai 'o fakasi'isi'i ange ai 'a e uesia 'a e fānau, kae lava ai 'o lelei ange ai 'a e ako 'a e fānau.

Fekau'aki ko eni mo e *Confucius Institute* 'io mo'oni pē Fakafofonga toe 'i ai foki 'a e aleapau pea ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e 'uhinga 'oku ki'i palopalema pē ko e ta'ota'ofi ko eni 'a e fefolau'aki ke nau o mai ha kautama fai ha talanoa mo fai ha sio ki he aleapau ko eni, ko e 'uhinga pē ke *formulize* ko e 'uhinga kae hoko atu, 'Oku kei *base* pē mo ia 'i he *TIHE*.

Ko e va'a 'e taha 'oku...ko e me'a ko eni ki he *form 1, form 2*, hangē ko ē na'e me'a ki ai mou 'osi feme'a'aki pē ko ē ki ai, 'i he ako ko e sivi ia ko ē he kalasi 6 na'a ku lau ki ai. Ko e ki'i sivi pē ke vakai'i ko e hā hono malohinga ko e hā 'a hono vaivai'anga ke fai hono tokoni'i. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'a e Potungāue Ako ai ke lava mo tō ai 'a e ki'i tamasi'i ko eni he lautohi, 'alu ia mau sio pē ko e hā hono vaivai'anga feinga'i ia ke *address* ia he'ene *form 1* pea toki sivi he *form 2* ke lava ai 'o hū ko fē 'apiako 'e fie 'alu ko ē ki ai.

Ko e *form 1, form 2* ia 'a e siasi fa'iteliha pē siasi ia kei lava pē ia 'o lele, ka u 'oatu ha ki'i fakatātā eni hangē ko Niua. Ko e ongo *high school* ko ē 'i Niua 'oku 'i ai 'e na *form 1 form 2* ka 'oku mau *designate* 'emautolu te mau talaange 'e mautolu *form 1, form 2* ko e hangē pē ia ha konga, ko e konga pē ia 'o e *high school* ka 'oku mau to'o 'e mautolu ia hangē ko e konga ia 'o e lautohi ko e 'uhinga kae ta'etotongi. 'a ia 'alu pē fānau ia 'o a'u 'o *form 2* pea nau toki sivi ai 'i he *form 2*. Ko e ko e fekau'aki ko ē mo e *form 1 form 2* 'a e ngaahi ako 'a e siasi, 'oku kei 'oange pē 'a e pa'anga 'e 700 ki he fo'i 'ulu, pa'anga 'e 700 ki he 'ulu 'a e tokotaha 'oku ako he *form 1 form 2*. Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia na'e hū ta'esivi ko e 'uhinga pē ia he 'oku *form 1* fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni na'e tali'aki he 2018. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku *disadvantage* ai, ka ko e me'a mahu'inga pē foki ia e talanoa ko e hā e me'a ke toe lava 'o fakalelei'i, he na'e talanoa'i pē eni he ta'u kuo'osi 'o a'u mai ki he ta'u ni.

Ko e Pule'anga pē he ta'u kaha'u he'ikai ke 'i ai ha *form 1* ai he te nau toki sivi foki he *form 2*. 'A ia 'oku 'osi mai e ta'u 'e taha mei ai 'ikai ke 'i ai ha *form 2* kae toki hū pē 'o form 3, moutolu kātoa e kau Fakafofonga mou 'osi me'a atu ki muli mou 'ilo'i 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni, 'a e toki hū ko ē ki he kolisi mo e *high school* 'a e fānau he'enau *form 3* ka nau *go through* hake 'i hono...tau pehē ko hono *development* ke a'u ki ha tu'unga 'e toki vakai'i ai pea ko fē leva e *high school* ko fē kolisi 'oku tonu ke 'alu ki ai, ka ko e faka'amu ia ke fakamahino'i pē 'ikai ke 'i ai ha *disadvantage* ki he ako 'a e siasi, pea 'oku kau e siasi 'i he *partner* mahu'inga 'aupito ki he Potungāue Ako, Fakamālō atu ki he faingamālie na'e 'omai ki he tali atu ai ha konga e ngaahi me'a, pea 'oku 'atā pē ia ke tau toki talatalanoa ki ai 'amui, ka ko e kole atu pē ke mou sio atu ai pē ki he fika he 'oku tatau pē tau tali ai leva mālō 'aupito, mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Ako.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ki'i me'a faka'osi pē ko u tokanga atu ki ai he'ene lave mai me'a mai e Minisitā fekau'aki mo e *literacy* mo e *numeracy*, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e polokalama ko ia ko e ta'u eni 'e laka hake he ta'u 'e tolungofulu hono fakahoko e polokalama ko eni Sea pea 'oku kei lele pē, ko e pa'anga 'e lau miliona 'oku fakamole ai Sea. Ko hono maumau e polokalama ko eni 'oku meimei ha'u pē 'a e *donor* ia mo 'enau founa. 'Oku totonu ke 'asi mai leva hono ola 'osi pē ha ta'u 'e 5 pē ta'u 'e 6 ko e ta'u eni 'e tolungofulu 'a e *literacy* mo e *numeracy* laka ange Fika ia mo e *English* 'a e mātu'a he taimi ko ē.

Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa Sea he ko e polokalama ko eni 'oku hoko ia ko e fo'i pisinisi ia 'a e kau *donor* mo honau ngaahi kave nautolu 'i 'olunga. Ko e 'ai pē ke tau *aware* ai e Minisitā Ako 'e lava pē he'ene kakai heni 'oku 'osi taukei ke nau fai e fo'i polokalama lelei, ke 'oua 'e toe fai ha fu'u fakafalala pehē ki he kakai ko eni mei muli ke nau ō mai 'o fai e ngāue ko eni. 'Osi ma'u pē 'e ne kakai 'a'ana 'i Tonga ni mālō.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō pou pou atu Sea 'oku mo'oni pē ia ko e fo'i *exercise* na'e fai ko eni Sea pea na'e fai pē ia he mātu'a mo e finemātu'a Tonga pē he tafa'aki ko eni he *Inclusive Education* ko ē 'a e Potungāue Ako ngāue'aki pē 'enau ngaahi founa *methodology* mo 'enau founa na'e fai'aki ...

<007>

Taimi: 1850-1855

'Eiki Minisitā Ako : ...'a e savea mo hono *assess* ko eni 'o e fānau ako mei toko 10 mei he kalasi 'i he ako kotoa ko eni 'i Tonga ni Sea 'o ma'u ai ko eni 'a e ngaahi fakamatala 'a e Potungāue Ako. Ko u fakamālō atu au ko e mo'oni 'aupito pē 'a e lau ia ko ē ke tau feinga ke

tau lava ma'u 'a e 'ilo fe'unga pea mo e poto fe'unga ke tau fai'aki 'a e ngaahi ngāue ko ia kae 'oua te tau fakafalala ma'u pē ki he kakai ko ena mei muli. Fokotu'u atu 'Eiki Sea mālō.

Mateni Tapueluelu : Sea, kole atu mu'a ha ki'i miniti 'e 3 ko e motu'a ni na'a ne kole ke tau toe ki'i lele atu, kae fakakakato atu mu'a 'a e ki'i .. pē ko eni nounou 'aupito pē Sea. 'I he peesi 258 ki he 259 'Eiki Minisitā, 'a ia ko e polokalama eni ko ē ki he ngaahi Kolisi mo e polokalama ko ia ki he ngaahi ako ma'olunga ange. 'A ia ko hono pa'anga pē ena fakakātoa ngaahi Kolisi ko e 11 miliona tupu, pea 1 miliona tupu leva 'a e pa'anga ko eni ki he *Higher Education* pē ko e *Post Secondary Education*. Ko 'eku ki'i fehu'i nounou pē 'Eiki Sea.

Fehu'i pē 'oku fiemalie pē Minisita Ako ki he 11 miliona tupu ki he ngaahi kolisi mo e 1 miliona tupu ki he *Higher Education*

'Eiki Minisitā, 'oku ke fiemālie pē ki he lahi e pa'anga ko ena, ko hono 'uhinga, 'oku mau kau 'i he poupu ke fakapapau'i 'oku tokoni'i 'a e sekitoa ako. Pea ko e 'uhinga 'a e fehu'i atu, ka 'i ai ha to mai 'a e KOVITI kau ai mo ia. 'Oku ke fiemālie pē 'Eiki Minisitā ki he pa'anga ko eni, pē 'oku, he 'oku ou ongo'i 'oku totonu pē ke tokoni'i e Feitu'una, ka ko e ki'i 'ai nounou atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tali e Minisita 'oku fai pē femahino'aki kapau 'e ai ha Koviti 'oku ai pē pa'anga 'e lava ke nau kole ki ai

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea. 'Oku 'osi 'i ai pē femahino'aki mo e Minisitā Pa'anga, ka ai lea ha fiema'u makehe he kaha'u, kapau pē te mou fakatokanga'i Hou'eiki Mēmipa 'i he tafā'aki ko ia 'o e *Development Fund* 'oku ki'i hiki ai. Na'e 'i ai mo e *project* 'e taha mei he *Global Partnership* mei he ako 'a ia ko e feinga eni ke 'i ai ha komipiuta he 'apiako kotoa pē Sea. Ko e 'uhinga pē ke kamata ako'i 'a e, kai ke ngata pē 'i he fānau, ka ko e ako'i mo e kau faiako, ke nau lava 'o mahino'i 'a hono ngāue'aki 'o e tekinolosia ke nau lava 'o fakahoko 'a e fatongia ko ia ka ai ha *close down* pea kei lava fakahoko 'a e fatongia ko ia, ka 'oku 'i ai pē Fakafofonga 'a e femahino'aki mo e Minisitā Pa'anga. Ka 'i ai ha fiema'u makehe, ko e 'uhinga pē ko e KOVITI 'oku ai 'a e *fund* KOVITI, hangē pē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Mo'ui ke mau *apply* ki ai. Mālō Sea.

Kole kapau 'oku 'ikai faingata'a'ia pea 'oua mu'a 'e hiki 'a e totongi ako

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Sea makatu'unga 'i he fiemālie ko ia, ko e kole eni ia'oku 'oatu 'Eiki Minisitā makatu'unga pē 'i ho'o palani ngāue 'i he peesi 19. Ngaahi

fiema'u mahu'inga taha, ka ko e kole pē 'Eiki Minisitā he 'oku hā heni 'a e fiema'u fika 2. Ke toe vakai'i e ngaahi totongi ako, faka'amu ke hiki hake ke ne tāpuni e ngaahi mole, kae kamata 'ahi'ahi 'i ha taha e ngaahi 'apiako. Ko e kole ia Sea, ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai e fakakaukau Minisitā ngalingali pē 'oku 'i ai hao faingatā'ia ka mau tokoni atu. Pea kapau leva te ke ngali fiemālie pē 'Eiki Minisitā ki hē pea ko e kole atu, 'ofā mai 'oua na'a ke toe hiki 'a e totongi ako, tuku ā e tapaka he ko ē 'oku lele.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Ikai ke u fiema'u 'e au e tokoní Sea. Kuo mei 'osi eni ia ko e feinga eni ia ke fei mo tau pāloti ka tau tuku Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kau tokoni atu ke mahino ki he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Kau hoko atu au Sea ki he fo'i polokalama hoko, ...

Sea Komiti Kakato : Kole ke fai mai e tokoni ko ē.

Mateni Tapueluelu : Kapau te u loto ki ai Sea he'etau tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea mo'oni pē Tapu mo e Sea mo e Feitu'ú na. Sea 'oku mea'i pē 'e he kakai 'o e fonua, 'a e fiema'u ko ē he hiki 'a e *Side School* mei hono tu'u'anga motu'a. Ka na'e tufaki leva ki he ngaahi 'Apiako Pule'anga. Taimi ni 'oku toe tali foki eni ke fokotu'u e *Form 1* mo e *Form 2*, ko 'ene tu'u leva 'a e ngaahi 'apiako Pule'anga ko ia 'i koló ni, Longolongo, Kolomotu'a, Nuku'alofa, Ma'ufanga, Fasi, kuo fu'u tokolahi ia. Pea ko e fakakaukau leva ko eni 'a e ngaahi Potungāue Ako 'e langa 'a e *Side School* 'i Havelu, Kuo 'osi *tender* 'a e konga 'o e ngāue ko eni ke kamata e ngāue ko eni. Ke hiki ki ai 'a e *Form 1* 'o kamata ia he *Side School*. Sea, pea ko e fo'i motolo fo'ou ia 'oku 'ai ke kamata ai e ngāue 'a e Tonga *Side School*. Ko e fo'i motolo ko ia 'e ngāue'aki, kuo pau ke fika'i leva 'a e fakamole ko ē kātoa ki hono fakalele ko ia 'o e *Side School*. Kapau ko e toko 1 afē mei ai, 'e lava 'e he toko 1 afē ko ia ke fua 'a e vahe 'a e kau faiako, 'uhila mo e hā fua e, 'a ia 'e fakalele hangē ha *private school*. 'A ia ko e fo'i motolo ia pea toki fika'i ia he taimi ko ia 'oku kakato ai 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea. He ko e 'uhinga...

<008>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e ni'ihi pē ia te nau faka'aonga'i 'a e ako ko eni pea 'oku tonu ke nau ala pē nautolu ki honau kato 'o to'o hake mei ai kae 'oua 'e totongi tukuhau ai e si'i mātu'a ia mei Tokelau pea mo Vava'u mo 'Eua mo e ngaahi tapa kehekehe he ko e 'uhinga 'oku nau fiamālie pē nautolu he Ako Ma'olunga ko ē mo e Ako Pule'anga. Mālō 'Eiki Sea ko u tui pē kuo mahino atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, kau faka'osi atu Sea ko e ko e ki'i palopalema pē he fakama'ala'ala kuo 'omai ko hono 'uhinga 'oku fakahoko mai ia heni ke toe vakai'i e ngaahi totongi ako 'uhinga ia ki he kotoa e ngaahi totongi ako kae *trial* 'i he 'apiako pē 'e taha kamata ai. Pea ko e 'uhinga ia e kole Sea ke tau tokoni pē kae 'oua leva hono hiki 'a e totongi ako kai kehe ko e palani foki.

'Oku kau ai mo e fokotu'utu'u ko ena 'i he *item* 11 Sea fokotu'u ha ako ma'a e kakai lalahi ne nau nofo mei he Ako Kolisi ke nau toe foki mai 'o fakakakato 'enau akó. 'A ia ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā kapau he 'ikai ke tau hanga 'o tokanga'i 'i he *Form* fiha 'e 'alu 'o palopalema pea te tau toe foki leva 'o fakakakato 'a ia mahalo ko e 'uhinga 'a e polokalama ko ē ke tokanga'i 'i he *Form* 2 kae 'ikai ke tali pē ke toki sivi pē he *Form* 6. 'Oku tonu ko ā 'eku ma'u 'Eiki Minisitā he ē?

'Eiki Minisitā Ako: 'Io 'io Sea kae kamata pē he *priority* fika 11 ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'a ia 'oku 'osi fokotu'u e ako ko eni Sea 'oku ui ia ko e Ako Tu'u Loa. Ko e *Life Long Learning School* ko e 'uhinga pē ia ke hangē pē ko ē na'e me'a ki ai kia kinautolu ko ē na'e drop out pē na'e nofo mali pē na'e hā ka 'oku toe fie foki mai 'o ako ko e ako eni 'e ala 'atā ai ke toe foki mai 'o ako he ē 'oku ai e fānau ako ia heni 'oku nau 'osi mei ta'u tolungofulu he ē 'a ia ko e 'uhinga pē ia ke ke 'oua te tau ngata pē he talanoa ako ki he fānau ako mei he ta'u fā ki he 18 pē ko e 'ova ai ka tau 'oange ha faingamālie ki ha taha pē 'oku toe fie ha'u 'o ako ke toe foki mai 'o ako 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu Sea, 'Eiki Sea 'oku ou fie fakahoko atu pē 'emau pou pou ki he vouti ko eni mo 'emau faka'amu pē ka 'i ai leva ha palopalema 'e toe fiema'u pa'anga hangē ko ē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā pea tokonia mu'a 'a ia 'oku taha eni 'a e ngaahi pou tuliki na'e Tō mai ko eni he Folofola. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Makatu'unga pē ia he fengāue'aki 'a e Pule'anga 'oku mahino e anga e feme'a'aki, fetokai'aki fakapule'anga Potungāue Ako. Miniti pē 'e taha te u 'oatu ma 'au.

Semisi Fakahau: Sea ‘io ‘e miniti pē ‘e taha mālō. Pea fakamālō atu 'Eiki Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ia ‘oku fie lave ki ai fie foki pē ki he *Primary School* pē ko e, ‘io kau fakamālō lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā kuo lele lelei ‘a e ngāue pea a’u ki he taimi lahi kuo me’a ange hangatonu pē ‘o a’u ki he fanga ki’i ‘Api Lautohi ‘o me’a tonu ki he ngaahi me’a ko ē ‘oku hoko. Ka ko e me’a ‘oku hoko ko e fanga ki’i *basic things* pē ia ka ko e me’a ‘oku hoko ia ‘oku hoko pē ia he meimei ta’u kotokotoa pē pea ‘oku toutou ‘ohake ma’u pē ia ko e fiema’u vivili ‘i he fakataha ko eni faka-Fale Alea fanga ki’i me’a iiki ka ‘oku tu’u fakataha foki ‘a e kosilió pea mo e *PTA* ‘o tokoni ko e fai e lahi taha pē ‘enau tokoni ka ‘oku kei ‘i ai pē fanga ki’i me’a ko e ‘ū hangē ko eni fakatātā pē ki ai ko e nounou fakakau faiako. Ko e taha ia e palopalema ‘oku hoko ko e ai e fanga ki’i me’angāue iiki pē ‘oku fiema’u meimei ko e ‘Api Lautohi kotokotoa pē ko e kole mai mai mu’a ha’amau *photocopy* ke mau ngāue’aki ... Pea ko e me’a ‘e taha ‘oku fakalele ko eni kuo a’u eni ‘o ala atu ‘a e kosilió ‘o fakahoko ‘a e pōako ‘a ia ko ia ‘oku fu’u fu’u hangē ‘oku fu’u mamafa ‘aupito ki he mātu’a ke fai e pōako ‘a e fānau. Pea ‘ikai ke ngata ai ko e ko e ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a pē he ngaahi, he lokiako ngaahi lokiako ngaahi me’a ko ia ‘oku *persistence* pē ‘ene palopalema ka ‘oku ‘ikai pē ke lava ‘o fai ha me’a ki ai. Pea ‘ikai ke ngata pē ai ko e fanga ki’i fale ko ena ‘oku ‘i ai e loki nofo’anga fakafiēmālie ‘oku palopalema ‘aupito ‘i he ngaahi ‘apiako ‘oku fai ‘a e ngāue lahi ‘a e, fai pē lelei taha e ‘ū kosilió pea mo e *PTA* ka ‘oku fu’u mamafa fa’a lahi e fakamole ki he ngaahi me’a ko ia. Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku ‘i ai e ki’i me’a si’isi’i ‘oku ‘ohake ki mui ko e ko e ta’u motu’a ko ē ke hū ki he *GPS* ...

<009>

Taimi: 1900-1905

Semisi Fakahau: ... mahalo ko e ta’u 5 ka ‘oku talamai, ko kinautolu ko ē ‘oku hoko he ta’u 5 kimu’a ‘i he ‘aho 30 ‘o ‘Epeleli ko nautolu pē ia ‘oku hū. Pea ko ia ‘oku hoko ko ē kimui ‘oku ‘ikai ke lava. Ka ko e kole maí na’a lava pē mu’a mo ha tōmui ‘aki e mahina ‘e 1 ke lava pē ‘o hū e ki’i fānau ko iá ki he ‘enau hū ki he akó. Ko e me’a pē ‘oku ou kolé ‘Eiki Minisitā. ‘Oku mahino pē Patisetí ia ko u fakatokanga’i he *Budget* ‘oku *cover* kātoa pē ‘ū me’a ko ení. Ko e kolé pē he ko u manatu’i ko e, ‘i he 50 tupu eni 54 kei lautohí. ‘Oku ‘alu ange ma’u pē ‘inisipēkita ia ki he ‘api lautohi ‘oku ‘i ai pē taimi pau ‘oku ‘alu ange sio ki he kau faiako sio ki he me’á pea mo e fānau akó tesa nautolu he lēsoni mo e ngaahi me’a ko iá. Ka ko u ‘ohovale ‘i he toutou hoko ko ení ‘i he, sio ko e 2021 eni. ‘Oku, ‘oku kei palopalema. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fale nofo’anga ‘o e kau faiako ta’u eni ia ‘e 4, ‘ikai ke fai ha’anau ngāue ki ai ke fakalelei’i mo e ngaahi me’a ko iá. Ka ko u tui kapau ‘e ‘i ai pē ha ‘inisipēkita ‘e toutou ‘a’ahi ma’u pē ki he me’á ‘e faingofua pē ki he potungāue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga. ‘E ‘Eiki Minisitā mālō ‘aupito. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a ‘aki he Fakafofonga na’a ne lipooti pē ‘i he *Budget Statement*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Na’a ne me’a kakato ‘aki ai pea ko u tui ‘oku mahino pē ia ki he tēpile ko enā ‘o toe alea’i. Na’e ‘osi me’a ‘aki pē ia ‘i mu’a hetau Patisetí. Kiate au kuo maama lelei e vouti ko ení. Tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali e Vouti Fika 16, Potungāue Ako mo e Ako Ngāué fakahā ‘aki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kuo tali e vouti ko ení. Hou’eiki ko u fakamālō lahi atu. Mālō homou ma’u ivi ka mou me’a atu ā ‘ai hamou ‘ilo pea mou me’a mālōlō lelei ka mou toki me’a mai ‘apongipongi mo mou hūfia mai ‘etau ngāue ‘oku mei ‘osi. Fakamālō ki he Sea tau liliu ā ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki faingamālie pē kapau ‘oku mou fie hoko atu. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Poupou Sea ko ē kuo ‘osi teuteu ki’i me’a ‘ilo ke tau lele ai pē. Mālō.

‘Eiki Sea: *Ok.* Tolo e Falé ki he 10 ‘apongipongi.

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

Kelesi

<002>

